

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

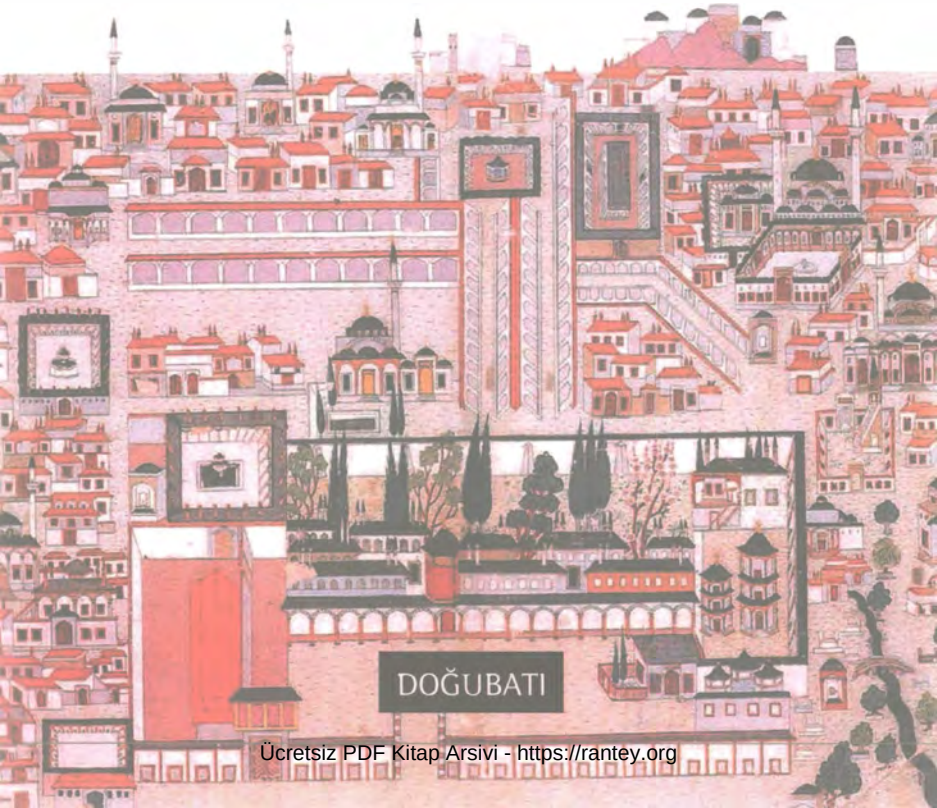
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI ŞEHİRLERİ VE KIRSAL HAYATI

SURAIYA FAROQHI

Çeviren:
Emine Sonnur Özcan



Suraiya Faroqhi
Osmanlı Şehirleri ve
Kırsal Hayatı

Suraiya Faroqhi
Osmanlı Şehirleri ve
Kırsal Hayatı

Çeviren: Emine Sonnur Özcan

DOĞUBATI

Suraiya Faroqi

1941'de Berlin'de doğdu. Hamburg, İstanbul ve Bloomington/Indiana üniversitelerinde okudu. 1971-87 arası ODTÜ'de görev yaptı; 1988'den beri Münih'te Ludwig Maximillan Enstitüsü'nde çalışıyor. **Başlıca Kitapları:** *Der Bektaschi-Orden in Anatolien (vom späten fünfzehnten jahrhundert bis 1826)* (1981); *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (1984; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler. Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu); *Men of Modest Substance, House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri* (1987); *Pilgrims and Sultans, The Haj under the Ottomans* (1994; *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven); *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich*, (1995; *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam. Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç); *Approaching Ottoman History, an Introduction to the Sources* (1999; *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Zeynep Altok); *Geschichte des Osmanischen Reiches* (2000).

Copyright © Suraiya Faroqi, 2006

© Türkçe çevirinin tüm yayım hakları Doğu Batı yayınlarına aittir.

İngilizceden Çeviren

Emine Sonnur Özcan

Yayına Hazırlayan

Zeynep Öztürk

Sümeyye Hoşgör

Baskı

Tarcan Matbaacılık

1. Baskı: Mayıs 2006

3. Baskı: Kasım 2018

Doğu Batı Yayınları

Yüksel Cad. 36/4 Kızılay/Ankara

Tel: 0 312 425 68 64-425 68 65

www.dogubati.com

ISBN: 978-605-2133-55-2 / Sertifika No: 15036

Doğu Batı Yayınları-18 Tarih-4

Kapak Resmi: Matrakçı Nasuh, *Saray-ı Amire*, Manisa

İÇİNDEKİLER

Çevirenin Önsözü.....	7
Anadolu Şehrsel Ağının 16. Yüzyıldaki Gelişimi	9
Bir Şehirler Ağı İçerisindeki Şehir	15
Alan Sınırlaması.....	16
1580'deki Şehrsel Ağ.....	18
Şehrsel Ağın 1520-1590 Arasındaki Gelişimi	31
16. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerinin Büyüklük Dağılımı.....	39
16. Yüzyıl Ağının 19. Yüzyıl Örneğiyle Karşılaştırılması....	45
Sonuç	49
16. Yüzyıl Boyunca Anadolu ve Balkanlar'da	
Kırsal Toplum - I	55
1. Giriş.....	55
2. Kaynaklar.....	60
3. Temel İhtiyaçların Üretimi	65
16. Yüzyıl Boyunca Anadolu ve Balkanlar'da	
Kırsal Toplum - II	100
4. Toplumsal Üretim Müesseseleri.....	100
Balkan Panayırlarının Eski Tarihi.....	152
Kısaltmalar	183
Bibliyografya.....	185
Dizin	201

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Son yıllarda yapılan çalışmalar, nitelik ve nicelik açısından belli bir düzeye ulaşmış olsa da ülkemizdeki sosyo-ekonomik tarih incelemelerinin, Osmanlı tarihçiliğinin zayıf halkalarından birini oluşturmaya devam ettiği görülmektedir.

Bu alanın daha belirgin bir hâle gelebilmesinde, tarihçilerin yabancı dilde kaleme aldıkları eserlerin dilimize kazandırılması; böylelikle araştırmacıların ve okurların bu bilgilere ulaşımının sağlanması büyük önem taşımaktadır.

Bu bağlamda, değerli Osmanlı Tarihçisi Suraiya Faroqhi'nin – ilki Leila T. Erder ile birlikte olmak üzere– 16. yüzyıl Osmanlı şehirleri, kırsal toplumu ve Balkan panayırlarını inceleyen, uluslararası dergilerde yayımlanmış dört makalesi Türkçeye çevrilerak araştırmacılara ve okurlara sunulmaktadır.

Tarihçi, ele aldığı konulara ilişkin alt başlıkları, tahrir defteri, şeriiye sicilleri, mühimme defterleri vb. birincil kaynaklar yanında; yetkin tarihçilerin telif eserlerinden edindiği bilgilerin de yardımıyla izah edip, söz konusu başlıklara yönelik özgün saptamalarda bulunmuştur.

8 Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı

Dört makalenin her biri, Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine ilişkin son derece aydınlatıcı veriler içermektedir. Çalışmaların kendisi ve yazarın muhtemel araştırma alanları olarak – bazan akış içinde bazan müstakil bir başlık altında– genç araştırmacıları yönlendirdiği adresler; verdiği referanslar ve kırsal toplumla ilgili olan ikinci makalenin sonundaki zengin kaynakçanın, yeni çalışmalara kapı aralayabilme fırsatları yaratabileceği kanaatindeyim.

*

Bu çalışmanın hazırlanması süresince esirgemedikleri yardım ve destek için, hocam Doç. Dr. Ahmet Güneş ve Sayın Suraiya Faroqhi'ye çok teşekkür ederim.

Emine Sonnur Özcan
Mayıs 2006

ANADOLU ŞEHİRSEL AĞININ

16. YÜZYILDAKİ GELİŞİMİ

Bu çalışma, Anadolu'daki şehrsel ağın 16. boyunca gelişimini incelemektedir. Yüzyılın ikinci yarısındaki mevcut durum temel olarak ele alınmıştır. Bu ağı biçimlendiren kasaba ve şehirlerin mekân ve büyüklük dağılımlarının doğru karşılıklarını anlamak için, aynı bölgenin hem Kânûnî Süleyman'ın hükümdarlığının başlangıcı döneminde hem de 19. yüzyılın ikinci yarısındaki durumları ele alınarak kısmî karşılaştırmalara gidilmiştir.

Değişik büyüklükteki yerleşim bölgeleri arasındaki şehir nüfusu dağılımının, bir topluluktan diğerine, kayda değer değişiklikler gösterdiği bilinmektedir. Bununla birlikte, farklı toplulukların şehrsel dağılımında, bu toplulukları bir arada tutan ve tanımlayan birtakım temel nedenleri teşhis etmek mümkündür. Bu bize, Anadolu'nun 16. yüzyıl Osmanlı şehir görünümünü incelemede, temel bir bakış açısı sağlamaktadır.

* "The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century" (Leila T. Erder'le birlikte), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIII, III (1980), 267-303.

Kaynaklar

16. yüzyıl Anadolu'sundaki şehrsel gelişime dair veriler, Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi sicillerinden (*tahrir*) edinilebilir. Bu çalışmaya kaynak malzeme oluşturan söz konusu *tahrir*ler, genel olarak 974/1566-67 ve 995/1586-87 yıllarında hüküm süren Sultan II. Selim ve III. Murad dönemlerinden derlenmiştir.¹

İlgili *defter*lerden sadece birkaçının tarihi bilinmemektedir; ancak, o yıllar boyunca derlenmiş serilere ait *tahrir*lerin neredeyse tümünün Ankara'ya taşınması nedeniyle, tarihsiz sicillerin söz konusu döneme ait olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Pazar vergisine tâbi ve kayıtlı 400'ün üzerinde vergi mükellefi (*nefer*) olan tüm yerleşim yerlerini ihtiva eden bir çalışma yapılmıştır.² Söz konusu vergi mükellefleri, aile babaları

¹ Kullanılan Ankara sicillerinin kitaplık numaraları: TK 10, 12, 14, 19, 26, 30, 33, 34, 35, 38, 40, 47, 48, 49, 51, 67, 68, 74, 75, 79, 81, 101, 104, 106, 108, 110, 113, 114, 115, 127, 128, 129, 131, 134, 135, 136, 137, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 150, 152, 153, 154, 156, 161, 164, 167, 168, 171, 173, 176, 200, 541, 558, 566, 571.

Bu çalışma için yapılan harcamaların bir kısmı Amerikan Araştırma Enstitüsü'nce; bir kısmı da Ford-Rockefeller Programı tarafından nüfus politikaları konusunda Doç. Dr. İlhan Tekeli'ye verilen ödül kapsamında finanse edilmiştir. İstanbul'dan Profesör Ömer Lütfi Barkan'a, bizi konuyla tanıştıran, Bursa çevresi incelemimizde Hüda-vendigâr *tahrir*leri çalışmasına referans vermemize izin verdiği için teşekkür ederiz. Çalışmalarımız sırasında İstanbul ve Ankara arşivleri personeli son derece yardımsever ve fedakâr davranmışlardır.

² Bugüne kadar Osmanlı Türkiye'si kırsal nüfusu üzerine birkaç çalışma yayımlanmıştır. *İslâm Ansiklopedisi*'nde, belirli şehirler üzerine yazılan bölümler dışında, (İA), (Ankara, 1945) bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* X (1951), I-27 ve Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), 21-57 (<http://www.jstor.org>).

ve *mücerred* ya da *caba* olarak adlandırılan evlenmemiş yetişkin erkeklerden oluşmaktadır.³ Endüstri öncesi toplumlarda toplam nüfusun, yetişkin erkek sayısının üç-dört katı olduğu varsayılırsa; bu, 1.200 ve 1.600 arasında bir nüfus anlamına gelecektir.⁴ Bu sınırlama, kuşkusuz ihtiyâridir; ancak, aynı dönemde Avrupa'da yaklaşık 1.500 nüfuslu bir yerle –genel olarak âdil bir ölçüm yapıldığı varsayılan bir kasaba– karşılaştırıldığında söz konusu durum, bütünüyle makul olmayan bir

Harita, *Modern Orta Atlas* (Novara, İstanbul, 1971), 4-9'daki Türkiye sınırlarına göre belirlenmiştir. Yerleşim yerleri burada mevcut değildir; bunun için, Ali Tanoğlu, *Türkiye Atlası* (İstanbul, 1961) ve Franz Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, I. Cilt, ek harita (Berlin, 1924-26) kullanılmıştır.

Birkaç yerleşim yerinin belirlenmesinde: *Karte des türkischen Reiches in Asien...* von H. Kiepert (Berlin, 1853), *Spezialkarte vom westlichen Kleinasien*, bearbeitet von Heinrich Kiepert, 15 Blätter, Masstab 1: 250 000, *Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'Empire Ottoman*, by Henri Kiepert (Berlin, 1883-4). Şu yerleşim yerleri hâlâ yerleştirilememiştir: Hamid *Sancağı*'ndaki Sanlı, şimdiki Mersin yakınında Kara Hamza, Birecik yakınında küçük bir Pazar kasabası ve Menteşe'de Uğurtaş. Haritada bu yerler tahmini olarak ve yanlarında soru işaretiyle yer almıştır.

³ Bir tarihî kaynak olarak *tahrir*'in değerlendirilmesi için: Ömer L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* II, 1 (1940), 20-59, II, 2 (1941), 214-247; Barkan, "Demografi"; Halil İnalcık, *Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (Ankara, 1954); Ömer L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XV et XVI. siècles", *Journal for the Economic and Social History of the Orient* (kısaltılmış: *JESHO*) I (1958), 9-36.

⁴ Leila Erder, "The Measurement of Pre-industrial Population Changes: the Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies*, II, 3 (1975), 284-301.

izah olarak gözükmeyecektir.⁵ Aynı şekilde, ihtiyârî anlamda, orta büyüklükte bir kasabanın, en azından 1.000 vergi mükellefini ya da 3.000-4.000 nüfusu barındıracağı varsayılmıştır. 3.500 ya da daha fazla (10.500-14.000 sâkin) vergi mükellefine sahip olarak tanımlanan büyük şehirler, aynı dönem Avrupa örnekleri açısından da mâkul gözükmektedir.⁶

Bütünsel olarak değerlendirmek genellikle çok zor olduğuna göre; nüfus gelişimi çalışmalarına kaynaklık eden *tahrirler*, birtakım sınırlandırmaları barındırmaktadır. Vergi amaçlı olarak derlenmiş siciller, ne kadar iyi şartlar altında yazılmış olursa olsun, sayımdan kaçmak isteyen insanlar hep olagelmıştır. Vergi mükelleflerinin gizlenmesi, tarımla uğraşan ya da konar-göçer köylere göre, kasabalarda daha zor olmasına rağmen, gene de hatırı sayılır mükellef, kayıt yapan vergi memurlarından kaçabilmiştir. Ayrıca, merkezî idarenin görevlendirdiği devlet memurları sayım dışındadır; yapılma sıklığından emin olamasak da, *sipahi* ve ailesi genellikle *tabrire* dâhil edilmiştir. Ancak, *sancakbeyi*, *subaşı* ve maiyetlerini, kısa kayıt ya da *icmal* defterlerinde bulsak da; onları, ayrıntılı kayıt ya da *mufassal* şeklinde tanımlanan, insan-insana numaralandırmalarda genellikle bulamayız. Küçük bir kasabada bu nedenlerle dâhil edilmemiş insan sayısı, önemsiz bir düzeyde olmalıdır. Ancak, muhtemelen geniş maiyetiyle- sancaklarda bulunan yüksek kademeli memurların sayısı kayda değerdir. Yerel kalelerde bulunan askerler, çoğunlukla *merdân-ı kale* olarak kayda geçirilmişlerdir. Bu uygulamanın düzenli olup olmadığı konusunda karar vermek zor olsa da onlar, şehir nüfusu ile birlikte sayılmamışlardır.

Kasabaları büyük köylerden ayırmak amacıyla, bir pazar vergisi kaydını ele almak, Anadolu'nun belirli yerleri için ol-

⁵ Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life* (Glasgow, 1973), s. 375.

⁶ *The Cambridge Economic History of Europe*, cilt III, Economic Organization and Policies in the Middle Ages (Cambridge, İng., 1963), s. 39.

dukça yaygın bir uygulamadır.⁷ Bununla beraber, aynı kişi veya kurum tarafından toplanan vergiler dışında, genellikle bir arada kayda geçirilen ve büyük sıklıkla, doğrudan Sultan'ın hazinesine giden vergi kayıtları nedeniyle bu ölçütü kullanmanın kendi içinde sakıncaları vardır. Bu yüzden, pazar vergileri, tüm diğer harçlardan ayrı olarak bir alıcıya tahsis edilmişse, bunların vergi kayıtlarında yerlerini belirlemek zor ya da imkânsız olabilmektedir. Bu durum, muhtemelen Turhal ve Zile örneğinde olduğu gibidir; bu nedenle, bu iki kasabanın, pazar vergisi kayıtları bulunamamış olduğu halde, haritaya parantez içinde dâhil edilmiştir.⁸ Tahsisatlar belirgin olmasa da buna benzer başka örnekler olmalıdır.

Tümü aynı olarak değerlendirilirse de, birçok durumda pazar vergileri farklı türlerde olabilmektedir. Ancak, bir kasabanın teşhis edilmesi amacıyla burada kullanılan tanımlama şekli için, herhangi bir pazar vergisinin toplanıyor olması yeterli sayılmıştır. Halk pazarlarında satıcı ve alıcılar tarafından ödenen *bâc-ı pazar* en çok bilinenidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesi için belli oranlar, *kânunnâmeler*de özel fasıllar hâlinde ihdas edilmiştir. Bazı durumlarda pazar yeri, dükkânların kullanımı karşılığında kiraya verilir; ya da tek tek dükkânlar kaydedilmek suretiyle vergiye bağlanırken; *ihtisâbiye*, pazardaki asâyiş ve denetim işini yürüten devlet memuru *muhtesib* tarafından toplanırdı.⁹

16. yüzyılın sonlarından itibaren, 19. yüzyıla kadar, Anadolu'nun şehirleri ve kasabalarına dair, sistematik bir nüfus tahmini için, resmî bir istatistikî süreklilik genel olarak yoktur. Son zamanlarda, bu sonraki çağın sistematik nüfus kayıtları

⁷ Örneğin, Hamid Sancağı'nda: Karşılaştırınız, TK 51.

⁸ TK 12, s. 90 b f., s. 126 b.

⁹ Karşılaştırınız Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zıraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları", cilt I *Kânunlar* (İstanbul, 1943), s. 14 ve başka kısımlar. Ayrıca karşılaştırınız *EP*², 'İhtisab' maddesi. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

hakkında gittikçe çoğalan kanıtlar ortaya çıkarılmıştır.¹⁰ Ne yazık ki, konuya müdâhil ülkelerce bu tür ilerlemeler duyurulmamaktadır. Bu nedenle, Osmanlı yönetimi altındaki Anadolu şehrsel ağına dair kıyaslamalarda, şimdilik 16. ve 19. yüzyılla sınırlanmış durumdayız.

19. yüzyıl Anadolu şehirleri hakkında, kullanılabilir en geniş derleme, Cuinet'nin dört ciltlik coğrafya kitabıdır.¹¹ Anlayabildiğimiz kadarıyla Cuinet, sayısal değerleri, 1888 (1306) yılı Osmanlı taşra yıllıkları *salnâmelerden* ve 1885 yılı nüfus sayımının özet sonuçlarından faydalanarak ortaya çıkarmıştır.¹² Kimi nedenlerden dolayı, Anadolu'nun bazı bölümleri; özellikle de Kapadokya ile ilgili rakamları bulamamış ya da gözden kaçırmıştır. Bu nedenle biz, Ankara ve Konya'ya ait taşra yıllıklarında bulduğumuz bilgilerle onun kayıtlarını tamamlamaya çalıştık. Anadolu'daki bu illerin büyüklük dağılımları, 16. yüzyılda geçerli olan durum ile bir karşılaştırma yapmak amacıyla haritada (3) belirtilmiştir.

¹⁰ L. Erder, "Patterns of Population Change in Nineteenth Century Anatolia", Yakın Doğu'da Sosyal ve İktisadî Tarih Konferansı, konferans metni, Princeton Üniversitesi, Haziran 1974.

¹¹ V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, (Paris, 1890-94), 4 cilt; Karpas, "Ottoman Population", s. 254-255, dipnot 40.

¹² Birçok çalışma için eşsiz bir kaynak oluşturabilecek bu taşra yıllıkları koleksiyonunun tamamına sahip olan bir kütüphane mevcut değildir. Söz konusu seriler 1923'ten sonra devam ettirilmemiştir; bunların daha sonraki uyarlamaları olan *il yıllıkları*, *salnâmelerin* başka bir yerde mevcut olmayan ansiklopedik bilgileriyle karşılaştırılamaz. *Salnâmelerin* kısmî listeleri ve konuları için; L.T. Erder, "The Making of Industrial Bursa", Princeton University, 1976 ve Engin Akarlı, "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909)", Princeton University, 1976. Ayrıca karşı. Kemal Karpas, "Ottoman Population Records and Census of 1881/82-1893", *IJMES*, 9, 2(1978), 254-255, dipnot 40. <https://rante.org>

Bazı 19. yüzyıl kaynakları, yalnızca vergi mükellefi sayısını veren 16. yüzyıl nüfus kayıtlarından farklı olarak, doğrudan toplam nüfusu vermektedir. Buna rağmen, okuyucu ilgilendiği kesin rakamlardan çok, genel seyrin farkında olduğu sürece, bu seriler arasındaki farklılık, anlamlı bir karşılaştırma yapmayı önlemeyecektir.

Bir Şehirler Ağı İçerisindeki Şehir

Bir şehir, onu çevreleyen bölge ve diğer kasabalarla etkileşim hâlinde olmadığı sürece var olamaz. Her bir kasaba ya da şehir merkezi, bir yerleşim yeri olarak, bağlı olduğu arkaölgeyle birlikte mütalâa edilebilir. Çiftçilerin, kasabalarını çevreleyen bölgelerden pazara getirdikleri ürünler ve dönüşte mal ve hizmet sağlamaları, herhangi bir yalnız köy için iktisadî olmayan bir üretim tarzı olacaktır. Büyük kasabaların arkaölgeleri, her birinin sahip olduğu ticarî ve idarî görevler ve kendi ziraî arkaölgeleriyle, daha küçük merkezlerden meydana gelir. Kalabalık nüfuslu kasaba ve şehirler, küçük kasaba ve köylerden oluşan geniş alanlar oluşturma eğilimindedir; bunun karşılığında kasaba ve şehirlerin yiyecek ihtiyacını gidermek için daha büyük arkaölgelere ihtiyaç duyulacaktır.¹³ Bu nedenle, merkezî yerlerin görevsel sıradüzeni içinde, bir yerleşimin izafi konumunun göstergesi –yanılmaz olmasa da– nüfus esaslıdır.

Şehir ve kasabaların dağılımını incelerken, farklı büyüklükteki toplulukların oluşturduğu yerleşimler arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak önemlidir. Bir şehrin büyüklüğünün diğerine oranı, ikisini ayıran mesafenin boyutunu ortaya çıkarır. Endüstriyel toplumlar içinde bütünleşmiş bir şehrsel sıradüzen; genellikle, farklı büyüklükte birçok yerleşimin

¹³ Merkezilik teorisi ve uygulamaları; bir bölgedeki şehirlerin sıradüzeni ve modernlik öncesi süreçleri üzerine yapılan çalışması için bkz. G. Rozman, *Urban Networks in Russia and Premodern Periodization*, (Princeton, 1976), 13-40.

bulunduğu ve yerleşimler arasındaki büyüklük aralığının fazla geniş olmadığı bir yer olarak mütalâa edilir. Kasaba ve kırsal arasındaki alışveriş, pazar yönelimli bir ekonomi ve böylece kasabalar arasında oluşan hareketlilik; bunların tümü, merkezî yerlerin sahip olduğu sıkı sıradüzen örgüsünün desteklendiğini göstermektedir.¹⁴

Nüfusun, değişik büyüklükte şehirler arasındaki genel dağılımıyla kendisini sınırlayan şehirselleşme çalışmaları, veriler içindeki hata ve farklılıklar açısından yeterince hassas değildir. Bu, Osmanlı Anadolu'suna dair yapılan bir araştırmanın, farklı kaynaklara dayanarak yapılmış tetkiklerle birleştirilebileceği bir alandır. Bunların her biri, kendi öznelliğini ve zaafını taşısa da, beraberce kullanıldığında genel yapıya ait güvenilir bir tablo sergileyebilecektir.

Alan Sınırlaması

Şehirselleşme çalışmaları arasında kullanılan geleneksel farâziyelerden biri; bölge ve onun şehirlerinin birleşik bir coğrafya ve iktisadî bütünü tasvir ettiği şeklindedir. Bu nedenle, çalışma alanını sınırlamak önemlidir. Ayrıca, ağıla ilişkin olarak; aynı coğrafi alanda, bir dönemden diğerine somut karşılaştırmalar yaparsak, üzerinde inceleme yaptığımız zaman aralığında geçerli olan iktisadî ve idarî birliği ortaya koymak durumunda olmalıyız. Tabii olarak, gerçek şehirlerin fiilî incelemesiyle, onun teorik bir modeli arasında topyekûn bir uyum garantisi mümkün değildir; bu noktada, Osmanlı Anadolu'sunun iktisadî yapısı o kadar az bilinmektedir ki, bölgelere ait tüm sınırlandırmalar, ancak farâzî olabilecektir. Bütünselliğin teorik gereklerinden hareketle, genel çerçeveye uyan özelliklerin önemine işaret edeceğiz.

¹⁴ İktisadî gelişme ve yerleşim örnekleri için bkz. E. A. J. Johnson, *The Organization of Space in Developing Countries*, (Cambridge, Mass., 1970). Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İnceleme alanı olarak, Batı ve Orta Anadolu Bölgesi ele alınmıştır. Bu bölge, Selçuklu ve erken Osmanlı dönemlerinden günümüze değin, Türklerle meskûn olmuş ve Türk idaresi altında kalmıştır. İncelenen dönemler boyunca Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki stratejik merkezini oluşturmuştur. Bir tek hânedan, Osman'ın ailesi, hükümranlığı tarıma dayalı bir topluluk üzerinde devam ettirmişti. Yarımada'nın üç tarafını çeviren denizler, onun yekpare şeklini oluşturduğu için, Anadolu coğrafi bir alan olarak, haritada ayrıklığı ve bağımsızlığıyla dikkat çekmektedir. Sınırlarının belirsizliği, engeli kıyıları, sıkı ve zorlu bir sınır sağlamaktadır. Doğu'daki büyük plato, İran'ın içlerine kadar yayılırken; güneydoğu, Bereketli Hilâl'in nehir arazilerine nâzırdır. Anadolu şehirlerinin, şehrsel görevleri içinde ticaret, bu bölgede her zaman önemli bir rol oynamıştır. Aynı şekilde, Anadolu'nun batı kıyı şeridini saran Ege adaları, son yarım yüzyıla kadar, Anadolu'nun batı bölümündeki şehir hayatının, önemli bir parçası olmuştur. Bununla birlikte, gerek doğu, gerekse batının temsili sınırlandırılmaları, bir bakıma ihtiyârî olarak yapılmıştır.

Anadolu'nun Karaman ve Rûm-î kadîm *Eyâle*lerinin, çalışma alanı içinde olup olmadığı konusu biraz şüphelidir. Anadolu'nun doğusundaki *eyâlet* sınırları, batıdakiler kadar belirli olmasa da, buraların sınırlarının kabulüne dair bir dönemden diğerine küçük ipuçları vardır. Diğer yandan, güneydoğudaki şehir merkezleri genel olarak Dicle; ve daha çok kuzeyde Erzincan'dan güneyde Birecik'e kadar, Fırat boyunca sıralanırken, Rûm-î kadîm *eyâle*lerini gösteren haritaya bakıldığında,¹⁵ bunların çoğunlukla Kızılırmak ve Yeşilırmak nehirleri etrafında gruplandığı görülür. Bir başlangıç olarak ve dokümanların kontrol edilebilir sınırlar içinde tutulabilmesi amacıyla, Dicle

¹⁵ Rûm-î kadîm *eyâle*lerinin sınırları için bkz. Tayyip Gökbilgin, "15. ve 16. Asırlarda *Eyâlet-i Rûm*", *Türk Tarih ve Coğrafya* (1965), 51-62.

dışında, Ceyhan ve Fırat nehir havzaları dâhilinde çalışılmasında karar kılınmıştır.¹⁶

Fırat'ın Anadolu'nun neresinden itibaren ayrılıp, Suriye'ye girdiğini söylemek güç olduğu için, incelenen alanı güney yönünde sınırlamada bazı problemler vardır. Az çok ihtiyârî bir karar neticesinde, Halep ve Antakya çevresindeki alanlar hariç, Ayntab, Birecik, Ruha ve Kilis *sancakları* inceleme dâhiline alınmıştır. Daha kuzeyde, en doğudaki bölgeler; Malatya, Harput, Cemişgezek, Arabgir, Divriği, Erzincan ve Karahisar-ı Şarkî *sancakları* çalışma alanı içindedir. Trabzon *Sancağı*, Jennings'in verilerine göre hazırlanan referans amaçlı haritaya dâhil edilmiş olsa da,¹⁷ çalışmaya dâhil edilmemiştir.

1580'deki Şehrsel Ağ

Yukarıda çerçevesi çizilen tanımlama anlayışı, Anadolu'daki büyük şehirler için belirleyici değildir. Ömer Lütfi Barkan'ın rakamlarına göre 13.000 aileyle Bursa, en büyük şehirdi. Büyüklük sırasına göre, ardından Kayseri (992/1584'de 8.251 vergi mükellefi),¹⁸ Ankara (979/1571-72'de 5.344 mükellefi)¹⁹, Konya (992/1584'de 3.764 vergi mükellefi)²⁰ ve Ruha-Urfa (Göyünç'ün rakamlarına göre, 1566'da 3.496 vergi mükellefi)²¹

¹⁶ Nejat Göyünç, "16. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu" Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/ Tartışmalar, yay. Osman Okyar (Ankara, 1975), s. 71-102.

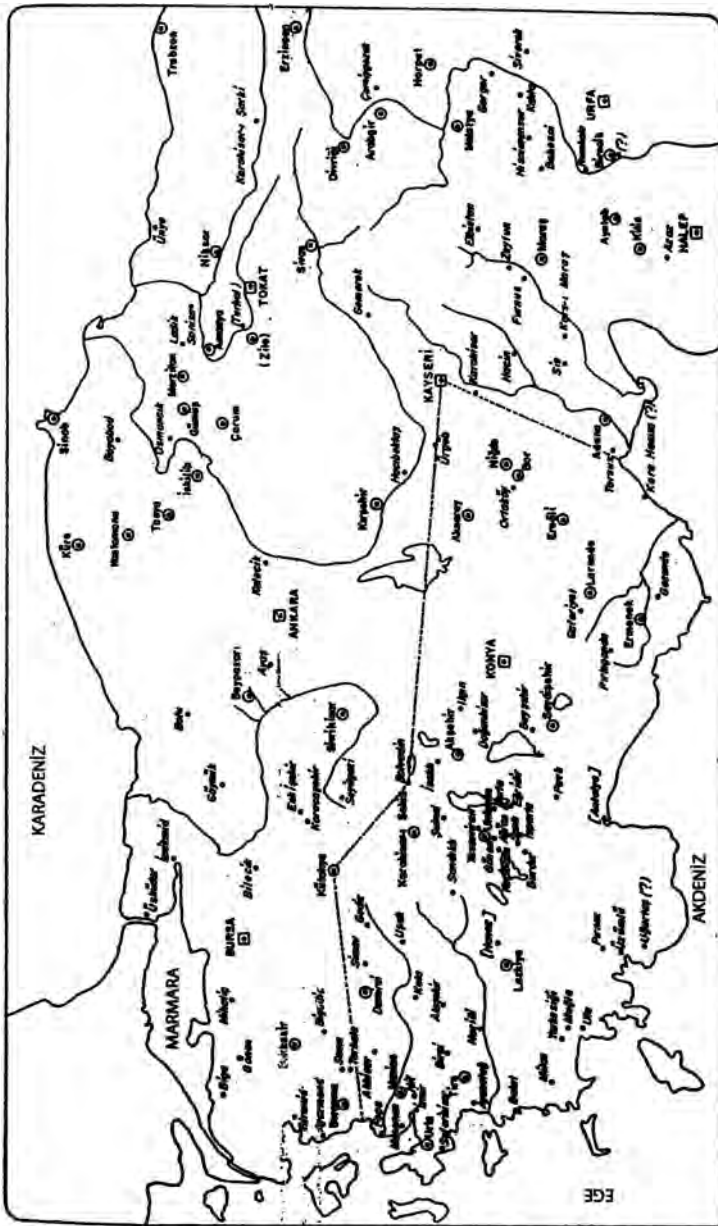
¹⁷ Jennings, "Urban Population", s. 42.

¹⁸ Karş. Barkan, "Tarihî Demografi", s. 22 ve aynı yazarın Hüdavendigâr *Sancağı* konusundaki gelecek çalışması. Vergi mükelleflerinin toplam sayısını elde etmede, yüzde 10-15 oranındaki yetişkin bekâr erkek nüfusunu da hesaba katmak, toplam sayıyı 15.000'e varıracaktır. Kayseri için, karş. TK 136, s. 6 b ve Jennings "Urban Population", s. 31.

¹⁹ TK 14, s. 139 b.

²⁰ TK 104, s. 19 b.

²¹ Göyünç, "Güney Anadolu", s. 79. - <https://rantey.org>



© telif hakkı Leila Tayyar ERDER ve Suralıya FAROQHİ 1977

geliyordu. 972/1564-65 öncesinde, 3.054 yerleşik vergi mükellefiyle Maraş; 1566'da, 3.386'yla Sivas, 3.448 vergi mükellefiyle Ayntab (Gaziantep) ve 3.209 yetişkin erkek nüfusla Kastamonu 3.500 vergi mükellefinin altında kalmış olsalar da, her biri yaklaşık 10.000 sâkin barındırıyor olmalıdır.²²

Şehir ve kasaba kümeleri nehir vadileri boyunca kurulmuştur (Harita I). Nehirler, yerleşimleri etkilemişse de, bunun nedeni trafiklerinin öneminden ziyade, suyun kullanımı üzerine oluşmuştur. Sadece Fırat, Birecik'teki deniz müfreze üssü ve üzerindeki canlı ticarî trafikle, büyük bir anayoldur.²³ Nehir, 16. yüzyıl ortalarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ en kalabalık şehirlerinden biri olan Halep'e ulaşımında bir güzergâh oluşturmuyordu.²⁴ Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük oranda ciddi ve ihtilafli mülkiyeti olan merkezden uzak Irak garnizonları, bu güzergâh vasıtasıyla ikmal ediliyordu.²⁵ Kâfi miktardaki sandalın, gümrük istasyonu değerinde bir yer oluşturmayı becerdiği Büyük Menderes üzerindeki Nazilli gibi yerler dışında, diğer nehir düzenlerinde, denizcilik en azından ikincil bir unsurdu.²⁶ Bütün bu büyük nehirler içinde Sakarya'nın, şehir yerleşimlerini etkilememiş gözükmesi ilgi çekicidir. Yeni haritalarda bu bölgede bazı kasabalar görüldüğü halde, 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bu yerler, köyümsü yerlerdir.

Nehir düzenleri içinde yer alan şehirler, büyük oranda küçük ve orta büyüklükteydi: Kuzeybatı Anadolu'da potansiyel şehirsiz yoğunluğu olağanüstü bir biçimde tekeline almış gö-

²² TK 101, s. 5 b, Göyünç, "Güney Anadolu", s. 78, TK 143, s. 8 b.

²³ Cengiz Orhonlu, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi* XIII, 17-18 (1962), 79-103.

²⁴ Barkan, "Demografi", s. 22. Bu makalede verilen rakamlar, yetişkin erkek nüfusunu (*nefer*) dikkate alırken, Barkan'ın çizelgesi *hâne* sayısından söz etmektedir.

²⁵ Orhonlu, Işıksal, "Nehir Nakliyatı" s. 92.

²⁶ TK 144, s. 212b. Erişilebilir PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

zükten Bursa, bu bölgedeki büyük nehirlerin uzağında yer almaktadır.²⁷ Kayseri, Kızılırmak'ın akağı yüksek kısmından çok uzak bir mevkide olmasa da, çoğu şehir yerleşimlerinin yoğunlaştığı yerler, nehrin düşük akaklı olduğu bölgelerde olduğu bir gerçektir. Aynı şekilde Konya, oldukça dolambaçlı bir yol izleyerek, Suğla Gölü ve Beyşehir Gölü'ne bağlanmadan önce, tek başına Çumra içinde bir sapak oluşturan Çarşamba Suyu haricinde, Güneybatı Anadolu'daki göller ile bağlantılıdır. Ankara, Kızılırmak'ın orta akağından çok uzakta yer almaz iken, şehrin içinden akan çay gerçekte –aksi yönde yolunu Elmadağı'nın (1800 m) engellediği– Sakarya'nın bir ayağıdır. Urfa ve Ayntab, Fırat'ın ana akağının çok uzağında olmayan ayaklarında yer almış olsa da, nehir kasabası karakteri taşımazlar. Böylelikle, onbin nüfuslu yerleşim yerleri içinde sadece Sivas, Tokat ve Maraş, az çok önemli su akaklarının pek yakınında yer almaktadır.

Nehirler, dolaylı olarak, ticaret güzergâhlarına karayolu hareketlerini düzenlemeyle şekil verdiği için, ticaret temelde kervanlar yoluyla olmaktaydı. Taeschner'in çalışması ve onun ardılları vasıtası ile ana kervan yollarının güzergâhları çok iyi bilinmektedir.²⁸ Haritaya bakıldığında, Evliyâ Çelebi'nin yaklaşık bir asır sonra aynı ayrıntılarla kaydedeceği²⁹ bu yollardaki yerleşimlerin, ana nüfus merkezlerine bağlantılı, büyük oranda şehir yerleşimlerinden mahrum yerler olduğu görülecektir.

²⁷ Haritaya bakıldığında, bu bölgedeki diğer şehir yerleşimlerinin çoğunun, küçük ve uzakta olduğu gözükecektir.

²⁸ Taeschner, "Wegenetz", Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzîlnâmesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)", *Belgeler*, II, 3-4 (1965), 1-35, Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı* (İstanbul 1967) ve çok yakınlarda, Naşûhü's-silâhi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, ed. Hüseyin Yurdaydın (Ankara, 1976).

²⁹ Seyâhatlerine ilişkin genel bilgi edinmek için, 14'deki "Evliyâ Çelebi" makalesiyle karşılaştırınız. *Üçüncü MEF Kütüphane Arşivi* - <https://rantey.org>

Açıkkçası, ana kervan yolları üzerindeki kasabaların, bu avantajdan mahrum yerleşimlere göre daha fazla fırsata sahip olması, umulmadık bir şey değildir. Batı'daki nehir ovalarında kasabaların yayılımı oldukça düzenli ve yollar daha alçakta olsa bile, İç Anadolu'nun hem kuzeyi hem de güneyindeki yolların önemi dikkat çekicidir. Bu durum, büyük ihtimalle kaynak dağılımı farklılığından ortaya çıkmaktaydı: Zıraî olarak zengin ve ulaşılabilir bir alçak arazide irtibat ana hattının üzerinde yer almanın değeri, platonun daha zor şartları yanında daha aşağıda olabilmıştır.

Şehir yerleşimleri, iki Menderes ve Gediz Çayı olmak üzere, Ege Denizi'ne ulaşan üç nehir akağını da takip etmiştir. Çoğu durumda, bu nehirlere çok yakın olmaktan, sıtma meselesi nedeniyle kaçınılmıştır. Ancak, sağlık riskine rağmen, bulunulan yer –terk etme karşısında– çok fazla câzibe taşıyorsa, genellikle tüm kasabalar yaz boyunca yüksek tepelere göç ederdi. Evliyâ Çelebi, 17. yüzyıl sonlarında bölgeye yaptığı seyahatle, sıcak mevsim boyunca terk edilmiş kasabalara dair canlı anlatımlar bırakmıştır.³⁰ Ancak sıtma, Büyük Menderes'in yatağını değiştirmesi ve beraberinde limanı alüvyonların doldurmasıyla tetiklenmiş, neticede Balat'ın neredeyse toptan terkine yol açmıştır.³¹ Menderes-Gediz bölgesinin orta büyüklükteki kasabaları, Manisa, Lazkiye (Denizli), Urla, Demirci ve Tire idi. Aydınoğullarının eski başkenti olan sonuncusu, bölgenin hâlen en büyük yerleşimi ve faal bir ticaret merkezi olarak görülmekteydi.³²

³⁰ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul, 1935), c. 9, s. 320.

³¹ Otto Meinardus, "Testimonies to the Economic Vitality of Balat, the Medieval Miletus", *Belleten* XXXVII, 147 (1973), 289-296, özellikle s. 292 ve Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi* c. 9, s. 146-147.

³² Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 60, Tarih Enstitüsü No. 6, (Ankara, 1968), s. 97.

Esas itibarıyla, Kızılırmak'ın Orta Anadolu bozkırlarına geçtiği yerde, nehrin yüksek akağı boyunca, şehrsel bir yoğunlaşmanın oluşturduğu ikinci bir şerit –hem Kızılırmak hem de Yeşilirmak'ın düşük akaklarında kasabaların yoğunlaşması– söz konusuydu. Nehirleri takip eden kervan yolları boyunca, faal kasabalar dışında, hatrı sayılır mesafelerde de olsa; Barsema,³³ Sarioğlan ve Şehirkışla (Şarkışla) gibi büyük köyler mevcuttu. Sivas, Rum *Eyâleti*'nin başkenti olmanın yanında, önemli bir merkezdi. Gemerek, küçük bir yer olmasına rağmen, büyük ihtimalle, çevresinde yaşayan konar-göçer aşîretlerin bir ticaret merkeziydi.³⁴ Ünlü bir velinin türbesi etrafında gelişen Hacıbektaş, adını buradan almış ve küçük kasabanın gelirleri bir hayır kurumu (*vakıf*) altında, şeyh ve dervişlere aktarılmıştır. Ürgüp, değerli ziraî arazi kaynakların merkezi durumundaydı. Kırşehir, hâlâ bir *sancak* durumunda olsa da önemini kaybetmişti: Şehir, onüçüncü yüzyıldan 15. yüzyıla kadar, Moğol Valisi Nureddin b. Caca'nın etkin müesseseleri vasıtasıyla mâmur bir yer hâline gelmişti. Ancak Türkmen kökenli, yerli bir sülâle olan Dulkadıroğulları'nın yıkılışı ardından 16. yüzyıl sonlarına kadar, gittikçe önemini yitiren bölgenin, sıradan bir kırsal bölge kasabasından farkı kalmamıştı.³⁵

Ancak çok daha belirleyici olan, şehirlerin, nehrin düşük akaklı bölgelerinde yoğunlaşmasıydı. Birkaç liman dışında, kıyı şeridinden özellikle uzak durulmuştur. Kelkit Çayı üzerindeki Niksar, orta seviyede bir kasabaydı ve bu nedenle hâlâ bir miktar önem taşıyor olmalıydı. Burası, Danişmend soyunun bir

³³ TK 136, sıkça.

³⁴ TK 30, s. 166 a f., 194 b.

³⁵ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Seri VII, 34 (Ankara, 1959); Franz Taeschner, "Kırşehir, ein altes Kulturzentrum aus spat-und nachseldschukischer Zeit", *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Seri, Sa 50 (Ankara, 1968), s. 577-592. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

merkezi olarak, erken dönem Türk yerleşimlerinde önemli bir rol oynamıştır; buradaki bir büyük “hospice” (hastane? ç.n.) ya da *zâviye*, hâlâ bu kurucu beyliğin adıyla anılmaktaydı.³⁶ Tokat örneğinde olduğu gibi, 15. yüzyıl ortaları gibi erken bir dönemde, Niksar ahâlisi, her vergi mükellefinin mesleği ya da iş kolunu içeren bir liste hâlinde sıralanarak belgelenmiştir.³⁷ Merzifon ise, Kızılırmak üzerindeki köprüye hâkim, ihtişamlı Osmancık kalesi ve ünlü Koyun Baba³⁸ zâviyesine rağmen, esas itibarıyla muhteşem pamuklu kumaşlarıyla dikkati çeken, faal bir yerdi.³⁹ Nehrin batısına doğru, Tosya ile Boyabad arasındaki bölge, geniş bir alanda pirinç tarımı yapmak için yeterli dercede sulaktı.⁴⁰ Merkezî devlete ait olan pirinç tarlalarının, genellikle üç yıl süreli sözleşmelerle kiraya verilmesi, kayda değer bir iktisadî hareketlilik sağlamış olmalıdır. Kiracı, borcunu para olarak ödeyeceği için, hasadının büyük bir bölümünü satmak zorundaydı; bazı *kânunnâmeler*le ürünün hangi olgunluk aşamasında pazara sürüleceği dahi tespit edilmişti. Pirinç yetiştiriciliği; benzerleri arasında, önemli bir orta büyüklükte kasaba olarak gelişen Ankara yakınlarındaki Beypazarı gibi, diğer yerlerde de şehirselleşimi teşvik etmiştir. Ayrıca, Çorum da önemli bir ticaret merkeziydi.⁴¹

³⁶ Irène Mélikoff, *La geste de Melik Danişmend, Étude critique du Danişmendnâme*, 2 cilt, (Paris, 1960).

³⁷ BA, TT₂, s. 2 ve 323.

³⁸ Karşılaştırınız LA, “Koyun Baba” makalesi.

³⁹ Karşılaştırınız LA, “Merzifon” makalesi.

⁴⁰ BA, Maliyeden Müdevver Kısım 4944, s. 36-39.

⁴¹ Karşılaştırınız, Beypazarı için: TK 68, s. 114 b. Çorum için bkz. TK 38, s. 7 b (Bizi rakamlarından faydalandırma nezaketini gösteren Huricihan İslamoğlu tarafından çalışılmıştır); ayrıca Sevgi Aktüre, “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirselleşiminin Değişme Süreci”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1, 1 (1975), 110-111. <http://www.tarihy.org>

Yukarıda değinilen nehir vadileri dışında, nehirleri takip eden bölgelerdeki şehrsel yoğunlaşma da dikkat çekicidir. Ceyhan, Elbistan'ın güneyinden Kars-ı Maraş'a (Kadirli) kadar şehir yerleşimlerinin omurgasını şekillendiriyordu. Bu hat bir zamanlar, Ayas limanında (Erdemli'de ç.n.) tamamlanırken, burası 16. yüzyıl sonlarında, dört yüz vergi mükellefinin altına düşmüş durumdaydı. Seyhan, Toros dağlarının içinden doğduğundan şehrsel yerleşimler, nehrin kaynağı ve boğazında yoğunlaşmıştı. Ortaköy, Niğde ve Bor, köylere çiftçiliğin hâkim olmasından önce, birbirlerine çok yakın olarak kurulmuş yerleşimlerdi.⁴² Diğer yandan Adana, henüz konar-göçer aşiretler hâlinde yaşayan; ancak muhtemelen, yerleşikliğe geçmek üzere olan bir ahâlinin yürüttüğü hububat, pamuk ve susam tarımının merkezini oluşturuyordu.⁴³ Göller Bölgesi de, şehrsel yoğunluğun fazlaca olduğu bir bölge meydana getirmişti. Karahisar-ı Sahib, uzağında olmamakla birlikte, bu bölgenin orta büyüklükteki şehirleri: Uluborlu, Akşehir ve Seydişehir idi. Gönen, Keçiborlu, Ağras (Atabey), Eğirdir, Isparta ve diğerleri gibi, çok sayıdaki küçük şehrsel yerleşimler daha fazla önem taşımaktaydı. Esasen burası, Selçuklu hükümlarlığının çöküşünün ardından gelen kargaşa döneminde, yerel bir beylik olarak bilinen Hamidoğullarının bölgeyi bağımsız bir devlet, Eğirdir'i de başkent haline getirmeleri nedeniyle, iktisadî anlamda gerçekten verimli bir yer durumundaydı.⁴⁴

⁴² TK 135, sıkça.

⁴³ Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar, Fetihden 16. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I, 1 (1963), 1-112, Mustafa Soysal, *Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurova*, Göttinger Geographische Arbeiten (Erlangen, 1976).

⁴⁴ Xavier de Planhol, *De la pamphylienne aux lac pisidiens, nomadisme et vie paysanne*, Bibliothèque et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul (Paris, 1965), s. 90.

Tek örnek olarak gözüken Trabzon ve Sinop dışında Anadolu'nun, paralel ara liman şehirlerinden neredeyse tamamen yoksun oluşu dikkat çekicidir. Ayas'ın (Lajazzo) dönemi çok eskilerde kalmış olmasına rağmen, o mahâlde hâlâ faal bir liman mevcuttu.⁴⁵ Silifke, Kıbrıs'ın fethi ardından kasabaya yansıyan askerî ve ticarî hareketliliğe rağmen, küçük bir kasaba olarak kalmıştı. Alanya da şehrsel bir yerleşim olmayı hak etmiyordu. Teke *Sancağı*'nda, 1580 yılı itibarıyla geçerli bir vergi mükellefi sayımı yapılmadığı için, Antalya'ya ilişkin herhangi bir rakam vermek imkânsız gözükmektedir.⁴⁶ Eğer, Planhol'un değerlendirmeleri doğruysa, Antalya, Ortaçağ'daki öneminin büyük bir kısmını Doğu Akdeniz'in, Afrika çevresinden Hindistan'a giden yeni yolla atlanmasıyla kaybetmişti. Mevkisini bütünüyle dar bir merkeze indirgeyen şehir; hepten önemsizliğinden sadece Mısır'la devam eden ticaret ve Osmanlı ordusuna barınak sağlamak suretiyle kurtulabilmişti.⁴⁷

Güneydoğu kıyı şeridinde, Halep'le ilişkili olan diğer limanlar gibi, Payas ve İskenderun benzeri yerlerde, kayda değer bir ticarî faaliyet olmalıydı.⁴⁸ *The Levant Company*, İskenderun'da esas olarak pamuk alımı yapan bir atölye kiralamıştı. Ancak İskenderun kendi gelişimini, sağlıksız iklimi ile engellemekteydi; çağdaş Avrupalı seyyâhların izlenimleri bir fikir verecekse, burası öyle önemli bir yer değildi. Payas makalesine refe-

⁴⁵ W. Heyd, *Historie du commerce du Levant au moyen-âge*, 2 cilt (Leipzig, 1923), cilt II, s. 75 ve diğer yerlerde.

⁴⁶ TK 128, s. 491, TK 172, s. 2 b f; Teke için karş. Şehabettin Tekindağ, "Teke-Eli ve Tekeoğulları", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8 (1976-77), 55-94.

⁴⁷ Planhol, *Plaine pampbylienne*, s. 109-110. Karş. Halil İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV, 93 (1960), 45-110.

⁴⁸ A.C. Wood, *A History of the Levant Company* (Londra, 1964), s. 76-77.

ransla;⁴⁹ Osmanlı merkezî idaresi, alım ve satımı da içeren, hayır kurumlarının büyük bir manzûmesini kurarak, kasabaların gelişimini dikkatlice tasarlama çabası içinde olmuştur. Bu özel ihtimâmın nedeni; bölgenin İstanbul'dan başlayıp, Halep'te, Akdeniz'le buluşan, 'çapraz yol' nedeniyle taşıdığı önemli stratejik konumu olmalıdır. Gene de, Payas'ı çok küçük bir kasaba, ya da bütünüyle vasat düzeyde bir yer olarak tasavvur etmek güçtür; kaldı ki kaynaklarda buradan sıkça söz edilmektedir.

Ege sahilinde, Ayasoluğ (Efes) ve Balat (Milet) birer liman kenti olarak hâlâ faal durumda olmalarına rağmen,⁵⁰ bunlardan hiçbirisi küçük bir kasabadan öte sayılmazdı; Çeşme ise, bu sınıflamaya girecek değerde değildi. Limanların bu izafi değersizlik durumları, Çeşme karayolunda bulunan Urla'nın; İzmir'in neredeyse iki katı büyüklüğündeki limanı ile karşılaştırıldığında ortaya çıkacaktır.⁵¹ Daha kuzeyde, bir kıyı kasabası olarak sözü edilebilecek değerdeki tek yer olan Foça (Phokea) hâlen, Ortaçağ'daki Cenova ticareti öneminden hayli uzaklaşmış ve muhtemelen, küçük durağan bir yer olma yolunda epey yol almıştı.⁵²

Marmara Denizi'nin Anadolu kıyısında, İznikmid (İzmit) ve Üsküdar yer alıyordu. Üsküdar, vergi mükellefi sayısı dikkate alındığında küçük bir yer olmasına rağmen, İstanbul'dan ayrı, idarî bağımsızlığını devam ettiriyordu. Ancak, bu durumda, asker ve vergiden muaf diğer kişilere ek olarak, merkezî idareye

⁴⁹ *IA*, "Payas" makalesi.

⁵⁰ Ayasoluğ için bkz. Akın, *Aydınoğulları Tarihi*, s. 98. Çeşme için: İbrahim Hakkı Konyalı, "Çeşme, Çeşme'de Kânûnî'nin Eşsiz bir Kitâbesi, Çeşme Kervansarayı", *Vakıflar Dergisi*, IX, 163-171.

⁵¹ Tuncer Baykara, İkinci Türkoloji Kongresi'nde (İstanbul, 1976) sunduğu araştırmasında, bu güzergâhla ilgili olarak ilginç bilgiler ortaya koymuştur.

⁵² Foça ve Ortaçağ şap ticareti için karş. G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois de la Mer Noire au XIII^e siècle* (Paris, 1929) s. 138 ve diğer yerlerde.

bağlı sayısı belirsiz memuru, pek çok büyük vakfın çalışanını da hesaba katmamız gerekmektedir. Bu nedenle, şehrin gerçek büyüklüğü tartışmaya açıktır.⁵³ Karadeniz kıyısı boyunca, Sinop'a kadar olan limanlar, yalnızca ait oldukları köylerle anılıyor gibiydi. Ereğli (Pontus'taki Herakleia) ve Amasra'nın eski Cenova kısmı örneklerinde belirgin olarak bilindiği gibi; bu yeterli bir ticarî faaliyet sağlamıyordu.⁵⁴ Sinop'un doğusundaki, Bafra, Samsun ve Ünye, –ki son ikisi yaklaşık eşit büyüklükteydi– gene, küçük kasabalardan çok farklı değillerdi. Bu yerler arasında Samsun, geçmişte, bir Cenova durağı olarak önemli ticarî faaliyete sahne olup⁵⁵; 15. yüzyıl Anadolu'sunun az çok şehirleşen hayatında belli bir önem arz ediyordu. Diğer yandan nüfus yapısı, mimarisi ve ticarî konumuyla son dönemde bazı araştırmacıların dikkatini çeken tek şehir Trabzon'dur.⁵⁶

Burada altı çizilen örnekler, Anadolu'yla bağlantılı deniz ticaretinin sınırlı önemiyle açıklanabilir; onyediden 19. yüzyıla, ziraî ürün ihracatının dış ticaretin başını çekmesiyle, Samsun ve İzmir gibi liman şehirleri önemli merkezlere dönüşmüşlerdir.⁵⁷ İstanbul'a yapılan tahıl ihracatının başlıca kaynağının Anadolu olmaması yanında, Karadeniz'in Avrupa kıyıları ve Mısır, bu hususta çok daha önemli bir rol oynamıştır. Marmara ve Karadeniz'deki ormanlardan gelen kereste, merkezî devle-

⁵³ TT 436, TK 49. 'Büyük İstanbul' için Halil İnalcık'ın *EF*'daki "İstanbul" makalesiyle karşılaştırınız.

⁵⁴ 15. yüzyıl için: Heyd, *Commerce*, c. II, s. 357-360. Ereğli'nin yaklaşık 1700'lerdeki durumu için bakınız Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage au Levant...* 2 cilt (Amsterdam, 1718), c. II, s. 84-89.

⁵⁵ Burasının, geç 16. yüzyıl nüfus sayımı için karış. TT 37, s. 471. O dönemde şehir, hâlâ önemli bir Hristiyan nüfus barındırmaktaydı.

⁵⁶ Bkz. Tayyip Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Bellesten*, XXVI, 102 (1962), 293-337; Jennings "Urban Population" s. 42 ve Heath Lowry'nin yakında çıkacak çalışması.

⁵⁷ Karş. Cuinet, *Turquie d'Asie*, c. I, s. 86 ve III, s. 420.

tin ilgisi oranınca, daha fazla önem taşımaktaydı. Yardımcı silah depoları bu bölgelerde yer alıyor ve kimi tersaneler bu mahallerde bulunuyordu. Esasen İzmit ve Sinop, büyük ihtimalle, gelişimlerinin bir kısmını bu tür bir itkiye borçluydu.⁵⁸

İçerdeki büyük merkezleri canlandıran faaliyetlere dönersek, bu özgül şehirler üzerine yazılmış eserlerin eksikliği nedeniyle engellenmiş oluruz. Ancak, buna rağmen birtakım geçici kanaatlerde bulunmak mümkündür. Hepsinden önce, devlet tarafından verilen hizmetlerin büyük bir şehir yaratmak için yeterli olmadığını belirtmek önemli gözükmetedir. Amasya ve Manisa, imparatorluk şehzâdelerinin ikâmetgâhı olması nedeniyle önemli bir konuma sahipti.⁵⁹ 16. yüzyılın sonlarına kadar, beraberlerindeki 'gölge kabine'yle bu merkezlere gönderilirken şehzâdeler, böylece tahta geçmeden önce yönetim tecrübesi kazanabiliyorlardı. Muhteşem Süleyman idaresi altındaki Amasya, bir dönem imparatorluk maiyetinin ikâmetgâhıyla aynı seviyede idi.⁶⁰ Sonuç olarak, hem Amasya hem de Manisa genellikle üst düzey devlet memurları ve imparatorluk ailesine mensup kişilerce desteklenen, her türlü vakıf müessesesiyle donatılmış durumdaydı. Bu yüzden Amasya, 21 medresesiyle övünebilirdi; ve muhtemelen bu hususta yalnızca Bursa ve Konya onun önüne geçmiş durumdaydı. Gene de, ne Amasya ne de Manisa, Anadolu'nun en kalabalık şehirleri arasında görülmektedir; en azından, vergiden muaf halk bir yana bırakıl-

⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Seri No. 16 (Ankara, 1948), s. 447-454. Bkz. Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları VI. Seri, Sa. 10 (Ankara, 1972), s. 387.

⁵⁹ Karş. A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), s. 17-24.

⁶⁰ Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of... Busbecq* (Oxford, 1968), s. 58. Amasya'daki medreseler için karş. Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri*, 2 cilt (İstanbul, 1970, 1972) sıkça.

diğında, böyle bir yerin nüfusunu tahmin etmek neredeyse imkânsızdır. Bu durum daima, Osmanlı şehirleşmesinin ağır işleyen idarî özelliğine vurguyu beslemiştir. Ancak, bu faktör sahipden geçerli olsa da, çok fazla belirleyici düzeyde değildir.

Bursa hakkında, Halil İnalçık'ın öncülük eden çalışması sayesinde, oldukça iyi bilgilendirilmiş durumdayız. Bu çalışma, yazarın sonraki makaleleriyle kapsamını genişletmiştir.⁶¹ Şehir, yalnızca, büyük miktarda ham ipek ihracatı yapan İran'dan gelen kervan yolunun son durağı değil; aynı zamanda, yerel kullanım ve başkentin tüketimi için iyi kumaşlar üreten büyük bir imâlat merkeziydi. İhracat da önemli bir yer tutuyordu. Kayseri, Jennings tarafından çeşitli yönleriyle incelendiği halde, şehrin, hem kuzeydeki kervan yolu, hem de 'çapraz yol'un uzağında bulunmasından kaynaklanan zorluklara rağmen sahip olduğu üretim ve sıra dışı büyüklüğü üzerine odaklı bu çalışmaların hiçbirisi şu ana kadar basılmamıştır.⁶² Ankara, havâlisinde –hem eğirip iplik yapma, hem de yünü için– Angora keçileri yetiştirilen bir dokuma kasabasıydı.⁶³ Tokat'ın iktisadî yapısı üzerine çok az çalışma yapılmıştır; şüphesiz, şehrin haberleşme ağı üzerindeki yeri, onun büyüklüğü için yeterli bir gerekçe değildir. Konya'nın önemi, Kıbrıs fethine yönelik yapılan savaş boyunca artmış olmalıdır.⁶⁴ Ancak Tokat, bir *sancak bey* ikâmet-

⁶¹ Halil İnalçık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Bellekten*, XXIV, 93 (1960), s. 45-102. Ayrıca, Halil İnalçık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, III (1960) s. 131-147; ve EI² da aynı yazar tarafından yazılan "Bursa" makalesi.

⁶² Ronald Jennings, "Loans and Credit in early 17th Century Ottoman Judicial Records – the Sharia Court of Ottoman Kayseri", *JESHO*, XVI, II, III (1973), s. 169-216; Ronald Jennings, "Women in early 17th century Ottoman Judicial Records", *JESHO*, XVIII, I (1975), s. 53-119.

⁶³ Ergenç, "Ankara".

⁶⁴ Karş. Konya Müzesi'nde, bu döneme ait *kadı* sicilleri ve Özer Ergenç'in yayımlanmış ve 1580-1596 yılları arasında Ankara ve

gâhı olmasının getirdiği muhtemel avantajlara bile sahip olmamıştır; nitekim sözü edilen şahıs genellikle Sivas'ta ikâmet etmiştir. Bir iç yerleşim alanı içinde olmak tabii olarak, kendisini dış ticaretten dışlamış bir şehir olmayı getirmese de; tüm bu tetkiklerin bir arada değerlendirilmesi, dış ticaretten ziyade, önemli düzeydeki bir iç ticarete işaret etmektedir. Bu gerçeği irdeleyen çalışmalardan değerli neticeler beklenmektedir.

Orta büyüklükteki şehirlerin dağılımı da dikkat çekicidir. Genelde, çoğu *sancağın* bu tür yerlerden en az birini ihtiva ettiği görülmektedir; –en azından o bölgede büyük bir şehir yoksa. Genel olarak, –ancak, her zaman anlamında değil– böyle merkezler, aynı zamanda sancak şehirlerini de oluşturmuştur: Beypazarı, Sivrihisar, Tosya, İskilib, Gümüş, Merzifon, Zile, Bor, Ereğli, Larende (Karaman), Seydişehir, Uluborlu, Lazkiye (Denizli) ve Demirci belli başlı istisnalardır. Anadolu şehirsel ağ düzeni çalışmalarında, bu tür orta büyüklükteki şehirler, sadece küçük idarî görevleriyle bile, özel olarak önem arz ediyor olmalıdır. Eğer bu önemli çekirdek nüfusun gelişim ve bakımını sağlayan, idarî görevler değilse; diğer seçenek olarak, ziraî üretim ve işlenmiş ürünler gözükmektedir. Bu mesele üzerine yapılacak bir inceleme için en aydınlatıcı kaynak olarak *kadı* kayıtları (*sicil*) gözükmektedir. Ancak, yukarıda sayılan kasabalar arasında, yalnızca Larende'ye ait, 16. yüzyıl kayıtları günümüze ulaşmış durumdadır.

Şehirsel Ağın 1520-1590 Arasındaki Gelişimi

Burada çerçevesi çizilen coğrafi dağılımın bütünsel anlamı; ancak, öncesinde ve sonrasında var olan durumun birbirleriyle kıyaslaması suretiyle, anlaşılabilir olacaktır. Maalesef, çok fazla sayıdaki mevcut kaynaktan hiçbirisi, bu türden kolay bir karşılaştı-

ma yapma usulüne uygun olarak düzenlenmiş değildir. Bizans dönemi şehirlerinin pek çok listesinin bulunmasına rağmen, ayrıntılı bir kazı yapılmaksızın –ki, yalnızca birkaç yerde yapılmıştır– söz konusu yerlerin nüfusları hakkında tahminde bulunmak mümkün değildir.⁶⁵ Selçuklu ve Anadolu Beylikleri dönemlerinin –Batı Anadolu için, yaklaşık 1100’ler ile 1420-30 arasında bir zaman aralığı (Orta ve Doğu Anadolu için 1480-1520)– yaşandığı yerlere ilişkin olarak da, herhangi bir nüfus kaydı ortaya çıkarılmış durumda değildir.⁶⁶ Sadece erken dönem Osmanlı vergi sicilleri sayesinde bir dereceye kadar sağlam bir temele dayanabiliriz –ki, bunlar da 1470’lerden geriye nâdiren gitmektedir.⁶⁷ 1470-1500 dönemine ilişkin olarak, bazı önemli boşluklara rağmen, bu çalışmada bir örneği yayımlanan haritaya yakın bir taslağı oluşturmak mümkün olabilecektir. Kânûnî Süleyman’ın hükümranlığından bugüne gelen muhteşem kayıt serilerine şükranla; bu taslak çalışması, daha da bütünlüklü olarak 1470-1500 dönemi için de yapılabilir.⁶⁸ Bu makale kapsamında, yalnızca Karaman *Eyâlet*’i dâhilindeki Konya, Kayseri, Akşehir, Aksaray, İçel, Niğde ve Beyşehir *sancakları* üzerinde bir taahhüt söz konusu olabilmektedir. İlâveten, müteakip sancaklar, Anadolu *Eyâleti*’nden seçilmiştir: Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Saruhan, Hamid, Menteşe ve Aydın. Üzerinde çalışılan kayıtlar, 1520-40 döneminden derlenmiştir. Ömer L. Barkan ve çalışma arkadaşlarınca hazırlanan nüfus rakamları yayımlandığı vakit, resmin bütünü orta-

⁶⁵ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century* (Berkeley etc., 1971), s. 9 ve ilgili harita.

⁶⁶ Claude Cahen, *Pre-ottoman Turkey, A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330* (Londra, 1968), s. 189-202, 335-341.

⁶⁷ Barkan, “Arazi Tahrirleri”, s. 33.

⁶⁸ Erken 16. yüzyıl kayıtları için şu defterler kullanılmıştır: TT 455, TT 33, TT 83, TT 49, TT 147, TT 165, TT 121, TT 61, TT 148.

ya çıkabilecekken; bu teşebbüs, umulan sonuçların sadece bir numûnesini verebilecektir.

Harita (1) ve harita (2)'ye hızlı bir göz atılması dahi, Anadolu'da, 16. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmış olan şehirsel gelişimin büyüklüğünü gösterecektir. Bir önceki döneme nazaran sonrakinin kapsamının eksikliği doğrudur. Tabîi olarak, erken 16. yüzyıl döneminde küçük kasabalar hâlinde mevcut olan birkaç yer, zamanında kaydedilmemiş (ya da ilgili kayıtlar tahrip edilmiş); sonraki kayıtların derlenmesiyle, dörtyüz vergi mükellefinin altına düşmüş gözükmemektedir. Bu tür örnekler, burada yapılan hesapların kaçaklarını oluşturacaktır. Ancak, bu tür örneklerin sayısının çok az olduğu; ve bu nedenle genel kanaati değiştirmeyeceğini varsaymak yönünde yeterli nedenimiz mevcuttur. Ayrıca, harita (2)'nin, olabildiğince "olumlu" bir görsel etki yapması için, daha önceki kayıtlarda mevcut olmayıp, 1562-1587'de kasaba olan yerler, parantez içinde yer almıştır. Lazkiye, Alaşehir, Urla ve Agrad (Atabey) bu kapsamdadır; hatta en azından sadece sonuncusu ancak 16. yüzyıl ortalarında bir kasaba olabilmıştır.

Büyüme kavramı, Braudel'in, Akdeniz ülkelerini bir bütün olarak incelediği çalışmasında, türlü sınıflar dâhilinde ortaya koyulmuştur.⁶⁹ Küçük şehirler arasında, 1562-1587 yılları arasında 'yeni katılanlar'ı şöyle sıralayabiliriz: Gezende, Ortaköy, Ürgüp, Gaferiyat, Kara Hamza, Doğanhisar, Iğın, İshaklı, Bolvadin, Yassıviran, Gönen, Keçiborlu, Barla, Pavlı, Sanlı, Ula, Milas, Seferihisar, İzmir, Foça, Pınaz, Simav, Gediz, Yerkesiği, Karahisar-ı Develi. 1562-1587 arasında 64 şehir yerleşimini içeren ilgili bölgede, en az üç tanesi son dönemde oluşmuştur.

Orta düzeyde ya da büyük şehir meselesi de oldukça açıktır. Bölgede, büyük ihtimalle, 1520 ve 1540 arasında, 3.500 vergi mükellefli herhangi bir şehir yoktu. Kayseri bu sınırı 1550'ler-

⁶⁹ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1966), c. I, s. 299. <http://www.arsiv.org/rantey.org>

de yakalamış ve geçmiş iken, –en son kayıtlar yaklaşık 1500'lere ait olduğu için– bunun nasıl olduğu ve geliştiğini bilmiyoruz.⁷⁰ Aynı dönemde, Kayseri hariç Kütahya, Aksaray, Manisa, Konya, Karahisar-ı Sahib ve Tire'de binin üzerinde vergi mükellefi mevcuttu. Gene Kayseri hariç bunların tümü, 2.000'den fazla vergi mükellefine sahip olmayan, orta büyüklükte birer mütevazı kasaba sayılırdı. 1562-1587 yılları arasında, bir grup yeni kurulmuş orta büyüklükte şehir teşekkül etmiştir: Niğde, Bor, Ereğli, Larende, Ermenek, Seydişehir, Akşehir, Uluborlu, Demirci ve Urla. Bu grup, bölgede 1562-1587 yıllarında mevcut bulunan tüm büyük ve orta büyüklükteki şehirlerin yarısından fazlasına tekabül etmektedir. Bu suretle, orta ve büyük şehirlerin gelişiminin küçük olanlara göre biraz daha etkili olduğu fikri uyanmaktadır.

Bu sonuçların geçerliliği, toplam nüfusun, şehrsel yerleşimlerin değişik kategorileri arasında karşılaştırılması suretiyle doğrulanabilir. Kânûnî Süleyman hükümrânlığının erken dönemlerinde, Anadolu yarımadasının güneybatı yanı olarak adlandırabileceğimiz kısmı, otuzaltı şehrsel yerleşiminde, yaklaşık 28.000 vergi mükellefi erkekten oluşan bir şehir nüfusuna sahipti. Bu nüfustan 11.000 civarındaki vergi mükellefi ya da yüzde kırkı, 7 orta büyüklükte kasabada yerleşikken; 17.000'i ya da yüzde altmışı 1.000'den az erkek nüfus barındıran küçük kasabalarda yaşıyordu. Agras, Lazkiye, Alaşehir, Urla ve Antalya'ya ait rakamlar bunlara dâhil değilse de; bunların tümünün 5.000'den fazla vergi mükellefini içerdiği kuşkuludur; böylece önümüze, 33.000 vergi mükellefi erkeğe sahip bir şehir nüfusu çıkacaktır. Antalya ve Lazkiye'yi ikisi 2.500 nüfuslu orta büyüklükte şehirler olarak düşünürsek, küçük kasabalarda 19.500, daha büyük yerlerde 13.500 yetişkin erkek nüfusa ulaşırız.

⁷⁰ Jennings "Urban Development", s. 27.

Yaklaşık elli sene sonra, bu bölgedeki toplam şehir nüfusu 69.000 vergi mükellefine yükselmmişti. Sayılmamış yerler olan Hanaz ve Antalya'yı da buna dâhil edersek, bu, 71.000'ler civarında bir rakam olacaktır. *Tabir*lerde kaydedilen bu 69.000 şehirli yetişkin erkeğin sadece 30.000'i ya da yüzde kırktan çok az fazlası küçük kasabalarda yaşıyorken, geriye kalan vergi mükellefleri, orta ve büyük şehirlerde kayıtlıydı (yüzde altmış civarı). Elbette vergi mükellefi sâkinlerin, sıfırdan, yaklaşık onikibinlere kadar yükseldiği büyük şehirlerin gelişimi bir hayli inanılmazdır. Esasen, orta büyüklükteki yerler, yaklaşık yüzde kırklık bir vergi mükellefini barındırmayı sürdürüp, bunun sonucunda zoraki eski konumlarını korurlarken, nüfus oranındaki bu değişimi büyük şehirler gerçekleştirmiştir. Böylece, şehirselleşmenin, gerçekte, büyük yerleşimlerde yoğunlaştığı ve bu temayülün kırsal kasabalarda çok daha az olduğu ileri sürülebilir.

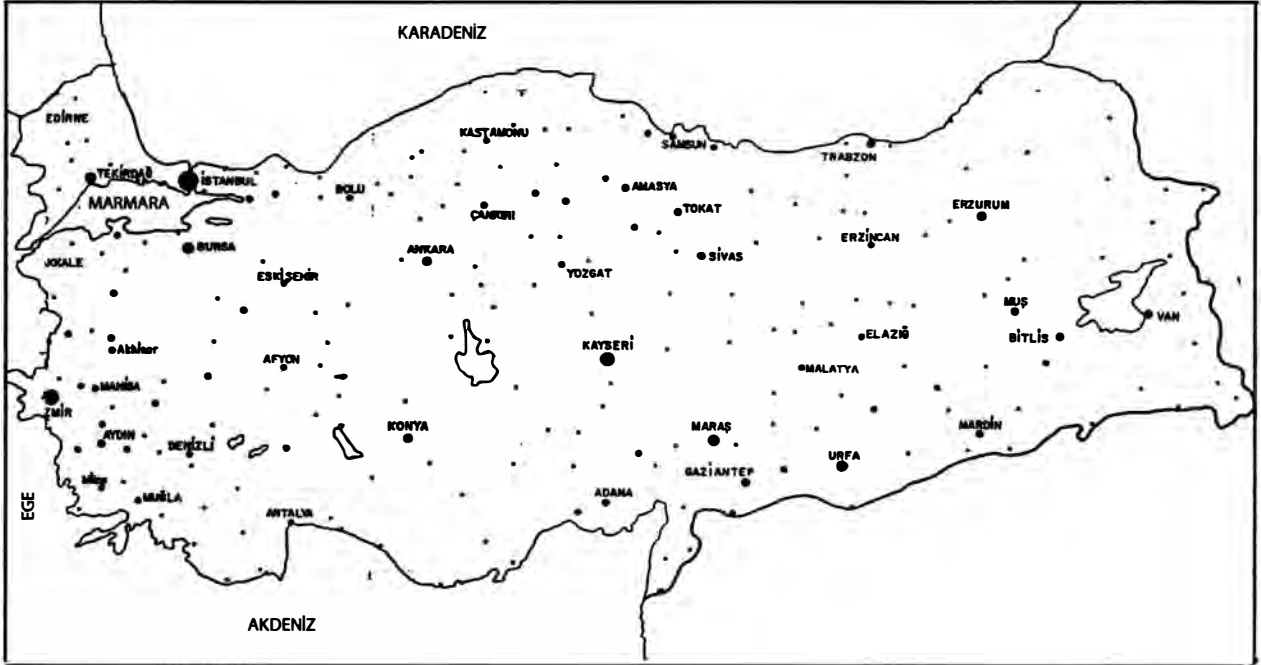
Verilen rakamlar, gerçekte şehir nüfusunun sadece bir tahmini değerini yansıtsa da, üzerinde çalışılan zaman aralığında ortaya çıkan şehirselleşimin, yüzde yüzden fazla; hatta yüzde yüz yirmiler oranında olduğunu varsaymak makul gözükmektedir. 16. yüzyılın sonlarına doğru, Antalya'nın yaklaşık 1.500, Honaz'ın 500 sâkini olduğunu varsayarsak, küçük kasabalarda kayıtlı yetişkin erkek sayısı yaklaşık 30.500; orta ve büyük yerleşim yerlerinde ise yaklaşık 40.500 olacaktır. Bu örnekte, küçük yerleşim yerlerinin nüfusu, yalnızca, yaklaşık yüzde ellilik bir büyüme gösterirken, orta ve büyük yerler aşağı yukarı üç kat büyümüştür. Bu tetkikler, yerel şartlar ve genel nüfus artışının diğer sebeplerden ayrı düşünülmemeyeceğini ve daha büyük yerlere doğru önemli göçlerin olduğunu ortaya koymuştur.

Şehirselleşimlerin coğrafi dağılımlarını karşılaştırsak, Menderes ve Gediz Çayı vadilerinde daha önceki dönemden beri mevcut olan önemli bir yoğunluk buluruz. Benzer yoğunluk 'göller bölgesi'nde de geçerlidir. Burdur Gölü, Eğirdir Gölü ve Beyşehir Gölü arasındaki geniş alan erken dö-

nemlerde oluşan kasabalarla donanmışken; ‘civar’ olarak adlandırabileceğimiz Eber Gölü, Akşehir Gölü ve Çavuşçu Gölü arasında uzayan alan, yaklaşık yalnızca 16. yüzyılın ortalarında iskân edilmiştir. Ayrıca bu alan üzerinden, Konya’ya varmadan çapraz yola geçmek de mümkündü. Üzerinde çalışılan zaman dilimi boyunca, ana yolun seyri önemli bir değişiklik göstermediğinden, anayol yakınındaki yerleşim birimlerinin izafi geç bir dönemde, büyük yerleşim yerlerine dönüşeceği sonucuna da varabiliriz. Bu bölgenin, 15. yüzyıl sonları, 16. yüzyıl başlarında, konumundan kaynaklanan emniyet eksikliği dolayısıyla ciddi zorluklar yaşamış olması muhtemeldir: Osmanlı fetihleri 1470’lere kadar bütünüyle tamamlanmış değildi; II. Mehmed’in oğulları arasındaki rekabet döneminde ve Kânûnî Süleyman’ın son dönemlerinde bölge kısmen etkilenmiş olmalıdır.⁷¹ Ancak, daha başka önemli nedenlerin olup olmadığına karar vermek için hâlâ çok erkendir; özellikle ticaret yollarındaki değişim şartları dikkate alınmalıdır. Bu hususta, özellikle Isparta, Konya ve Larende’ye ait *kadı sicillerinin* incelenmesi, önemli sonuçlar ortaya koyabilecektir.

Orta büyüklükteki şehre yavaşça dönüşen bir başka bölge de Kayseri ile çapraz yol arasında uzayan alandı. Taeschner’in haritasında görüldüğü gibi bu uzantı, zaman zaman askeri bir yol olarak da kullanılmıştır. Anayol boyunca yerleşen kasabalar 1520 ile 1540 arasında, henüz büyük bir önem taşımazken, 1562 ile 1587 arasında birer faal şehir merkezi örneğini açıkça gözler önüne seriyordu. Bu gelişmenin muhtemelen Kayseri şehrinin büyümesiyle bir bağlantısı olmalıdır; bu konuya özel bir çalışmanın olmaması, daha özel ayrıntıları ortaya koymayı engellemektedir.

⁷¹ Bkz. *IA*, Karaman makalesi ve Şerafettin Turan, *Kânûnî’nin oğlu Şehzade Bayezid Vak’ası*, Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Yayınları No: 80 (Ankara, 1961), s. 112. <https://doi.org/10.1501/112>



Telif Hakkı Leila Thayer ERDER "Bursa'nın Endüstriyel Üretimi" Princeton Üniversitesi 1976

ŞEHİR BÜYÜKLÜKLERİ

- 10 000 - 25 000
- 25 000 - 50 000
- 50 000 - 100 000
- 100 000 - 500 000
- 500.000

© Telif hakkı Leila Thayer ERDER "The Making of Industrial Bursa" Princeton Univ., 1976.

Harita 3: 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'daki şehirler

Menteşe Sancağı'nın tamamen kırsal bir yapıya sahip olduğu izleniminin doğmaması amacıyla, bu *sancakta* görülen iki grup kasabaya ilişkin bir çalışma yapılmalıdır. 1520-1540 yılları arasında bu grupların yalnızca biri mevcuttu. 1562-1587 yılları arasında, yerleşim yerlerinin tümü çok küçükken, sâkinlerini, köylüler ve göçebeler arasındaki alışveriş nedeniyle pazar merkezlerinde görebilmemiz muhtemeldi. Bu bölgede oldukça önemli bir ticarî faaliyetin söz konusu olduğu, buradaki 16. yüzyıl kırsal pazaryerlerinin sayısı ile kanıtlanmaktadır. Ayrıca Evliyâ Çelebi de bölgenin potansiyeli üzerinde olumlu yorumlarda bulunmuştur.⁷²

16. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerinin Büyüklük Dağılımı

16. yüzyıl süresince birkaç kısa onyıl, nüfus artışı ve refahın iyi belgelendiği bir dönem olması hasebiyle, şehirlerin çoğalması ve büyümelerine tanıklık etmektedir. Yeni yeni gelişen şehirs el ağ, bir olumsuzluktan öte, 19. yüzyıla değ in sürecek, merkezî bir özellik haline geliyordu. Eğ irdir-Burdur gö lleri çevresindeki bölgede, daha erken dönemlerde ortaya çıkan dikkat çekici şehirs el yerleşim yoğunluğu haricinde, geç 16. yüzyıl boyunca görülmüş olan baş lica yeni şehirs el bölgeleri, 1880'lerde tekrar tespit edebiliriz. Gene de, 19. yüzyıl öncesinde, Anadolu'daki şehirs el bölgelerin büyüklük ve sıra dağılımları, belirgin bir yal nlık sergiliyordu: Baş kent, ağ iç erisindeki diğ er tüm şehirs el yerleşimlerden fazlasıyla güçlü durumdaydı ve büyüklüğ ünün yanında diğ erlerinin iki katından fazla bir nüfusa, öneme ve görev çeş itliliğ ine sahipti.

İstanbul, 19. yüzyıl öncesinde Anadolu'nun şehirs el gör ünüsüne hâkim durumdaydı. Sadece Anadolu'da değ il, ne Bal-

⁷² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 9, s. 273; Geç 19. Yüzyıl Anadolu Haritası: 1890'da yayımlanan harita, Türkiye Cumhuriyeti'nin ş imdiki sınırları iç inde de yer alan, 10.000 ya da üstünde sâkini iç eren tüm yerleşimleri göstermektedir.

kanlar'da ne de Arapça konuşulan Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelerde hiçbir şehir, onun büyüklüğüne yaklaşılamamıştır. Ayrıca, 18. yüzyıl sonuna dek hiçbir Avrupa şehri onunla aynı düzeye ulaşamadı. Osmanlı idaresi, mahâretini ve gücünü, bu devâsa şehrin yiyecek ve hammaddesini temin etmek suretiyle ortaya koydu.

İstanbul, 1453'te Bizans'tan alındığında, yaklaşık 50.000 gibi bir nüfusa gerilemiş durumdaydı.⁷³ Fâtih Sultan Mehmed, şehri canlandırmak ve nüfusunu artırmak için derhal bir dizi karar aldı; alınan bu kararlar, vergi hazinesini doldurmak ve savaş makinesini çalışır halde tutmak amacıyla, fethedilen arazinin ekonomisini yeniden inşâ etmek şeklinde yürütülen klasik Osmanlı siyasetinin bir yansımasıydı.⁷⁴

Nüfus dağılımını düzenlemede yapılan devlet müdahalesi, Osmanlı şehirleşme siyasetinin merkezinde yer almaktaydı. Halk, hâlen yaşadığı veya gönderileceği toprakların ekonomisi uğruna göç ettirilecek ve melezleştirilecek, seyyar bir kaynakmış gibi görülüyordu.⁷⁵ Osmanlı İdaresi, İstanbul'un nüfusunu ar-

⁷³ Speros Vryonis, *Byzantium and Europe* (Londra, 1967), s. 187; Ömer L. Barkan, "The Problem of the Construction and Settlement of Istanbul after the Conquest", Princeton Üniversitesi, Yakın Doğu Sosyal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, konferans bildirisi, Haziran 1974, s. 35-38. Türk güçleri muhtemelen şehir nüfusunu çoğaltmışlardı. Fethin yapılmasıyla şehir, gerçekten zengin bir yeni nüfus temeline sahip olmuştu. Ayrıca karşı. Georgios Sphrantzes, *Die letzten Tage von Konstantinopel*, ed. E. v. Ivanka (Graz, 1954).

⁷⁴ H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2, s. 103-129; H. İnalcık, "The Foundation of the Ottoman Economic and Social System in Cities", *La Ville Balkanique XVI-XIX^e siècles, Studia Balcanica* özel sayısı, 3 (1970), s. 17-24; H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population Istanbul and Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23 (1970), s. 213-249.

⁷⁵ Ömer L. Barkan, *Osmanlı Tarihinde Rumeli'nin İskam için Yapılan Sür günler Meselesi*, (Ankara, 1940), s. 55-72; Ömer L. Barkan, "Os-

tırmak için bu siyaseti, Anadolu ve Mora'da uyguladı. Kendilerine ev ve dükkân temin edilen muhâcirlerin çoğu tüccar ve zanaatkârdı. Alınan bu müdahale kararları ve İmparatorluk sınırlarının genişletilmesi tavrının ortaya çıkardığı genel özellik neticesinde şehir, 1520'lerde yaklaşık 400.000 nüfusa ulaşmıştı. Bu görkemli şehir, 16. yüzyıl boyunca büyümeye devam etti ve yüzyılın sonlarına doğru, Akdeniz havzasındaki diğer bütün şehirlerden oldukça büyük bir duruma geldi.⁷⁶ İstanbul'un büyüklüğünün, dönemin önemli diğer iki şehri olan Londra ve Paris'le karşılaştırılması, aşağıdaki tabloda gözlenebilir.

manlı İmparatorluğu'nda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 9, (1952), s. 544-561; Nicoara Beldiceanu, "La conquete des cites marchandes de Kilia et de Cetatea-Alba par Bayezid II", *Südost-Forschungen*, XXIII (1964), s. 36-90. Benzeri Bizans politikaları için bkz. "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 3 (1960-61), s. 140-154.

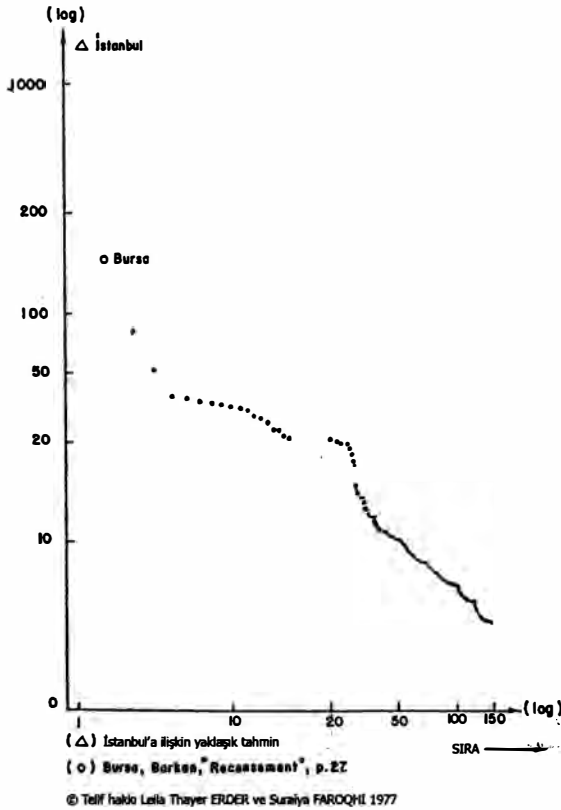
⁷⁶ Sanderson tarafından yüzyıl sonu için verilen ve Bernard Lewis tarafından kaydedilen bir buçuk milyon rakamı, esasen şişirilmiş bir rakamdır. B. Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, (Norman, 1963), s. 102-3. Diğer tahminler daha fazlasını değil, bir milyonu önermektedir. R. Mantran, *La vie quoti-dienne à Constantinople au temps de Soleiman le Magnifique et ses successeurs*, (XVI^e et XVII^e siècles). (Paris, 1965), s. 62-63. Stoinovich'in asgarî olarak adlandırdığı en düşük tahminde İstanbul'un 1570'teki nüfusu, 400.000 olarak yer alacaktır. T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History*, 20 (1960), s. 239. Asgarî ya da azamî tahminlerden birinin kabul edilip edilmemesi; bizim, şehirsel dağılımın esas şekli üzerinde varacağımız sonuçları etkilemeyecektir.

*İstanbul, Londra ve Paris'in Farklı Tarihlerdeki Nüfusları
Tahminî Genel Büyüklük Rakamları*

Tarih/Şehir	İstanbul	Londra	Paris
1453	50.000		
1480	80.000		
1500	200.000		
1530	400.000		
1570	700.000		
1600	1.000.000	200.000	400.000
1800	800.000	900.000	550.000

Kaynak: Londra ve Paris için, E. A. Wrigley, “A Simple Model of London’s Importance in Changing English Society and Economy 1650-1750”, *Past and Present*, 34 (1967), s. 44-45. İstanbul tahminleri için bkz. 74-77 numaralı dipnotlar ve *EP*’da, İnalcık, “İstanbul”.

Başkent inşâsı, diğer şehir merkezlerinin ödemeleriyle gerçekleşmiş olmalıdır. Esasen, erken ve geç 16. yüzyılda, şehirlerin büyüklükleri ve nüfusu arasında bizim tespit ettiğimiz farklılık, bu yönde olmuştur. Kaynakların çoğunun, merkezin ihtiyaçlarına bağımlı olduğu erken dönem boyunca, orta büyüklükteki kasaba ve şehirlerin büyüme imkânları, muhtemelen sınırlandırılmıştı. Eyâletlerde, merkezle mücadeleye girebilecek güç gruplarından herhangi birinin ortaya çıkmasını önlemek için oluşturulan siyasî tavır, daha küçük şehirlerin bölgesel merkezî yerler şeklinde gelişmeleri üzerinde sınırlayıcı bir etki meydana getirmiştir.



Grafik I

16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'daki şehir ve kasabaların büyüklük-sıra dağılımları

Gerek Anadolu'da, gerekse Balkanlar'da 100.000'in üzerinde sâkini olan sancak merkezi yoktu. Yukarıdaki grafik (1), Osmanlı şehirlerinin 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca gösterdikleri büyüklük-sıra dağılımı içinde, İstanbul'un üstün konumunu göstermektedir. Küçük şehirlerin yoğun kümeleşmeleri ve orta büyüklükteki kasabalar da aynı grafikte gözlenebilir. Bursa,

18. yüzyılın bitiminden önce, başkente göre ona-sekiz oranında daha az olan sâkiniyle, Anadolu'daki yaklaşık 70-100.000 nüfuslu tek şehirdi. Bilindiği üzere İstanbul'un, Osmanlı saray ihtiyaçları meselesini çözecek, tabii üstünlükleri mevcuttu. Başkentin coğrafik konumu, onu, hem deniz hem de kara vasıtasıyla tedârik etmekteydi. Deniz nakliyatının kara taşımacılığı üzerinde çoğu kez önemli bir üstünlük kurduğu bir çağda, İstanbul'un, kuzey-güney deniz yolu sistemi kavşağında, saldırılara karşı korumalı ve sevkıyat kontrollü konumu ona, yakın arkabölgesinde bulunan, Anadolu'daki Bursa ya da Trakya'daki Edirne gibi iç şehirlerin sahip olmadıkları bir aktif büyüme sağlamıştır.

Deniz taşımacılığının, başkentin uzak mesafelerden gelen ağır madde tedariki açısından hayati olmasına rağmen; karayolu seyri, askerî strateji ve kıymetli eşya ticaretinde üstün durumdaydı. Anadolu'da şehir merkezleri zincirinin, kara taşımacılığı sisteminin izlediği vadiler boyunca dizili olduğunu tespit ettik. Kayda değer büyüklüğe sahip iç şehirler, başkente ulaşan yol üzerindeki karayolu taşımacılığı ağı güzergâhlarındaki önemli kırılma noktalarında yer almışlardı. Bu sistemin Anadolu'daki başlıca örneği Bursa; Balkanlar'da ise Edirne'ydi.

16. yüzyıl boyunca, Bursa, Edirne ve Halep gibi ikinci tip merkezî yerler, başkentin çok aşağısında kümelenmiştir. Bu tür şehirler, 16. yüzyılın ikinci yarısında sahip oldukları elli ile yetmiş bin arasında değişen sâkinle, bütün şehir-büyüklik dağılımlarında basit bir görüntü sergilemişlerdir.⁷⁷ Birinci tip şehir İstanbul'un, ikinci en büyük şehir Bursa'ya nazaran, bu dağılım içindeki önemli konumunu kabaca özetleyen bir gösterge; nüfus büyüklüğünün, ikinci tipteki şehirle karşılaştırılması yoluyla yapılır. Eğer bu gösterge 2'den daha büyükse, şehirsell ağı, büyüklük-sıra dağılımından daha basit bir öncelik tanım-

⁷⁷ H. İnalçık, "Bursa, I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleken* 24, 95 (1960), s. 61. <https://rantey.org>

lar. 1580'de Osmanlı İmparatorluğu'nun göstergesi belki de 10 gibi bir yüksekliğe tekâbül ediyordu; ve bu, 1520'lerde 7 iken, buralara yükselmişti.⁷⁸

16. Yüzyıl Ağının 19. Yüzyıl Örneğiyle Karşılaştırılması

Şehirsel yerleşimlerin, geç 16. yüzyıl ve geç 19. yüzyıldaki dağılımlarına dair bir karşılaştırma yapıldığında, daha düzenli bir dağılım, sonraki dönemde yadsınamaz bir açıklıkla kendisini gösterecektir. Değişiklik, bir taraftan daha küçük yerlerin sayıları ve büyüklüklerinin artması; diğer taraftan da birkaç şehrin hızlı bir şekilde çok büyük merkezler olarak gelişmesinden kaynaklanmıştır.

İssawi'ye göre Türkiye'nin tabii coğrafyası, Anadolu'da bulunan yerleşim dağılımının arkasındaki en önemli unsur olmalıdır.⁷⁹ Esasen, ekilebilir alanların genişliği ve içeri bölge ana su yolları ya da çöl engellerinin olmayışı, merkezî yerlerin, hem büyüklük, hem de coğrafi bölge açısından, oldukça düzenli aralıkları olan bir büyüklük-sıra dağılımı yayılımını sağlamıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısındaki kümelenmelerin, Anadolu'da ve bütün diğer ana bölgelerde, çok sayıda dar nehir yatağını takip ettiğini görüyoruz. Coğrafya, her ne kadar Anadolu'nun sonraki şehirsel sıradüzenini meydana getirirse de, tek başına yeterli bir şart değildir. Anadolu, 16. yüzyıl başlarında, ilkel bir şehirsel dağılım ve düşük düzeyde bir şehirleşme sergiledi. İkinci tip şehirlerin altında, daha düzenli bir büyüklük-yerleşim dağılımının tezahürü ve nüfus nedeniyle şehirleşmedeki ani artış-

⁷⁸ Bu göstergenin dayandığı rakamlar: Ömer L. Barkan, "Research on Ottoman Fiscal Surveys", *Studies of the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook (Londra, 1970), s. 168, Tablo I.

⁷⁹ C. Issawi, "Economic Change and Urbanization in the Middle East" *Middle Eastern Cities: A Symposium on Ancient, Islamic and Contemporary Middle Eastern Urbanism*, ed. Ira M. Lapidus, (Berkeley, 1969), s. 102-121.

lar, Anadolu'daki Osmanlı idaresinin 16. yüzyıl ortalarındaki en parlak devrinden sonra, duraklaması ve gerilemesine ilişkin bazı varsayımları yeniden değerlendirmemiz gerektiği fikrini veren ana özelliklerdir.

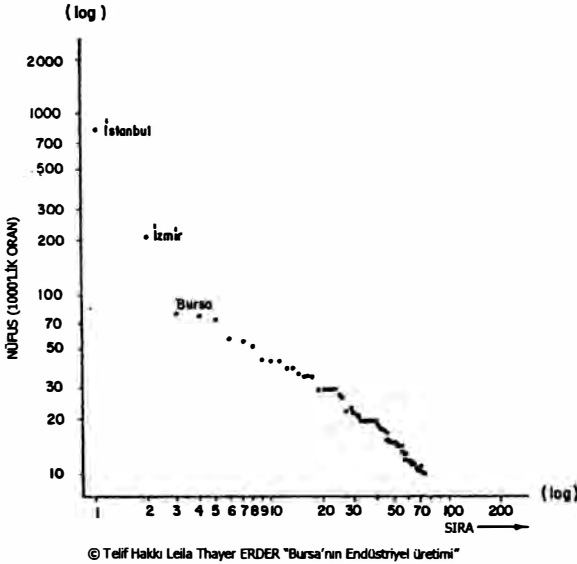
18. yüzyıla ilişkin bilgiler daha fazla edinilemeden, deneme-yanılma tarzının ötesinde, 16. ve 19. yüzyıl şehirsel ağları arasındaki süreklilikler ve kopuklukların nedenleri hakkında incelemelerde bulunamayız. Buna rağmen açıktır ki, 19. yüzyılda kasabaların büyüklük dağılımları, 16. yüzyılın basit biçiminden yadsınamaz derecede farklıydı.

1885 yılına ait, bütün şehirlere ilişkin nispeten güvenilir, tutarlı veriler bulunup, bunların büyüklük-sıra dağılımları ile coğrafik yayılımları tarafımızca görselleştirildi. Diğer hesaplamalarımız da dağılımın, 19. yüzyılın erken dönemlerinde, 16. yüzyıla göre daha gelişmiş olduğuna işaret etmektedir. Anadolu'da nüfusu 50.000'in üzerinde olan tek şehir Bursa değildi. İzmir, Afyonkarahisar, Konya, Trabzon ve Sivas 1831 yılında, en az Bursa kadar büyük, bölgesel ana merkezlerdi.⁸⁰ Bu durum, büyüklük-sıra dağılımını gösteren Grafik 2'de görülebilir. Dağılımın basitliği, birinci ve ikinci tip merkezî yerler arasında aşırı bir eğim yaratacağı beklentisini getirecektir. Düzenli kümelerin yerleşim büyüklükleriyle yapılan büyüklük-sıra dağılımı, x ekseninde sıralama, y ekseninde tüm yerlerin nüfusu şeklinde, logaritmik bir grafik üzerinde çizildiğinde, -1'e ulaşan ters bir eğim gösterecektir.⁸¹ İlkel bir dağılım-

⁸⁰ 1831 sayımına ait kısa bir özet için bkz. E. Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*, (Ankara, 1943).

⁸¹ Büyüklük-sıra düzeni ve merkezî yerler sıradüzeni konularındaki teorik destekler, Brian J. L. Berry ve William L. Garrison, "Recent developments of central place theory", *Regional Science Association, Papers and Proceedings*, 9 (1958), s. 107-120'den alınmıştır. Berry'nin değişik ülkelerdeki şehir-büyüklük dağılımı karşılaştırmalarının kısa bir özeti için bkz. Berry ve F. E. Horton, *Geographical Perspectives on Urban Systems*, (Englewood Cliffs, 1970), ss. 164-74.

dan çok bir büyüklük-sıra dağılımı mevcut ise, ikinci en büyük yerleşimin, birincinin yarısı kadar ve üçüncü yerleşimin de en büyük şehrin üçte biri kadar olması şeklinde bir üstel bir dağılım varsayılacaktır. Bu nedenle, logaritmik bir çalışmanın çiziminde, gerçekte dağılım daha baskın olsa da, yayılımlar doğrusal olarak gözükmelidir.



Grafik II

*Anadolu'daki şehirlerin 1885 yılındaki büyüklük-sıra dağılımı
(10.000 ya da üzeri nüfusa sahip şehirler gösterilmiştir.)*

Merkezin kontrolü azaltmayı denediği Anadolu'nun çevre yerlerinde, bölgesel hâkimiyetin, gittikçe artan bir şekilde kurulduğu görülmektedir. Her ne kadar bölgesel ticarî faaliyetlerin başlaması yoluyla merkezî ara bölgelerin, ne zaman ve nasıl büyüdükleri açık değilse de şehirsel ağ, bu değişimin işaretlerini 1580'den itibaren (Harita 2), göstermektedir. Anlaşıldığı üze-

re, bu düzen, bir sonraki yüzyılda da etkisini devam ettirmiştir. Merkezdeki karışıklıktan kaynaklandığı düşünülen sancaklardaki kontrol kaybı, 17. yüzyıl başlarında, arkabölgedeki üretim fazlası birikimi teşvik etmiş ve şehirlerin geçimini sağlayan tek etmen hâline gelmiş olabilir. Bu durum dolayısıyla, ticaret ve bölgesel pazaryerleri canlanmış olmalıdır. Şehirsel gelişimin Osmanlı egemenliğinin altın çağı süresince başladığı ve birçok şehrin belirgin bir şekilde kendi ihtiyaçlarını tedârik etmekte olduğu gerçeği, hâlen geçerli olan Osmanlı devirlerinin yeniden incelenebileceğine işaret etmektedir.

Osmanlı ademimerkezîyetçiliğinin diğer özellikleri de, bu usûl üzerinde geliştirilmiş olmalıdır. 17. yüzyılda sancak yöneticileri, kendi etraflarında şahsî bir ordu meydana getirip, diğer bölgeler üzerindeki iktisadî kontrollerini artırmışlardı.⁸² 17. yüzyıl ortalarından itibaren, merkezî otoriteyi sürdürmekte sarf edilen ciddi ve kesintisiz çabalara rağmen, özerk şehirsel bölgelerin gelişme sürecinin devam ettiği görülmüştür. İzmir gibi yeni gelişen merkezler, daha eski şehirlerin iktisadî görevlerini sahiplenerek hızlı bir şekilde büyüdüler.⁸³ Orta büyüklükteki kasabaların, bölgesel büyük ticarî merkezler hâlinde genişlemeleri nedeniyle, bu büyüme şehirlerin toplam büyüklük dağılımlarını etkiledi.

18. yüzyıl boyunca, orta büyüklükteki şehirlerin sayı ve etkinlik bakımından büyüdüklerine dair göstergeler mevcuttur.⁸⁴

⁸² Metin Kunt, *Sancaktan Eyaletle 1550-1560 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi, 1975, s. 124. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desentralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten* 38, 152 (1974), s. 657-708.

⁸³ İzmir'in 18. yüzyıldaki iktisadî rolü ve büyümesine dair bkz. Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas*, (Rouen, 1728), I, s. 167-179; Richard Pockocke, *Voyages de Richard Pockocke*, (Paris, 1772), s. 301; F. V. J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, (Londra, 1834), II, s. 413.

⁸⁴ Yücel Ozankaya, "18. Yüzyılda Çıkarılan Adâletnâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten*, 38, 151 (1974), s. 445-492; Ça-

Sancakların ileri gelenleri durumundaki *âyân*, merkez adına bölgesel vergilerin toplanması işini devralmıştır. Genellikle bu kişiler bölgenin insanı olup, kasaba merkezinde yaşarlardı. *Âyân* ailelerinin çoğu, kendilerini 18. yüzyıl süresince kasabalara kabul ettirmişler; köylüler, ileri gelenlerin evlerini inşâ etmek ve *âyân* tarafından tutulan geçici tüccarları ve hizmetlileri tedârik etmek amacıyla, İstanbul'un talep ettiği vergiden daha fazlasını ödemişlerdir.⁸⁵ Bu durum, üretim fazlasının büyük bir bölümünün arkabölgede tutulduğu anlamına da gelebilir. Böylece, merkezî düzenin çöküşünün ortaya çıkması, orta büyüklükteki kasabalar ve büyük şehirlerin çoğalmaya başlamasının habercisi olabilmektedir.

Sonuç

16. yüzyıl Osmanlı Anadolu'sundaki şehirsel gelişimi anlatmaya çalışırken yaşadığımız veri sıkıntısı nedeniyle kanıtlanmamış birtakım farâziyelerde bulunmaya zorlandık. İdarî sıradüzenin aşağısında yer alan tamamen bölgesel merkezlerin mevcudiyetini kabul edebiliriz. Bununla birlikte, bu yerler, birkaç *tımar* sahipliği, bir *kadı* ve mahkemesine bağlı personel ile diğer ikincil idarî şahsiyetleri ihtiva etmekteydi. Bu şahsiyetlerin ödemelerinin en azından bir kısmı hububat üzerinden yapıldığına göre, bunlardan bazıları pazara yönelik fazla ürüne sahip olmalıydı. Aynı zamanda, köylüler, ödemelerinin bir kısmını para olarak yapmak zorunda oldukları için, pazarlama imkânlarına ihtiyaç duymaktalardı; bu nedenle, ücretlerini para ola-

ğatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, (İstanbul, 1955); Traian Stoianovich, "Model and Mirror of the Pre-modern Balkan City" *La Ville Balkanique, Studia Balcanica* III (1970), s. 83-110.

⁸⁵ Ç. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık*, s. 35.; Yücel Özankaya *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 273 (Ankara, 1977).org

rak alan görevliler, onların hazır müşterilerini teşkil etmiş olmalıdır. Bu tür bir pazarın çevresinde bulunan kimi zanaatçılar, köylerin yakınında birkaç iyi durumda çiftçi ve diğer zanaatçıları ortaya çıkartmak suretiyle, görevliler için bir müşteri potansiyeli yaratıp, kendilerini kabul ettirebilmişlerdir.⁸⁶ Yerleşik görevlilerin satın alma güçleri yeterli derece önem arz ediyorsa, bir ya da iki tüccar, uzak mesafelerden sağlayacakları depolanmış mallarıyla dükkân dahi açabilmiştir. Bu türden mallara olan talep arttığı takdirde, Macaristan örneğinde kısmen görüldüğü üzere, zanaatçılar bunu anında üretime dönüştürebilirlerdi.⁸⁷

Bu tarzda gelişen bir yerleşim, çoğu kez, durumu büyük bir köyden biraz daha iyi olan, küçük bir merkezden daha ötesine geçememiştir. 400 ilâ 600 arasında vergi mükellefine sahip birçok yer, bölgenin yalnızca pazar günlerine iştirak eden, durağan küçük kasaba sınıfına gerilemiş olmalıdır. Daha ileri bir gelişme için, kasabayı bir şekilde ticaret yolları ağına bağlayacak düzeyde yoğunluğu olan bir ticarî faaliyet gerekli olmuştur. Ana yolların yakınında bulunan özel konuma sahip kasabalar, burarlardan geçen orduların askerleri için memnuniyet sağlamıştır. Yol, öncelikle yiyecek ihtiyacını giderme, daha sonra konaklama noktalarının kurulması ve de yerel sanatsal ürünlerin üretilmesi şeklinde, ticaretin çoğalması anlamını taşımaktaydı. Bu durum, zanaatçı ve tüccar sayısının artmasıyla birlikte idarî unsurun etkinliğinin azalmasını mümkün kılıyordu. Eğer dönem çok kötü değilse kasaba, belirli yiyecek maddelerinde ya da sanatsal ürünlerde uzmanlaşmaya dahi gidebilirdi; Evliyâ Çelebi bu tür yerlerin adını nâdiren atlamıştır.⁸⁸ Bu tür bir özellik tam

⁸⁶ Çin ve Japonya'daki gelişmeler ile karşılaştırmak için: Gilbert Rozman, *Urban Networks in Ching China and Tokugawa Japan* (Princeton, 1973), s. 13-58.

⁸⁷ Lajos Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar" *Belleten*, XIII, 52 (1949), s. 699.

⁸⁸ Pek çok yerde, örneğin, cilt 9, s. 169.

anlamıyla tanındığında, kasabanın zanaat erbabı, itibarlı markalarının o dönemde tercih sebebi olmasından dolayı kazanç elde edecek ve satışlar, daha da büyüyebilecekti. Bu tür gelişmeleri ortaya koymuş olan çoğu orta büyüklükte kasabanın bir *sancak* şehir şeklinde düzenlenmediği kuvvetle muhtemeldir.

Önem arz eden bir kasabanın, çeşitli şekillerde tahkimat altında olduğu görülmüştür. Sorunların, dönemin askerlerinden kaynaklandığı ortada olmasına rağmen, onların mevcudiyeti, potansiyel müşteri ve üreticilerin sayısını da artırmaktaydı. Geç 16. yüzyıldan itibaren, önemli sayıda yeniçerinin –çoğu zaman işin erbabının karşı koyması şeklinde cereyan eden bir süreç dâhilinde– ticarete girdiğini ve ziraî üretimle, tefecilikle ve başka sivil işlerle iştigal ettiğini görebiliriz.⁸⁹

Büyük bir kasaba, çevresinde uyduları olmadığı halde nâdiren gelişebilmiştir. Bu tür bir ağın önemi temelde, ziraî arka-bölgenin verimliliğine dayanmaktaydı. Ham ya da işlenmiş ziraî ürünleri, vergilendirme ve alışveriş yoluyla büyük şehirlere havale etmek amacıyla kurulan ikincil yerler, geniş alanlara yayılan bir ağın parçasını oluşturuyorlardı. Kaynakların olmayışı, bu çalışmanın sahası dışında kalan İstanbul örneği haricinde, bu tür ilişkilere dair daha net olmayı zorlaştırmıştır. Fakat çok muhtemeldir ki, Kızılırmak-Yeşilirmak vadilerinde bulunan kimi küçük yerleşimler, bu tür yolların bazıları nedeniyle Amasya ve Tokat'la irtibat halindeydi.

Bir kasabanın alan olarak büyümesi, aynı zamanda daha da fazla gelişmesini sağlayacak etmenleri doğurmaktaydı. Bunlardan biri, daha fazla refah ve daha fazla idarî personel anlamına gelen daha yukarıda bir idarî mevkiydi. Diğer bir etmen ise, hayır kuruluşları ya da *vakıftı*. Zengin kişiler, servetlerinin bir kısmını vakıf kurmak için ayırırlar ve bu yolla, iş imkânları ve kıtlık zamanları için belli küçük teminatlar yaratırlardı.

⁸⁹ BA, *Mühimme Defterleri*, cilt 55, s. 86-87; cilt 62, s. 75 ve diğer yerlerde.

Şu husus, Ömer L. Barkan'ın incelemesinde görülen gerçekten önemli bir öğedir:⁹⁰ İktisadî buhran dönemlerinde hizmet hacimleri durgun ya da azalmış gözükse de, *vakıf* işçilerinin sayısı azalma yerine artma eğiliminde olmuştur. Bu bağlamda, aynı araştırmacının bir başka incelemesini de açıklamak durumundayız: 16. yüzyıl şehrsel gelişiminde, vergiden muaf kesim, vergiye tâbi kesime göre daha hızlı artış eğilimi göstermiştir.⁹¹ Vergi muafiyeti, ille de iktisadî verimsizlik anlamına gelmiyordu; merkezî yönetim için çalışan zanaatçılar, sıkça bu sınıfta yer almışlardı ve bu nedenle yeniçeriler, zanaatçı olarak dükkân açıyorlardı.⁹² Ancak devlet ve vakıf istihdamının bu bağlamdaki rolü hafife alınmamalıdır. Bu nedenle, ortalama bir gelişmenin kasabayı daha ticarî ve az idarî yapma eğilimine sahip olduğu varsayılabilir; bu, bir zamanlar geçilmiş belirgin bir eşiği tersine çevirmiştir. Bu tür bir gelişmenin gerçekte belgesel delillerle ispatlanıp ispatlanamayacağı zamana bırakılmıştır.

Bununla birlikte, 16. yüzyılın çarpıcı büyüme oranları, yukarıda altı çizilen 'normal' dinamiklerin ötesinde devam eden iktisadî yapıdaki bir değişime işaret etmektedir. Daha önce belirtildiği gibi, bu erken dönemde, Avrupa ile yapılan ticaretin önemli bir etkisinin olması muhtemel değildir. 16. yüzyıl boyunca, siyasî ve idarî yapıda önemli hiçbir değişiklik olmadığı için, açıklamalardan iç ticaret hacminde önemli bir yükselişin olduğu daha muhtemel gözükmektedir. Ana yollar üzerindeki kasabaların hem sayısal göstergeleri hem de nüfusunun önemli artışlar göstermesi, bu varsayımı daha da güçlendirmiştir. Söz konusu ticaretin yapısı ve artış sebeplerinin incelenmesi, bu ça-

⁹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, I, 2 (1964), s. 259.

⁹¹ Ömer Lütfi Barkan, Türk Tarih Kurumu VIII. Kongresi'nde sunduğu makale (Ankara, 1976).

⁹² Ömer L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III, 5-6 (1966), s. 240, 358 bu kişilere ait referansları içermektedir.

lışmanın alanı dışında kalmaktadır ve bu konu, daha ayrıntılı araştırmalarla ortaya koyulmalıdır.

16. yüzyılda âni bir hamle geliştiren Anadolu şehirlerine ne olduğu, önemli bir sorudur. Evliyâ Çelebi'nin seyâhat kayıtları aslında, geç 17. yüzyıldaki genel gerilemeye ilişkin bir fotoğraf sunmamaktadır; ancak, onun güvenilirliğini bu ve başka konulara bağlamak güçtür. Genel anlamda adilâne bir düzeyde, öncelikle, geleneksel ziraî şartlar altındaki şehirsel gelişimi sınırlamış olan etmenler üzerinde düşünülebilir: Hepsinden önce, tarımdaki düşük verimlilik, diğer uğraşlardan elini çekmiş birçok kişiyi ciddi biçimde sınırlamıştır. Toplam nüfus gelişimi üzerine yayınlanmış veri yokluğunda ilintilerle ilgili daha özel şeyler söylemek imkânsız olsa da, şehirlerin çoğalması en azından dolaylı olarak nüfus artışına bağlı olmuştur.

16. yüzyıl sonlarına doğru bazı kasabalar –en azından– özellikle ürünler piyasasının daralması ya da gerekli hammadde tedârikinde yaşanan sıkıntılar nedeniyle de güçlükler yaşamış olmalıdır. İlki, özellikle, görece sabit gelirli alıcıların fiyat devrimi nedeniyle satınalma güçlerini kısmen kaybetmeleri nedeniyle meydana gelmiş olmalıdır. Daha sonraki problem ise, çoğu ham madenin ziraî ürün olması sonucunda, özellikle köylülerin büyük ölçüde kırsal kesimden uzaklaşmalarıyla ortaya çıkmış olmalıdır. Ancak göçebe halkın yerleşikleştirilmesi, bitki ve hayvan hastalıkları ve Avrupalı tüccarların satın almaları da aynı etkiyi yaratmış olabilir. Kötü ün salmış yol güven-sizliği, haraç verme yoluyla ticareti yaralamış olmalıdır ve söz konusu durum, muhtemelen ucuz mallarda daha da pahalıya mâl olmaktadır. Tüm bu etmenlerin gerçekliği iyi bilinmektedir. Esasen, böyle bir vaka genel anlamda –gerçekten– meydana gelmiş olsa da, bu faaliyetlerin şehirsel gelişimi ne zaman kesintiye uğratmaya başladığı henüz iyice anlaşılamamıştır.⁹³

⁹³ Balkanlar'da şehirsel gelişimin kesintiye uğraması konusu için bkz. Traian Stoianovich, "The Conquering Balcan Orthodox Merchant",

Mahallî ileri gelenler tarafından yapılan ürün rehini işlemlerinin artması, şehrsel gerilemeyi engelleyen etmenler arasında muhtemelen belli bir önem arz etmiştir. *Âyân*ın zenginliği sayesinde ticarete girmesiyle, şehirleşme üzerinde en azından bir dereceye kadar olumlu bir etki oluşuyordu. Bu noktada, Anadolu ve Balkanlar arasında herhangi bir farklılık olup olmadığı henüz bilmiyoruz. Stoianovich, yoğunlaşan kırsal sefalet, şehrsel durgunluk ya da gerileme hüküm sürdüğü halde, Rumeli'deki ticaretin nasıl büyüdüğüne dikkati çekmiştir.⁹⁴ Bu meseleler, çeşitli tiplerdeki şehirlerin, 16. yüzyıl sonlarından 17. yüzyıl başlarına kadar olan dönemi –mümkün olduğunca bütünüyle– ihtiva eden iktisadî gelişimlerinin incelenmesi yoluyla çözülebilir.

16. YÜZYIL BOYUNCA ANADOLU VE BALKANLAR'DA KIRSAL TOPLUM - I*

*Mirame desde el fondo della tierra
Labrador, tejedor, postor callado...
Muestradme vuestro sangre y vuestro surco...*

Toprağın derinliklerinden bak bana
Sen, çiftçi, toprağı nakşeden suskun bilge...
Yaralarını ve çatlaklarını göster...
(Pablo Neruda, *Alturas de Macchu Picchu*, XII)

1. Giriş

Kırsal toplumların incelendiğı geniş kapsamlı çalışmalarda, Osmanlı toplumu genellikle ihmal edilmiştir. Anadolu ve Balkanların ziraî teşkilatına dair bilgiler, çeşitli yayınlarla ortaya konmuş; ancak bunların bir terkibi henüz hazırlanmamıştır. Bu nedenle, üniversite öğrencileri ve bilim adamları, bu alana, yönlendirme zorlukları içindeki karşılaştırmalı bakış açısıyla yaklaşmaktadırlar. Oysa, değişik disiplinler altında yapılan Osmanlı köy toplumuna dair monografik çalışmalar, genellikle ekonomik ve sosyal tarihin geniş bağlamından ayrı olarak ortaya konmuştur. 16. yüzyılda otuz milyon insanı içine alan bir topluluğun görmezden gelinmesi, teorik çalışmaları sınırlandıracığı gibi, değişik açılardan sakıncalar da taşımaktadır.¹ Aynı

*"Rural Society in Anatolia and the Balkans During the Sixteenth Century- I", *Turcica*, IX, (1977), 161-195.

¹ Doğrudan köylü konusu ile ilgili başlıklar, literatür dizininde ve burada, kısaltılmış bir usûlde referans gösterilmiştir: Örneğin, "Barkan (1943)". Diğer tüm maddeler, söz konusu olduğu sırada ve ardından, kısaltılmış başlık olarak ilk dipnotta belirtilmiştir. Ömer Lütfi

zamanda, kendilerini arşivlerden ve müzelerden ilk elden veri toplama gibi zaman alan bir işe adanmış bilim adamları, önemli araştırma konularını ortaya koyma niyetinde iseler; sosyal tarih ve iktisadî antropolojideki genel gelişmelerle ilişki içinde olmak durumundadırlar. Buradaki amaç, daha sonra yapılacak çalışmaların bu tür bağlantılar kurmalarını kolaylaştırmak ve aynı zamanda öğrenciler için bir başlangıç sağlamaktır. Literatür dizininin eksiksiz olduğu, hiçbir şekilde iddia edilemezken, makul bir yönlendirme sağlanması umulmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişteki yapısı üzerine yapılan çalışmalar, nicelik olarak oldukça dengesizdir; sadece Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca çalışmalar dikkate alındığında dahi; Balkanlar, genel olarak Anadolu ya da Arabistan bölgesine göre daha iyi bilinmektedir.²² Anadolu ve Balkanlar, bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Mısır, Suriye ve Irak, oldukça farklı özelliklerinden kaynaklanan sorunlarından dolayı, başka bilim adamlarınca ayrıca ele alınmalıdır.

En önemli kaynakların kısa bir müzakeresinin ardından, eldeki bilgiler üç ana kısımda değerlendirilmektedir. Öncelikle, çeşitli tarım ürünlerinin dağılımı, araç ve teknikler, sulama, verimlilik ve hasat miktarına değinilerek, temel ihtiyaç maddelerinin üretilmesi ele alınmıştır. Bu kısımda, mevcut malzemenin çeşitliliğinden dolayı, henüz tutarlı bir bütün oluşturacak şekilde bir araya getirilememiş çok değişik konulara temas edilmektedir. Gelecekte yapılacak çalışmaların, bu sorunu ortadan kaldırmayı mümkün kılacağı umulmaktadır.

İkinci kısımda, şu ana kadar araştırmacıların başlıca ilgi odağı durumundaki, üretim yapan sosyal kurumlar incelenmektedir.

Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1951), s. 1-26; J.C. Russel, "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", *Journal for Economic and Social History of the Orient*, (JESHO), III (1960), s. 256-274.

² Dil engeli nedeniyle, bu pratik yazar tarafından gerçekleştirilememiştir.

Birinci alt başlıkta kurumların yerel yapılarına değinilecektir. Köylerin dâhilî yapıları, nüfus artış ve düşüş şartları altında yerleşim düzenleri ve sorunlu çiftçi-göçebe ilişkileri meselesi yeterli derecede bilinmemektedir. İkinci alt başlık, köylüler ile üst düzey devlet memurları arasındaki ilişkilere dikkat çekecek; ve devletle olan ilişkilerde yaşanan tüm önemli meseleleri ele alacaktır. Yalnızca bu bağlam içerisinde olmak üzere; çiftçilerin şahsî konumları ve ekim yaptıkları arazi ile olan ilişkileri gibi belli başlı meseleler gereğince anlaşılabilecektir. Kaynaklarımızın çoğunun malî olması nedeniyle, tabii olarak çiftçilerin ödedikleri vergiler, kırsal hayatın az çok iyi bilinen birkaç yönünden birini teşkil etmektedir.³ Köylülerle şehirler arasında çiftçi emeği vasıtasıyla sürdürülen ilişkiler, ışığa çıkartılma ihtiyacı içinde kalmaya devam etmektedir. Kırsal çevredeki şehrsel etkinin şimdiye kadar muhtemelen en fazla incelenen yönünü, genelde şehir temelli olan hayır kurumlarının (*vakıf*) iktisadî faaliyetleri teşkil etmektedir.⁴ Şehir-köy ilişkisinin diğer bir yönü, çok eski pazar yerlerinin, genellikle erken dönemden beri mevcut bulunan kasabalarda ya da bu özellikler dâhilinde gelişmiş idarî merkezlerde bulunmasından dolayı, pazarlama ilişkisidir. Bunun yanında, 16. yüzyıl piyasası kırsal bölgelere yayılmıştı ve birçok çiftçi, alım-satım işlerini köylerde yapabilmekteydi.

³ Bkz. Çağatay (1959) ve İnalçık (1947).

⁴ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişâfı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1-2 (1962-1963), s. 239-296 (kısaltılmış: *IFM*); aynı yazarın, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerine Ait Yıllık Muhasebe Bilânçoları", *Belgeler*, I, 2 (1964), s. 235-377; aynı yazarın, "Süleymaniye Camii ve İmâreti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilânçosu 993/994 (1585-86)", *Vakıflar Dergisi*, IX (n.y.), s. 109-162.

Bu ilişkiler, 16. yüzyıl boyunca temel unsurlar olarak devam ederken, çiftçilerin hayat tarzını büyük ölçüde etkilemiş olduğu düşünülen yeni birtakım fevkalâdelikler meydana gelmiştir. Bunların arasında en önemlisi, yüzyıl boyunca birçok Akdeniz ülkesinde vuku bulan ve Osmanlı Anadolu'suyla da ilişkilendirilen, açıklanabilir nüfus gelişimidir. Braudel'in ve Le Roy Ladurie'nin ifade ettikleri, geleneksel tarımın büyüyen nüfusu beslemekteki kifâyetsizliği, az çok Anadolu örneğiyle de ilgili gözükmektedir.⁵ Özellikle Akdağ'ın çalışmalarından, zıraî büyümenin yetersizliğinin, büyük oranda genç çiftçiyi köylerini terk etmeye zorladığı kanısını ediniyoruz.⁶ Bu gelişme, sırasıyla; eşkıyalık döneminden ve Celâli İsyanları olarak bilinen iç savaşlardan büyük ölçüde sorumludur. Büyük ihtimalle, bu durum, nüfus gelişimini tersine çevirmiş ve 19. yüzyıla değin aşağı yukarı tüm bölgeler, daimi sâkinleri açısından kayba uğramıştır.

Henüz çok iyi bilinmemekle birlikte, ticarî tarımın büyük oranda bölgeyi işgal etmesi de, eşit öneme sahiptir. Elbette ki, 15. ve erken 16. yüzyıl boyunca, Balkanlar ve Anadolu'daki çiftçiler, ticaretsiz bir ekonomide yaşamamışlardı. Bunun neredeyse tersinin vâki olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁷ Ancak, çiftçi aileler hâlâ, öncelikle kendi ihtiyaçlarını sağlamak için üretim yapıyorlardı; vergilerini ödemek için kullandıkları pazarlama işi, sadece ikincil bir unsurdu. Ticarî tarımın Balkanlara, Anadolu'da olduğundan daha etkin bir tarzda girmiş olduğu görülmektedir. Bu faaliyet, 16. yüzyılın sonlarında, en azından, İstanbul'a yakın yerlerde iyi işlemekteydi. Büyük toprak sahipliği, çoğu kez şüpheli bir yasal temelde, herhangi bir yolla mer-

⁵ Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc* (Urbana, Chicago, Londra, 1974), s. 51; Fernand Braudel, *La Méditerranée et le méditerranéen à époque de Phillipe II*, 2 ed. (Paris, 1966), cilt I, s. 361-421.

⁶ Özellikle Akdağ (1963).

⁷ Asdrachas (1970).

kezî idareyle bağlantısı bulunan etkili bir şahıs tarafından tesis edilmiştir.⁸ Bunların çalıştırdıkları işçiler kısmen, nüfus artışı ve iç savaş nedeniyle köylerinden çıkarılan köylülerden oluşmuştur. Yeni kurulan çiftlikler, sâkinlerinin büyük toprak sahiplerinin silahlı muhafızlarından kaçmalarıyla, muhasara edilen köylerin terk edilmelerine de neden olmuştur. Anlaşılacağı üzere, surlarla korunan şehirlere ve özellikle İstanbul'a –uzun vadede yalnızca yiyecek sıkıntısını artıracabilecek– önemli bir göç gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı kırsal toplumunun yaşadığı büyük buhranın genel hatlarını –daha geniş bir perspektif içinde yer alma ihtiyacında bir fenomen olarak– incelenmekte olan yüzyıl sonunda fark edebileceğiz.

Bu yüzyıla dair kültürel hayatın, başkent ya da büyük bölgesel merkezler itibarıyla çalışılması bir gelenek hâline getirilmiştir. Ne yazık ki, kırsal kültüre odaklanan farklı bir yaklaşım, veri eksikliği dolayısıyla ciddi biçimde engellenmektedir. Konu üzerinde çalışan çoğu araştırmacı, *ulemâ* ve kânun düzeninin (*seriat*), bütünleşmiş bir toplum için önemli bir görev üstlendiği konusunda hemfikirdir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun, çeşitli Ortaçağ İslâm devletlerinden ve çağdaşı olan İran'daki Safavî İmparatorluğu'ndan herhangi bir farklılığı yoktur.⁹ Bu şartlar altında, *ulemâ* ve onun kurumu olan *medresenin* kırsal kesime nüfuz açısından ne mesafede olduğunu bilmek kayda değer olmalıdır.

Ancak, böylesine bir *ulemâ* etkisine rağmen –en azından Anadolu kırsalında– en fazla yaygın olan dinî ve kültürel kurum, İslâm'ın yayılmasında da önemli bir ağırlığı olan *zâviyeler* idi. *Zâviyelerin* çoğu, özellikle büyük kasabaların dışında faal olan Bektaşî ve Bayramî *tarikatlarından* birine mensuptu.¹⁰ Ancak,

⁸ Bkz. İnalçık (1965), s. 123-133; Cezar (1965), s. 385-393.

⁹ Çeşitli makaleler için bkz. *Scholars, Saints and Sufis, Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, yay. Nikki R. Keddie (Berkeley, Los Angeles, Londra, 1972).

¹⁰ Birge (1965).

tekke ve *zâviyeler*, dinî ve sosyal görevleri dışında, aynı zamanda bir sanat merkezi hizmeti de vermekteydi. Gezin saz şairlerinin (*âşık*) bir *tekke* toplantısında çalıp söyledikleri destan ve hikâyeler, muhtemelen, köylülerin vâkıf olabildiği tek müzik ve edebiyat türüydü.

Balkan dillerinin bu tür bir sentez için vazgeçilmez gözükmemesi nedeniyle, üçüncü bölümde Hristiyan köyleri ele alınmamıştır. Yakın gelecekte, daha iyi donanımlı araştırmacıların bu görevi üstlenecekleri umulmaktadır. Hristiyan ve erken-Hristiyan halkların inanış biçimlerinin, Müslüman yaygın ibadetleri ve inanışlarını ne ölçüde etkilemiş olduğu, uzun zamandır tartışılmakta olan bir konudur. Son dönem yazarlarının çoğu, bu tür etkileri kabul etme hususunda ketum olma eğilimi göstermişlerdir; ve bu durum, halkbilimci olmayanların ileri sürdüğü fikirler anlamında, oldukça tehlikeli gözükmektedir.¹¹

2. Kaynaklar

Tahrirler

Konularımız dâhilinde bizi aydınlatan kaynaklar arasında en önemli tür, vergi sicilleri ya da *tahrirler*dir.¹² İdarî birimler tarafından, köy köy hazırlanan *tahrirler*, yetişkin erkeklerin ve resmî olarak kayıtlı oldukları yerlerin kayda geçirilmesinden oluşmuştur. Her kasaba ya da köyün listelenmesi sonucunda, söz konusu yerlerin sâkinleri, toplu bir şekilde vergilerini ödemekle yükümlü hâle getirilmişlerdir. Genellikle, bu vergilerin, askerî ya da idarî bağışa (*tımar*, *zeamet*, *has*) mı ait olduğu; ya da dinî bir kuruma devredilip devredilmediği hakkında bazı bilgi-

¹¹ Hasulck (1926-29), sıkça; Tanju (1967), s. 318; Roux-Özbayrı (1970) s. 114-135.

¹² Bu tür kaynaklardan ortaya çıkan problemler için bkz. Barkan (1940-41) ve İnalçık (1954) giriş kısmı. Ayrıca karş. Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman au XV^e et XVI^e siècles". *JESHO*, I (1958), s. 9-36.

ler de yer almaktadır. Normal şartlar altında *tahrir*ler, otuz yıllık periyodlarla yenilenerek derlenmiş olmalıdır; ancak, bu kurala ne her zaman uyulmuştur ne de bütün *tahrir*ler günümüze ulaşabilmiştir. Yaklaşık 1590'dan sonra derlenmiş çoğu *tahrir*in, parça parça ya da sadece dar alanlı olmasına rağmen, modern araştırmacılar 15. yüzyılın son yıllarından önceki herhangi bir periyodun, sistematik bir düzen içinde ele alındığı geniş alanlı bir çalışma yapmayı genellikle gerekli bulmamışlardır. Anadolu'nun bazı bölümleri dört hattâ beş kez ele alınmış ve bu nedenle ayrıntılı olarak çalışılabilmişken, daha uzak bölgeler, günümüze ulaşan malzemeler vasıtasıyla sadece iki kez incelenebilmiştir. Osmanlı sosyal tarihine dair tüm sistematik temelli çalışmalar, Kânûnî Süleyman ve Sultan III. Murad hükümlerinde olmak üzere, 16. yüzyılın sonlarına doğru derlenen bir dizi kaydın geniş kapsamı ve iyi muhafaza edilmiş olması sayesinde zenginleştirilmelidir.

Köylülükle ilgili çalışmalarda, *tahrir*ler ciddi bir mahsur taşımaktadır: Kişilerin vermekle sorumlu tutulduğu vergiler, tek tek listelenmemiştir; dolayısıyla, bu kaynak bize, köy içindeki gelir farklılıklarına dair çok az bilgi vermektedir. Bu duruma, tam bir çiftliğe (*çift*), çiftliğin yarısına (*nîm çift*) ya da daha küçük miktarlarda alanlara (*bennâk, caba*) tasarruf eden çiftçilerin listeleri de tatmin edici bir ikâme sağlamamaktadır. *Çift*in mahiyeti bir bölgeden diğerine epeyce değişmektedir ve dağlık bölgelerde hiçbir şekilde belli bir düstur yoktur. Diğer bir zorluk, ondalık vergi (*öşür*) karşılığının genellikle aynî ya da nakdî olarak verilmesi meselesinden dolayı, buğday, arpa ve diğer birkaç temel tarım ürününden kaynaklanmaktadır. İkincil ürünlerin söz konusu olduğu yerlerde ödemeler genellikle yalnızca nakdî olarak kaydedilmiştir –ki bu durum, bu tür ürünlerin köy ekonomisindeki önemini değerlendirmek isteyen araştırmacı için çok fazla bir fayda sağlamamaktadır.

Medrese ve *zâviyeler* ile dinî kurumların sicilleri, çoğu kez aynı anda bir ana *defter* olarak düzenlendiği için, *tahrir*in özel

türleri şeklinde çalışılabilir. Bunlar, genellikle kuruluşun adını, bulunduğu yeri ve geçimine tâyin edilen gelir kaynaklarını içerir. Söz konusu bir *zâviye* ise, buranın esas *şeyh*inden sıkça bahsedilmiş; ve sicillerin titizlikle tutulduğu hâllerde, *şeyhin* haleflerinin adları da müteakip uyarlamalara eklenmiştir. *Vakıf* sicilleri genellikle, kuruluşun kısa bir hikâyesini de içerir. Barkan'ın, bir yerleşim ve buluşma merkezi olarak *zâviyeler*e dair hazırladığı öncü çalışmasında kullandığı bilgiler bu türdendir.¹³

Kânunnâmeler

Kânunnâmeler, *tahrir*lerin tanımlanmasında yer alması gereken dokümanlardır.¹⁴ Esasen, sicilleri hazırlama vazifesinde devlet görevlisine rehberlik etmek üzere yazılan çoğu *kânunnâme*, bazı durumlarda *tahrir*lerin öncülüdür. Merkezî yönetim, uzun vadede vergilerde ve vergi oranlarında tek düzelikten yana tavır almışsa da, bu eğilim, uzun zamandır yürürlükte olan erken Osmanlı kurallarını engelleyememiştir; bu nedenle, bu tür *kânunnâmeler*de, belli bölgelerde geçerli olan vergilendirme kuralları ve oranları belirtilmiştir.¹⁵ Yürürlükteki *kânunnâmenin*, birden fazla çeşidinin hüküm sürdüğü bir yerde kimi zamanlar, bir sindirme sürecinin söz konusu olması mümkündür.

Kânunnâmelerin, resmî olarak çiftçi sayılmayan pirinç yetiştiricileri (*çeltükci*)¹⁶ ya da yenilerde yerleşen göçebeler gibi

¹³ Barkan (1942).

¹⁴ Bkz. Barkan (1943), giriş kısmı ve Halil İnalcık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum* I (1969), s. 105-138; daha yenilerde ayrıca, Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Ménage (Oxford, 1973).

¹⁵ Barkan (1943), s. LXIII, Çağatay (1948); Halil İnalcık, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses* (München, 1958), s. 237-242, Baierle (1943).

¹⁶ Örneğin, Barkan (1943), s. 54.

özel gruplarla ilgili belli maddeleri vardır. Sonraki konuda söz konusu olanların eski ve yeni konumlarına, belgeler vasıtasıyla ışık tutulmaktadır.¹⁷ Bazı metinler de fiili göçebelerle ilgilidir.¹⁸ Özellikle 16. yüzyılın sonuna doğru, haksızlıkların düzeltilmesiyle ilgili birkaç tebliğ yayımlanmıştır; bunlar *adâletnâme* olarak bilinmektedir.¹⁹

Siciller

Köylülerin mülkiyetlerine dair bazı ipuçları, *kadı* kayıt defterlerinde (*sicil*) bulunabilmektedir. Reşit olmayan ya da hânenen uzakta olan kişilerin payları söz konusu olduğunda, mirasçıların talebi hâlinde, miras paylaşımını idare etmek *kadı*'nın vazifelerindendi. Böyle durumlarda, mûrisin mülkiyetini ve mirasçılarının mûris ile olan ilişkisini açıklayan birer liste *sicile* kaydedilirdi.²⁰ Ne yazık ki, köylülere ait bu tür dökümler, daha yüksek sosyal tabakaya mensup insanlara göre çok daha nâdirdir. Ancak gene de, sistematik olarak toplanan bilgiler, değerli veriler sağlayabilir. Buna rağmen, bu kaynaklar, toprak sahipliğine dair çok fazla bilgi ihtiva etmezler. Zıraî alanlar bireye değil devlete ait olduğu için, bunların babadan oğula geçişi *kânununnâmeler*de belirtilen özel kurallara göre yapıldı.²¹

Mühimme Defterleri

Diğer birçok konuda olduğu gibi bu konuda da, merkezi idare dairelerinden gönderilen tebliğlerin kaydedildiği defterler (*mühimme defterleri*) bir bilgi hazinesi değeri taşımaktadır. Bu

¹⁷ Konyalı (1974), s. 741-754.

¹⁸ Barkan (1943), s. 260-264.

¹⁹ İnalçık (1965), Cezar (1965)'de yayımlandı.

²⁰ Bu konunun değerlendirilmesi için bkz. Halil İnalçık: "15. Asırda Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *IFM*, 15, 1-4 (1953-54), s. 51-75. Barkan (1966); İnalçık (1969).

²¹ Örneğin Barkan (1943), s. 47.

defterler, az çok kronolojik bir temelde hazırlanmışsa da, konusuna göre herhangi bir gruplama yapılmadığı için aranan bilgiyi bulmak kolay değildir. Ayrıca bu defterlerde daha çok, sıradan değil, olağanüstü olaylar yer alabilmiştir; çoğu yer ve insan topluluğu ancak şikâyet üzerine idarî memurlar tarafından cezalandırılmaları nedeniyle kayıtlara geçebilmiştir. Kimi dönemlerde, birtakım konular, idarecilerin güncel bakış açısına göre vurgulanmıştır. Müteakip dönemde, meselenin üzerinde daha fazla durulmamasını, ille de meselenin ortadan kalktığına değil; ancak görevli memurların daha acil kaygıları olduğuna yormak gerekmektedir. Gene de, bu kayıtlarda söz konusu olan bilgiler, *tahrir*lerin hayata uygulanmasına ilişkin genel veriler edinmemize yardım etmektedir; dolayısıyla, uygun olan yerlerde kullanılmalıdır.²²

Ahkâm Defterleri

Hüküm kayıtları olarak bilinen (*ahkâm defterleri*) ve bazı sancakların hâlen mevcut olan yıllık kayıtları, gerçek anlamda önemi bilinmeyen kaynaklardandır. 16. yüzyılın sonlarından itibaren, sancaklara göre gruplandırmanın kısmen söz konusu olduğu *ahkâm defterleri*nde, merkezî devlet tarafından yayımlanan emirleri görüyoruz. Bunlarla genellikle, askerî ya da idarî vergi geliri sahipleri ile vakıf mütevellileri arasındaki anlaşmazlıkları gidermek amaçlanmıştır.²³ Bahsi geçen köylüler, nâdir örneklerdir. Müstakil bölgelerin yıllık hesapları, çiftçi vergileri ile vakıf kayıtlarında, köylü borçlarından zaman zaman bahsedil-

²² Bkz. *EP*'de *mühimme defterlerine* dair yayımlanan bağımsız makale ve aynı ansiklopedide bibliyografik referansları da içeren "Başvekâlet Arşivi" (yazarı: Bernard Lewis).

²³ İstanbul Başvekâlet Arşivi'ndeki (BA olarak kısaltılacaktır) *ahkâm defterlerinin* bir listesi için bkz. Mithat Sertoğlu, "*Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi*", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 103 (Ankara, 1955).

mektedir. Bu tür veriler, *tabir*lerde ortaya koyulan amaç uyarınca, toplanan tutarların gerçek durumunu yansıttığı ve ortalama değerleri içermediği için önemlidir. Gene de bu önem, rakamların geniş bölgelere ait kısmî tutarlar ya da düşük nüfuslu köylere ait olması nedeniyle sınırlıdır. Bu nedenle, bunlar ancak *tabir*lerde verilen bilgileri tamamlar ve doğrular; ikâme bilgi olarak kullanılamaz.²⁴

Vakıf Kayıtları

Sosyal ve kültürel birer kurum olarak *medrese* ve *zâviye* çalışmalarında vakıf kayıtları gene de vazgeçilmez bir rehberdir. Bunlar bize düzenli olarak çalıştırılan insanlara ilişkin birtakım bilgiler verir; öğrenimlerine devam eden talebelere atıfta bulunur ve zaman zaman mukim derviş sayısında tahminde bulunmamıza yardım eder. Aynı zamanda bunlar, halka sunulan hizmet ve karşılığında alınan hediyelere dair kayıtları da içerir: Bazen, geceleyen yolcuların sayısına, verilen yiyecek ve giyecek miktarlarına ya da *zâviye*nin baş şeyhi ve onun hizmetkârları için sunulan kurbanlık koyun ve diğer hayvanların değerlerine dair rakamlara ulaşırız.

3. Temel İhtiyaçların Üretimi

Ekinler ve Hayvanlar

Tahıllar

Tarıma dayalı toplumdaki üretimin tetkik edilmesinde, yetiştirilen tahılların cins ve miktarı ile yaygın olan hayvan türleri, verim düzeyini etkileyen en önemli unsurları oluşturmakta-

²⁴ Bursa, Yenişehir'deki Postinpuş Baba *Tekkesi*'nin 17. yüzyıla ait muhasebe defterinde, müstakil yarıcılarının isimleri ve mükellefiyetlerinin listeleri tek tek, ayrıntılarıyla belirtilmiştir: Topkapı Sarayı Arşivi D5882. Ne yazık ki, bu türden pek çok dokümanı antika değerine ulaşmadan bulmak gerekmektedir.

dır. Anadolu söz konusu olduğunda ise, öncelikle buğdayın ve arpanın neredeyse tek kültür olduğu bozkır bölgeleri ile köylünün beslenmesine fasulye, meyve, zeytin ve pirincin çeşit olarak eklendiği kıyı bölgeleri arasındaki farklılığın görülmesi gerekmektedir. Çavdar, bu bölgelerin çoğunda ana ekinlerden biri değildi. Öşür olarak toplanan tahıllar içinde buğdayın arpaya oranı bir gösterge ise, çoğunlukla iki tahıl eşit miktarlarda yetiştirilirdi. Diğer durumlarda ise, arpa miktarı buğdaydan daha düşük olmak üzere, bire iki oranı oldukça yaygındı. Adana çevresindeki alanlar bir istisna oluşturmakla beraber, arpanın yaygın olarak yetiştirildiği yerler oldukça nâdirdi. Vakıf bütçelerinde, çalışanlara genellikle buğday dağıtılırken; arpa, neredeyse sürekli olarak, hayvanların tüketimine ayrılmıştı. Ancak, muhtemeldir ki, vakıflar imtiyazlı tüketicilerdi ve köylülerin çoğunun, onları taklit eder durumda olması mümkün değildi.

Kondrov,²⁵ ekmek malzemesi olarak Ortaçağ Bulgaristanı'nda tüketilen darının önemini vurgularken, Batı ve Orta Anadolu *tabirleri* bu ürünün çok nâdir bulunduğundan söz etmektedir. Bununla birlikte darı, Adana ve Antakya arasındaki bölgede daha fazla yer almıştır. İktisadî önemini ancak, ana *tabirlerin* yazılmasından sonra kazandığı için, mısırla ilgili de fazla bir bilgiye ulaşamadık.²⁶ Gene de 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Balkanlar'daki zenginler buğday yemeye devam ederken, mısır üretimi yoksul insanların ana besin maddesini teşkil edecek şekilde gelişmiştir. Verimliliği, diğer tahıllara göre daha yüksek olduğu için çiftlik rejimi altında çalışanları beslemekte ve bunun sonucunda, buğdaydan daha kârlı olduğu için, müstakil zıraî alanlarda kullanılabiliyordu.

²⁵ Kondrov (1974), s. 99.

²⁶ Balkanlar için bkz. Stoianovich (1953) ve (1962). Himmet Akın, *Aydınogulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 60, *Tarih Enstitüsü* No.6 (Ankara 1968), s. 204.

Diğer taraftan pirinç, asilzâde tüccar tahılı olarak değerlendirilmiştir.²⁷ Kastamonu *Sancağı*'nda ya da sınırları içindeki Boyabad ve Ankara'dan uzakta olmayan Beypazarı, Anadolu'da bu ürünle meşhur iki yerdi. Rumeli'de ise, Filibe çevresindeki bölge bu yönde bir şöhrete sahipti.²⁸ Pirinç tarımı, genellikle vergi-tarımı düzeni ya da *mukataa* aracı olarak işletilirdi; bin-beşyüzdoksanlarda, Boyabat'taki mukataanın merkezî hazineye yılda bir milyon *akçelik* bir kazanç getireceği düşünülebilir.²⁹ Bu tahılın tarımı, ayrıntılı sulama ihtiyacı nedeniyle, önemli miktarda sermaye gerektiriyordu; özellikle sel basması, tahılı kolayca harap edebilirdi. Muhtemelen bu sebeple, pirinç tarımı genellikle sıradan köylülerce geniş çapta bir alanda uygulanmamış; daha çok, zengin yatırımcılarca ortakçılar istihdam edilmiştir. Sonrakiler, ürünlerinin çoğunu, sıklıkla merkezî idarenin kendisi olan mal tedârikçisine teslim etmişlerdir.³⁰ Siciller, önemli bir emek paylaşımına da işaret etmektedir: Sulamadan sorumlu kişiler (*saka*), uzman çiftçiler (*kürekçi, rençber*) ve ustabaşlarının (*reis*) varlığını biliyoruz.

Pirinç, tamamen pazara yönelik bir üründü; bazı *kânunnâmeler*de bu ürünün satışının üretim sürecinin önemli bir parçası olduğu ifade edilmektedir.³¹ Merkezî idarenin *iltizama* verilen pirinç yetişen arazilerden bir vergi talebi olduğu için, *mültezimler* pazara yalnızca bireysel mal sahibi şeklinde girmiş olmalıydılar. Aynı şey, *mukataa* sınırları içerisinde kendi kazançlarına yönelik belli miktarda pirinç ekme hakkını almış vakıflarca da ufak bir oranda uygulanmıştır. Dönemin *imâretlerinde* pirince dayalı yemeklerle buğdaya dayalı olanlar arasında seçim yapabilmek oldukça yaygındı; öncekinin muhallebi yapı-

²⁷ Geç 15. yüzyılda Edirne'deki pirinç ve buğday fiyatları için bkz. Barkan, "Edirne", s. 307.

²⁸ Barkan, "Edirne", s. 368.

²⁹ BA, Maliyeden Müdevver (kısaltılmış: MM), s. 38-39.

³⁰ Örneğin Barkan (1943), s. 54.

³¹ Örneğin BA, Tapu Tahrir Bölümü (kısaltılmış: TT) 110, s. 5.

mında kullanıldığını da görüyoruz. Bütün bunlar, pirinç tüketiminin zengin ve orta gelirli arasında yaygın olduğunu göstermektedir.³² Bununla birlikte –muhtemelen nakliye ücreti karşılığında– nâdiren üretim bölgelerinin dışındaki köylülerce de tüketiliyordu.

Batı Anadolu'nun bazı bölgelerindeki kestane korularının bahsi geçiyorsa da, bu meyvenin Güney Fransa'nın bazı dağlık bölgelerinde olduğu gibi ekmek yerine ikâme edilip edilmediği hakkında bilgimiz olmadığı gibi; üretimine dair tahminde bulunma imkânımız da bulunmamaktadır. Ancak, Tire kasabasında, kestanelerin pazarlandığı özel bir yer dahi vardı.³³

Yemeklik Yağlar

Yemeklik yağlar, büyük ihtimalle ağırlıklı olarak bitkilerden elde ediliyordu; ancak kullanılan tohum çeşitleri ve bunların nispi kıymetlerine dair fazla bir bilgiye sahip değiliz. Keten tohumu belli bir öneme sahipti; ve Hamid *Sancağı* gibi bazı bölgelerde muhtemelen aynı amaçla, haşhaş tarımının yapıldığını biliyoruz.³⁴ Zeytinin, Anadolu'nun Ege ve Akdeniz kıyılarında yaygın olduğundan söz ediliyorsa da, çoğunlukla kendisinin mi yoksa yağının mı tüketildiğini bilememekteyiz. Buna rağmen, az da olsa zeytin preslerine ilişkin siciller vardır. Kaynaklar, pamuktan bir yağ kaynağı olarak yararlanılıp yararlanılmadığına dair bilgi vermemektedir. Diğer yandan susam, Ege ve Akdeniz kıyılarında ve –şimdilerde olduğu gibi– bölgenin önemli bir ürünü olarak Adana bölgesinde yetiştiriliyordu.

³² Barkan, “İmâret Siteleri”, s. 262. *İmâretler* sıkça önemli misafirleri ağırlardı.

³³ BA, TT 148, s. 319.

³⁴ BA, TT 30 ve 121 sıkça. Ayrıca bkz. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara, Kuyûdu Kadîme bölümü (kısaltılmış: TK), no. 51, sıkça.

Rumeli'nin bazı bölgelerinde, Sarayın yağ ihtiyacını tedârik etme karşılığında birtakım vergi ödemelerinden muaf tutulan imtiyazlı *reâyâyâ* dair verilere sahibiz. Bununla birlikte, 16. yüzyılın ikinci yarısında Sultan'ın hânesi, Kırım'daki Kefe'den de sevkiyat kabul etmiştir.³⁵ Ancak sonradan ifade edilen, bitkisel yağlardan ziyade muhtemelen, süt türevleriyle ilgilidir.

Tatlandırıcılar

Arıcılığın, birçok köyde yaygın olduğu görülmektedir. Aynı zamanda, bazı bölgesel özellikler de vardı: 16. yüzyılın başlarına doğru Saray mutfaklarının her yıl Hemşin *Kazası*'ndan (Trabzon *Sancağı*), 5.541 *vukiye* (yaklaşık 7.093 kg) bal ve 2.000 *vukiye* (yaklaşık 2.560 kg) balmumu aldığına dair verilere sahibiz. Trabzon *Sancağı*'nda balmumu üretimi, kayda değer öneme sahip bir iktisâdî faaliyetti.³⁶ Ayrıca, üzüm özütü olan *pekmez*, muhtemelen birçok bölgede tatlandırıcı olarak kullanılıyordu. Sonradan ifade edilen, münferiden *tahrirlere* girmediği halde, üzüm bağlarının varlığı sıkça tasdik edilmiştir. *Pekmezi*, hayır kurumlarının mutfak kayıtlarında göze çarptığı ve çok pahalı olmadığı için halk çeşnisi sayabiliriz.

Şeker pancarına ilişkin atıflar, şu ana kadar yalnızca, ürünün Ortaçağlara dayanan uzun bir geleneği olan Kıbrıs ve Mısır kapsamında bulunmuştur. Halil Sahillioğlu tarafından yayımlanan Kıbrıs'ın ilk Osmanlı bütçesinden,³⁷ bir rafinerinin Baf yakınındaki Tovyokoli köyünde; ikisinin de Limasol civarında mevcut olduğunu öğreniyoruz. Çıkartılan ürün yalnızca,

³⁵ Barkan (1943), s. 245-246; BA, Mühimme defteri (kısaltılmış: MD), cilt:76, s. 68.

³⁶ BA, MD, cilt:78, s. 175; Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI, 102 (1962), s. 301.

³⁷ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, IV, 7-8, s. 11-12.

başlıca tüketicinin Saray olduğu İstanbul'a gönderilmiş gözük-mektedir.

Sebzeler, Meyveler ve Bağlar

Tabirler, meyve ve sebze konusunda nâdiren yeterli bilgi vermektedir. Sebze bahçeleri, *öşr-i bostan* başlığı altında vergilendiriliyordu. Anadolu'da zaman zaman kalem hesabı sayımı yapılan türler neredeyse yalnızca, değişik türlerdeki fasulye, mercimek ve nohuttu.³⁸ Macaristan'da sıkça, pancar ve lahana gibi kalemleri de görüyoruz. Görünüşe göre, en azından bazı bölgelerde, bir tarafta tamamen evin ihtiyaçları için yetiştirilen sebzeler ile diğer taraftaki pazar sebzeciliğinin birbirinden ayrılması âdettendi. Bunun bir sonucu olarak, Menteşe Sancağı'nın küçük Ula kasabası sâkinlerinin, merkezî idareyi sebze bahçelerini vergilendirmekten alıkoymak için, onlardan ev bahçesi statüsü talep etme teşebbüsünde bulunduklarını görüyoruz.³⁹ *Öşr-i bostan*, Anadolu köylerinin bulunduğu yerlerde genelde çok küçük meblağlarda kalıyordu. Bu kısmen, özel tüketim muafiyetini yansıtır gibi gözükse de, 20. yüzyıla doğru, su sıkıntısı nedeniyle bahçe işlerini bilmeyen pek çok yerleşim yeri de vardı.⁴⁰

Elma ve armut, en azından Anadolu'daki meyve bahçelerinde çok nâdirdi; bu meyvelerin yetiştirildiği halde, sayımının zahmeti nedeniyle kıymetli bulunmadığından şüphe duyulabilir. Ancak, Trakya'daki Kızıl Deli *tekkesinin* arazilerinde olduğu gibi, nâdir olarak kayda geçirilmiştir.⁴¹ Orta Anadolu'nun güney kısmında ceviz ve bademin oldukça yaygın olduğu görül-

³⁸ Bu bağlamda özellikle Aydın ve Menteşe *tabirleri* önemlidir: BA, TT 8, 148, TK 129 ve 167; BA, TT 337, TK 110.

³⁹ BA, TT 110, S. 89b. Benzer bir düzenleme Macaristan'da uygulanmıştır: Kaldy-Nagy (1971), s. 1.

⁴⁰ Bkz. Planhol (1958), s. 178.

⁴¹ BA, TT 20, s. 265.

mektedir. Turunçgil tarımı tam olarak bilinmiyordu; Anadolu'nun batı ve güney kıyıları için bir miktar söz konusu edilse bile, bu ürünün çok az ticarî önemi vardı. Bütün bunları, ağırlığı tahıl temelli olan bir beslenme biçimine ufak katkılar olarak saymak, muhtemelen anlamlı olacaktır.

Bağ olarak kaydedilen alanlarda genellikle üzüm yetiştirildi; hristiyan bağ sahipleri, bunları şaraba çevirmekte özgürdü. Rumeli'ye ait pek çok *tahrir* bu konuya ilişkin gerekli bilgiyi içerdiği için, şarap üretimi ve ticaretinin özel bir başlık altında ele alınması iyi olacaktır. Segedin, D'ula, Semendire ve Sirem sancakları için işi üstlenen Bruce Mc Gowan'da olduğu gibi, birçok noktada, şarap üretiminin boyutlarını tahmin etmek mümkündür.⁴² Buda ve Novigrad *tahrir*leri daha önce yayımlandığı için, bu bölgeye ait bilgiler kolayca bir araya toplanabilir.⁴³ Macaristan'da belli bir köyde şarap vergilerini kim toplarsa toplansın iki ay on gün içerisinde tek satıcı olma hakkını elde etmiştir; dolayısıyla, satışa çıkarılan şarap, vergi olarak alınandır. Bu dönem boyunca, çiftçilere şaraplarını pazarlama izni verilmemişti. Bu imtiyaz, Osmanlı'nın öncüllerindeki adıyla, *monopolya* olarak bilinirdi. Macaristan'ın Danube limanlarında toplanan vergilerle ilgili *kânunnâmeler*den, şarabın kaydadeğer ticarî önemi doğrudan görülmektedir. Kayıtlarda, bu ürüne ait vergiler diğer tüm malların önündedir.

İşlerin bu durumu, geleneksel şarap üreticisi olan bir bölgede çok şaşırtıcı değildir; ancak, Bayburd'a ait *kânunnâmeler*in incelenmesiyle⁴⁴ şu önemli noktalar belirecektir: Doğu Anadolu dağlarının şiddetli kışlarını paylaşan bu *sancakta* doğal olarak üzüm bağları yoktu. 1530'larda hâlâ büyük oranda Hristiyanlardan oluşan halk, kötü durumda olan yollara rağ-

⁴² Mc Gowan (1969).

⁴³ Kaldy-Nagy (1971). Bağcılığın, Macaristan'da Osmanlı fethinden sonra devam eden önemi için bkz. Kaldy-Nagy (1971), sıkça ve özellikle müslüman şarap üreticilerinden bahseden s. 2.

⁴⁴ Miroğlu (1975), s. 173.

men, daimî olarak at, eşek ve katırların sırtında şarap sevkıyatı yapmıştır. En yakın şarap üreten bölgenin Anadolu'nun merkezinden çok uzakta olduğu düşünülürse bütün bunlar daha da dikkat çekecektir. Şarap, yalnızca gayrimüslimlere serbest olması nedeniyle, zımmî nüfusun kaydedildiği yerlerde, merkezî idare tarafından şarap vergilerinin kesildiği bir *meyhâne*-nin açılması suretiyle yer bulmuştur. *Mühimme defterleri* ve *kadı sicillerine* geçen fazla sayıdaki şikâyetlere rağmen, Müslüman halk arasında pek çoğu, şarap içmeye tamamen karşı değildi; özellikle Bektaşî dervişleri gibilerinin bu konudaki rahatlıkları kötü ün yapmıştı.

Bağlar, şarap içmeyenler için de çekirdekli ve çekirdeksiz kuru üzüm için bir kaynak durumundaydı; tatlı olarak kabul gören bu ürünler hemen hemen her imaretin bütçesinde yer alıyor; Avrupa kadar uzağa ihraç ediliyordu. İstanbul'a yapılan sevkıyat ise, daha temel bir yiyecek maddesi usulünde düzenleniyordu. Bu nedenle, 17. yüzyıl başlarında bir *ferman*, Bursa yakınlarındaki küçük liman kasabası Mudanya'da şarap üretimi için yapılan üzüm satışını yasaklamıştı. Bu *ferman*, tüm ürünün derhal kayıklara yüklenip İstanbul'a gönderilmesini bu yuruyordu.⁴⁵

Yük Hayvanları, Koyunlar ve Domuzlar

Büyükbaş hayvanlar, ağırlıklı olarak yük hayvanı olarak yetiştirilmiş; ve bu sıfatla, genellikle vergiden muaf ve kayıt dışı kalmıştır. Adana ve Tarsus civarındaki aşîret topluluklarında yetiştirilen mandalardan istenen yıllık sekiz *akçe halebî* tutarında *resm-i camus* ya da dört olağan *akçe*, bir istisna oluşturmaktaydı. Bu vergi, Kânûnî Süleyman hükümdarlığı döneminde kaldırılmıştır. Onun halefleri döneminde, bu vergiyi tekrar tespit ettiğimiz için, her iki yerleşim yerinde mevcut olan hayvanların

⁴⁵ BA, MD 76, s. 66.

sayısını tahmin edebilmekteyiz.⁴⁶ Bu bölgedeki aşîret topluluklarının mandayı, göçebe geleneğinin et ve süt kaynağı olmasından ziyade, büyük oranda yük hayvanı olarak kullandıkları muhtemeldir. Mandalar, çiftçiler arasında, daha güçlü kuvvetli olmaları nedeniyle, genel olarak çift sürmekte tercih edilmiştir; ancak muhtemelen, yalnızca küçük bir köylü azınlığının bu hayvana gücü yetebilmiştir.

Vergilendirme uyarınca, koyun ve domuz sahipleri, hayvanları için gerekli ödemeyi yapmak zorundaydı; köylerdeki hayvan sürülerinin büyüklüğüne dair çok kabaca tahminde bulunmak mümkündür. Bununla birlikte, hayvanların vergi memurlarından kolayca saklanabileceği de unutulmamalıdır. Domuz vergisi *bidat-ı hanazır* olarak bilinirken, koyun için olması hâlinde vergiye, *adet-i agnam* ya da *resm-i agnam* adları verilirdi. Oranlar *sancaktan sancağa* değişirdi. Mc Gowan, üzerinde çalıştığı Danube bölgesinin alt birimlerinde, bu hayvanların sayısına ilişkin tahminlerde bulunmuştur.⁴⁷ Bu verilerden edinilen bilgiler genelleştirildiği takdirde, Danube bölgesinin kırsal halkının, benzer bir bölge olan Konya'ya göre neredeyse iki kat fazla et tükettiği ifade edilecektir. Daha zengin bölgelerde ve yalnızca satılık olarak, kaç hayvan yetiştirildiği bilinse dahi, tabii olarak, gerçekte köylülerce ne kadar hayvansal protein tüketildiğini söylemek imkânsızdır. Bazı *imâret* mutfakları dışında, merkezî Anadolu'da düşük düzeyde ete dayalı beslenme, belirgindi;⁴⁸ bu muhtemelen, köylülerin çok az bir kısmının bu tür bir besine gücünün yettiği anlamına gelmektedir. Süt ve kaymak, yoğurt, peynir gibi süttten yapılan ürünlerin tüketimine dair bilgiler çok azdır. Zengin sofralarında görülen bu tür

⁴⁶ Bkz. BA TT 450, s. 2 ve TK 114 sıkça.

⁴⁷ Mc Gowan (1969); Konya'ya ilişkin veriler, aynı yazar tarafından *Archivum Ottomanicum*'da ele alınmıştır.

⁴⁸ Örneğin, Konya'da Sadreddin-i Konevi ve Eskişehir yakınlarındaki Seyyid Gazi *tekkelerinde* çok az et verilirdi: Faroqhi (1974) ve Topkapı Sarayı Arşivi D 493.

gıdalar ve peynir, 17. yüzyıl İstanbulu'nda sade vatandaşların yiyeceğiydi.⁴⁹ Ancak, pek çok Anadolu köyündeki görece küçük hayvan sürüleri bizde, köylünün çoğunun büyük miktarda mandıra ürünü tüketmediği ve bu nedenle göçerlere göre önemli dezavantaja sahip oldukları şüphesini uyandırmıştır.

Balıkçılık

Balıkçılık, hem tatlı hem de tuzlu suda yapılırdı; ancak, daha çok tatlı su balıkçılığı yaygındı. Merkezî idare, kalıcı tesislerin (*dalyan*) kurulduğu yerlerde, çoğu kez tutulan balığın yüzde elli veya yukarisına varan vergi talebini derhal ortaya koymuştur. Akşehir-Eğridir-Burdur bölgesindeki büyük kasabalar ve bazı köylerin çevresindeki bütün göller, vergilendirilebilir balıkçılık alanları olarak tespit edilerek işletilmiştir.⁵⁰ N. Beldiceanu, Akkerman ve Kili'nin Romanya bölgesindeki balıkçılık müesseselerine dair bilgileri derlemiştir.⁵¹

Antik Milet şehri civarında inşa edilen küçük Balat limanını yakınlarındaki Anadolu idarî birimi –ya da *sancağ*– Menteşe'de, ilginç bir düzenleme yürürlüğe konmuştu.⁵² Buradaki balıkçılar, tuttuklarının yarısını kendi aralarında paylaşırlarken, diğer yarısını bir vakfa veriyorlardı. *Reis* adıyla bilinen kayık ve ağların sahibi, kalanın üçte ikisini ya da bütününün üçte birini alır, arta kalan ya da tutulunun altında biri de iki kürekçi arasında paylaşıldı. Anlaşıldığı kadarıyla, balıkçılık bu ve benzer yerlerde sürekli bir meşguliyetti; buraların sâkinleri *çift* vergi-

⁴⁹ Bkz. Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVII^e siècle, Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul*, vol. XII. (Paris, 1962), s. 201-202.

⁵⁰ Örnek için, bkz. TK 51, s. 203b, s. 259b.

⁵¹ Nicoară Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XV^e siècle, Étude et actes, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul*, XXV (Paris, 1973), sıkça.

⁵² TK 156, s. 78b-79a.

si ödemiyor ve açık bir biçimde *reâyâ*-dışı olarak nitelendiriliyorlardı. Balıkçıların kendi pazarlarını da düzenleyemediklerinden hareketle; *tahrir* kayıtları, sıradan köylü statüsündeki bu kişilerin köylere göç edip, orada *çift* vergisi ödediklerini ifade etmektedir. Yönetimin gözünde öncekiler, balığın tümünden satımından sorumluydu -ki muhtemelen bulundukları yerin dışına da çıkarıyorlardı; tuz yakın çevrede bulunabilir durumdaydı.

Dokuma İplikleri

Pamuk, sıcaklığın elverdiği birçok bölgede yetiştiriliyordu. Bununla birlikte, daha çok Menderes deltası ve güney kıyılarda; özellikle Tarsus ve Adana *sancağ*larında mevcuttu. Sonradan ifade edilen bölgeye ait özel araştırma sonucu edinilen bilgilere göre, *öşür* kayıtları yalnızca nakdî eşdeğer olarak değil, aynı olarak da yapılabiliyordu.⁵³ Diğer yandan, kayıtlar, ondalık miktarın niceliğine dair herhangi bir gösterge olmaksızın, sadece parasal değerini verdiği için, ürünün Aydın *Sancağı*'ndaki verimine yönelik tahminde bulunma imkânımız bulunmamaktadır.

Bu ürünün önemine dair dolaylı bir gösterge de, pamuk tartımı için geliştirilmiş halk kantarlarının (*kapan*) varlığıdır. Bu müessese, 16. yüzyıl sonlarında Ermenek'te tespit edildiği gibi,⁵⁴ Adana *Sancağı*'ndaki Ayas Limanı gibi bazı yerlerde de karşımıza çıkmıştır.⁵⁵ Ancak, hepsinin içinde en büyüğü, Adana'nın merkezinde yer almıştır. Bu müessese, 1536-37 yıllarında 70.000 *akçe* tutarında bir gelir yaratmıştı;⁵⁶ tekstil üretiminin bu merkezdeki önemi, boyama atölyelerinden tahakkuk edilen ilâve 25.000 *akçe* vergiyle vurgulanmıştır.

Kânuna göre, devletin pamuk üretimi, kendi sınırları içindeki tüketime mahsustu; hem ham pamuk, hem de pamuk ip-

⁵³ TK 172, sıkça.

⁵⁴ TK 128, s. 14.

⁵⁵ BA, TT 969, s. 289, 301, 379, TT 229, s. 27.

⁵⁶ BA, TT 177, s. 19.

liği, ihracatı yasaklanmış maddelerin listesinde yer almıştır.⁵⁷ *Damga* vergisi kayıtları, pamuklu bezlerin satışa çıkartıldığı yerleri işaret etmektedir; ve görünüşe göre, bu ürün, çoğu kez astar olarak kıymetli kumaşların içinde kullanılmıştır. Dokumacılık yalnızca şehre ait bir zanaat anlamına gelmiyordu; dolayısıyla, Vakıf Köyü (Yenişehir-i Aydın *kazası*), 1575-76 yıllarındaki *resm-i damgası* –ödeme karşılığında iltizama verme suretiyle– yıllık 60.000 *akçe* olan bir üretim merkeziydi. En yüksek kalitedeki birim parçanın vergisi bir *akçe*, orta kalitedeki her üç parçanın iki *akçe* ve en düşük kalitedeki her parçanın yarım *akçe* olmasından hareketle; satışa sunulan kumaş miktarı, gerçekten kayda değer olmalıdır. Düşük bir ihtimalle, aşağı yukarı yalnızca en kaliteli kumaşlar satılmış olsa bile; bu, senede 50.000 parçanın üzerinde bir ciro anlamına gelecektir; bu sayı, muhtemelen gene de yüksektir.⁵⁸ Üretim niteliğinin taşıdığı önem, söz konusu kumaşların kalite ve fiyat düzenlemeleri için gönderilen *fermandan* anlaşılmaktadır: Buradan, bir parça dokumanın uzunluğunun yaklaşık 310 inç (yaklaşık 7.85 cm ç.n.); yani bir *kaftana* yetecek bir uzunlukta olması gerektiğini öğreniyoruz. Tüccara, koyduğu paranın yüzde onu seviyesinde bir kâr verilmiştir. İçel *Sancağı*'nda da önemli miktarda pamuklu kumaş üretimi yapılıyordu.⁵⁹ Siciller, bazı köylülerin pamuk yetiştirme ve dokuma işiyle özel olarak ilgilenip ilgilenmediğine ya da bu işin, ilgili köylünün bütünü tarafından az çok eşitlikle ele alınan bir yan uğraş olup olmadığına dair yeterli bilgiyi vermemektedir.

Karadeniz'in Anadolu'daki kıyılarında, özellikle Samsun, Erim ve Terme *kazalarında* önemli miktarda kenevir yetiştiriliyordu. Tüccarların ne dereceye kadar işin içinde olduklarını

⁵⁷ BA, MD, c. 71, s. 1.

⁵⁸ BA, MD c. 41, s. 378.

⁵⁹ TK 128, s. 339, MD. C. 6, s. 330.

* 56.452 kg ağırlığında veya kırk dört okkalık bir ağırlık ve sığa birimi (ç.n.)

–ya da olmadıklarını– bilemesek de, merkezî idarenin bu lifi tophanede kullanmak üzere satın aldığını biliyoruz. Anlaşıldığına göre kenevirin iki kalitesi tanınıyordu: Yüksek kalitedekinin *kantarı* yüz *akçe*yi bulurken, daha düşük olanı yaklaşık 60 *akçe* değerindeydi. Merkezî idare, tophaneyi yaptığı alımlar dışında, vergilendirme yoluyla da tedârik ediyordu; *tahrir*lerde bir öşrün mevcudiyeti söz konusudur. Anlaşıldığı üzere, kenevirlere, işlenme aşamasında, onbirde bir ile yirmide bir arasında da bir tutar resm kesiliyordu.⁶⁰

Yün, muhtemelen en yaygın dokuma malzemesiydi; ancak bu malzemenin kırsaldaki üretimi ve kullanım düzeyine ilişkin veriler keşfedilmeyecek kadar uzakta değildir. İpek böceği, Anadolu'nun güney kıyılarında küçük miktarlarda üretiliyordu. Bursa'nın gelişmiş ipek imalatı, 16. yüzyıl boyunca da hammaddesinin büyük kısmını Azerbaycan'dan almaya devam etmiş; dolayısıyla, ipek ve kadife üretimi, İran'la yapılan savaşlar süresince, kısa ya da uzun aralıklarla kesintiye uğramıştır.⁶¹ Özer Ergenç'in, Ankara çevresinin 17. yüzyıl başlarındaki ekonomisi üzerine yaptığı çalışma, *sof* adıyla bilinen, Angora keçisi yününün üretimi ve işlenmesine dair önemli bilgiler içermektedir. Hayvanların yetiştirilmesi, geleneksel bir faaliyet olmakla birlikte, köylülerin, eğirme ve dokuma işine iştirakleri de söz konusuydu.⁶²

Kereste

Kereste ve diğer orman ürünleri, her yerde *tahrir*lere girmediği için bunlara ilişkin bilgiler oldukça azdır. İstanbul'da, gemi yapımı ve inşaat faaliyetleri için kullanılan kereste, Ka-

⁶⁰ BA, MM 160, s. 5-6b.

⁶¹ Bkz. Halil İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, III, 2 (1960), s. 131-147 ve aynı yazarın diğer yayınları.

⁶² Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, yay. Osman Okyar (Ankara, 1975), s. 145-163.

radeniz'in Avrupa kıyıları başta olmak kaydıyla, çoğunlukla Varna'nın güneyinde kalan bölgeden; Anadolu'nun kuzey kıyılarından ve özellikle İzmit ve Göynük çevresinden gelirdi.⁶³ Ortaçağlarda Mısır gibi uzak bir yere kereste ihraç eden Güneybatı Anadolu'da, bu dönemde de kayda değer ormanlar mevcuttu. 19. yüzyıl başlarında, merkezî idare, bu bölgeyi ana tedârik kaynağına dönüştürme teşebbüsüne girişmiştir;⁶⁴ dolayısıyla, burada gerçekten de bazı sürekliliklerin olduğu muhtemeldir. Güneydoğu Anadolu, özellikle Maraş çevresinde de; Mezopotamya'ya ihracat ve Fırat Nehri üzerinde bir nehir filosu inşasına yönelik, önemli miktarda üretim yapılmıştır.⁶⁵

Ormanların kullanımı, genellikle devlete belli bir pay göndermek durumunda olan köylülerin elindeydi. Ancak biz bu bağlamda, göçebe Tahtacıların da izini sürdük. Bunların, kuzeyde Aydın *Sancağı*'na kadar uzandıklarını gösteren kayıtlarına rastlandığından;⁶⁶ anlaşılan, –daha sonraki dönemlerde söz konusu olduğu gibi– 16. yüzyıla kadar, yalnızca Antalya'nın batısındaki bölgeyle sınırlanmış değillerdi. Odunculuk yapan topluluklar, ücret yerine, bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı. Bu düzenleme, zaman zaman ciddi meselelere yol açmıştır: Bu anlamda, *mühimme defterleri*, İmparatorluk mutfağına yıllık iki bin *çeki* odun göndermek durumunda olan, Bursa yakınlarındaki Kite halkına dair bazı yazışmaları içermektedir. Aynı za-

⁶³ Bkz. Ömer L. Barkan, *Süleymâniye Câmii ve İmâreti İnşaatı 1550-1557*, (Ankara, 1972), s. 385-393.

⁶⁴ Subhi Labib, *Handels-geshichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft No. 46 (Wiesbaden, 1965), s. 111.

19. yüzyıl için, Antalya'daki (Antalya Müzesi) *kadı sicillerine* bkz. c.3, s. 64 a/b.

⁶⁵ Cengiz Orhonlu, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat nehirlerinde nakliyat", *Tarih Dergisi*, XIII, 17-18 (1962-63), s. 79.

⁶⁶ BA, TT 87, s. 131-132.

manda, donanmadan da gemi yapımında kullanılmak üzere çam ağacı kesilmesi talebi gelince, köylüler karşı çıkmış; bunun üzerine, merkezî idare temsilcileri, “elebaşları” olarak, üç Müslüman ile iki Hıristiyan papazı göstermiştir. Başlangıçta, odunculara İstanbul'dan anlayış gösterilmiş gibiyse de; nihayetinde donanmanın talebine öncelik verilerek itaatleri emredilmiştir.⁶⁷

Kereste, diğer durumlarda, toplanan mahallî vergiler vasıtasıyla satın alınıyordu: 1603-1604 tarihli bir ferman, teslimat görevi verilen bir kişinin, altmış bin *akçe* değerindeki iki bin *çeki* keresteyi, ödeme yapmadan toplamak zorunda olduğunu öğreniyoruz.⁶⁸ Bu meselede olduğu gibi, vergilerin toplanmasıyla ilgili şikâyetler mevcuttur. Kişiye, sorun hâlinde karar vermesine yardım edecek küçük bir alan bırakılmıştı: Dolayısıyla, idare, sevkiyat hakkı ya da yerine bir miktar para vereceği köylüyü dahi bizzat belirliyordu. Kurumsal düzenlemelere göre, ana sorumluluk *kadıya* devredilmişti. Ancak, genellikle limanlarda, gemilerin yüklenmesi işinde çalıştırılan namzet-yeniçeriler (*acemi-oğlan*) arasında asayişî sağlama görevi için, doğrudan İstanbul'dan gönderilmiş bir müfettiş bulunurdu.⁶⁹

En çok çam ağacı kesilmiştir. Çam, yalnızca gemi yapımında değil, ayrıca kömür yapımında da kullanılmıştır. Bunun neticesi olarak, İstanbul'daki İmparatorluk Darphanesi, gümüşü, Gemlik yöresinden elde edilen çam kömürü yardımıyla işlemekteydi.⁷⁰ Ceviz, ıhlamur, kızılâğaç ve fındık da kesilmekteydi. Sağlanan malzeme nitelik olarak oldukça iyi olmalıdır ki; 17. yüzyıl sonlarında, Fransız tüccarlar, gemi yapımında kullanılan

⁶⁷ BA, MD, c. 74, s. 31, 205, 243.

⁶⁸ BA, MD, c. 75, s. 217.

⁶⁹ BA, MD, c. 74, s. 31, 205, 243.

⁷⁰ BA, MD c. 75, s. 116. Ayrıca bkz. V. J. Parry, “Materials of War in the Ottoman Empire”, *Studies in the Economic History of the Middle East, from the rise of Islam to the present day*, yay. M. A. Cook (Londra, 1970), s. 221.

uzun çam ağaçlarını İzmit yöresinden satın almak için talepte bulunmuşlardı. Kerestenin hem Mısır hem de Avrupa'ya yasadışı ihracatı belgelerde dile getirilmiştir;⁷¹ bu işlerle bağlantısı olan kişiler, büyük ihtimalle son göçler ile Rumeli'den gelen topluluklardandı –ki bunlar, 1596-1597 tarihli bir *fermanda*, merkezî idarenin kullanımı için ayrılan ahşap malzemenin tüketilmesiyle itham edilmişlerdir.⁷²

Çeşitli Malzemeler

Sakız ya da damla sakızı (mastika ç.n.) üretiminin, 16. yüzyılda bu ürünün tek kaynağı durumunda olan Sakız Adası'nda yapıldığına dair bazı bilgiler mevcuttur.⁷³ 1566'ya kadar, Cenevizlilerin elinde olan adada, damla sakızı satışının tekeli, adanın vergi kaynaklarının işletme hakkını elde eden armatörlerin imtiyazlı şirketi Mahona'nın elindeydi. Mahona, Yahudi tüccarlardan sıkça kredi kullandığı için, kreditorlerinin de ürün üzerinde pay sahibi olmalarına izin verilmişti. Osmanlı idaresi bu düzenlemelere uyum göstermiştir; Valide Sultan'a ait bir *has* olarak idare edilen bölgede, damla sakızının üretici köylülerden toplanma işi, çoğu kez Yahudi *mültezimlere* verililiyordu. 16. yüzyılın son yıllarında derlenen bir *mukataa defterinden*, açık bir biçimde, *emînin* gayrimüslim olması gerektiği şeklinde bir düzenlemenin bulunduğunu öğreniyoruz; ancak, buna her zaman riayet edilmemiştir.

Kamış temini amacıyla sazlıkların işletilmesi, kimi zamanlar merkezî idarenin bir ruhsatıyla kontrol altında tutulurdu: Dolayısıyla, *mühimme defterlerindeki*, bir tebliğde, *sazlık-ı sultanî* (İmparatorluk kamışlarının yetiştirildiği yer) adı verilen

⁷¹ Mantran, İstanbul, s. 445. BA, MD c. 76, s. 51.

⁷² BA, MD c. 74, s. 94.

⁷³ Bkz. Philip P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios, Jews and Roman Catholics* (Cambridge, 1970), s. 115, 128, 182 ve BA, MM 7073.

bir bataklıkta varlığından söz edilmektedir. Mandalarını otlatmak ya da kuru ot sağlamak amacıyla sazlıkları kesmek isteyen köylüler, belli bir harç öderlerdi.⁷⁴ Diğer otlaklar, merkezî idare tarafından kullanılan develere ayrılmıştı; kurumuş otlar, bazen de çevre köylerdeki köylülere kestirilirdi.

Köylüler, Saray yararına, avcılıkta kullanılmak üzere, şahin,doğan ve çeşitli diğer kuşları yetiştirdikleri gibi, atlar da yetiştirirlerdi; bu faaliyetler, genellikle onların vergiden muaf tutulmalarını sağlardı. Bu nedenle, gerek *tahrir*lerde ve gerekse yapılan yazışma kayıtlarında (*mühimme defterleri*) –toplanmamış ve düzenlenmemiş olmasına rağmen– bu faaliyetlere pek çok yerde değinilmiştir.⁷⁵ Atçeken adı verilen bazı göçebe topluluklar da, haraç olarak, at borçlu olmaları nedeniyle, önemli sayıda at yetiştirmiş olmalıydılar.⁷⁶ Bazı *reâyâ*, resmî ulak hizmeti için at (*ulak beygirleri*) tedârikiyle görevlendirilmişti. Ancak, ihtiyaç duyulması hâlinde, tüzel kişilere ait olan hayvanlar da resmî olarak istenebiliyordu. Bu nedenle, *Çorum Sancağı*'ndaki Koyun Baba *Tekkisi*'nin dervişleri, bir fermanla; hayvanları su ihtiyaçlarını gidermede gerekli olduğu için, muaf tutulmak suretiyle korunmuştur.⁷⁷ At, Anadolu'da, her düzeydeki köylü için, yalnızca en varlıklılarının gücünün yetebileceği bir lüks-tü. 19. yüzyıl başlarında bu hayvanlar, Anadolu ve Rumeli'deki birçok Bektâşî *tekkesinde* yetiştirilirdi; ancak, bu işin daha önceki devirlerde de yaygın olup olmadığı konusunda karar vermemize izin verecek bir kanıt henüz sahip değiliz.

⁷⁴ BA; MD, c. 46, s. 203.

⁷⁵ Söz konusu insanların statülerini etkileyen düzenlemeler için bkz. Barkan (1943), s. 280.

⁷⁶ Karş. Beldiceanu (1968), s. 74-83, Sümer (1972), s. 175 ve diğer yerlerde, Konyalı (1974), c. I, s. 739-754.

⁷⁷ BA, MD, c. 52, s. 363.

Araçlar ve Teknikler

Zıraî Araçlar

Bu konu, araştırmacıların, 16. yüzyıl verilerini, genellikle, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında toplanan bilgiler ışığında ifade etmek zorunda kalmaları nedeniyle çok az bilinmektedir. Bir çiftlikte kullanılan araçlara ilişkin en önemli bilgi kaynağımız, Barkan'ın, Balkan Yarımadası'ndaki bazı büyük toprak sahiplerinin mülk envanterlerini içeren çalışmasıdır.⁷⁸ Ancak, pek tabiidir ki, bu tür çiftlikler, köylülerin küçük arazilerine nazaran çok daha iyi donanımlıydı. Genelde, "aratrum" (eski Yunan sabanı, ç.n.) usulü (*kara saban*) saban kullanılsa da, Balkanların varlıklı bazı arazi sahipleri, modern Türkçede toprağı yalnızca tırmıklamak yerine, kaldırıp çevirmekte de kullanılan bir çift sürme ekipmanı anlamına gelen, *pulluk* adındaki araca da sahiplerdi. Bununla birlikte, bu kelimenin 16. ve 17. yüzyıllarda da aynı anlama sahip olduğundan kimse emin olamaz. Öküz ve mandalar, neredeyse evrensel anlamda çift sürmek amacıyla kullanılıyordu.

Nakliyat

Konya çevresindeki çiftçi envanter sicilleri, köylerdeki nakliyat, *kağnı* adı verilen, tırnaksız çift tekerlekli yük arabasının geniş bir alanda kullanıldığını belirtmektedir. 16. yüzyıl Batı ve Orta Anadolu'sunda yolcuların taşınması, at, katır ve eşeklerin sırtında yapılırken; öküz, bir binek hayvanı olarak uzun süre Sivas'ın doğusunda kullanılmıştır. Öküz kervanları –çağdaş İran'da da mevcut olan gelenekle– anayollar dışındaki yerlerde görülebilmekteydi.⁷⁹ Öküzler, atlar gibi eyerleniyor; Anadolu'nun ve Batı İran'ın engebeli arazilerinde ise genellikle nallanıyordu. Kuzey Anadolu'nun rutubetli dağlarındaki göçe-

⁷⁸ Barkan (1966), s. 177 ve diğer yerlerde.

⁷⁹ Planhol (1969).

be nüfuzu, büyük oranda –kızgın çöllere uyumlu tek hörgüçlü deve ile düşük sıcaklıkları seven “bactrian” devesinin çaprazlamasından oluşan– bir tür melez devenin üretilmesinin sağladığı katkının bir sonucuydu. Nakliye işinde en fazla bu melez hayvan kullanılmışsa da –melezleme işi sürekli yinelenmezse, soyu çok çabuk bozulacağı için– bakımı birtakım ustalıklar gerektiriyordu.⁸⁰

Değirmenler ve Su Gücü

Su gücünden yararlanma, köy düzeyinde dahi yaygın bir faaliyetti. Bu tekniğin, su değirmenlerine uygulanması hemen her yerde –geçici akışların değirmeni çalıştırabileceği yerlerde bile– vâki idi. Şartların uygun olduğu hâllerde, bir köyde beş ya da altı değirmenin bulunması istisnâ değildi. Bütün bir yıl ya da altı ay boyunca çalışacak şekilde tesis edilmiş olmalarının yanı sıra bazı *tabirler*, yalnızca yılda bir kez; sel mevsimi boyunca çalıştırılabilen değirmenlere de işaret etmektedir. Rüzgâr değirmenlerinin varlığı da bilinmekle birlikte, aynı sıklıkta değildir. Anlaşıldığı üzere, İstanbul için un öğüten değirmenler, başkentte güçlü akışa sahip akarsular olmadığı için, İzmit çevresinde yoğunlaşmaktaydı.⁸¹ 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, değirmen sahipleri tahıl ve unu, atlarla nakletmeye başlayınca, merkezî idare müdahale ederek öküz kullanımına devam edilmesini emretti. Bu *fermanın* ardındaki sebep, atların çalıştırılması durumunda, hırsızların malları çalmada zorlanmayacakları düşüncesidir.

Değirmenler, sıkça, özel mülk olabilmekteydi. *Tabirler* ve diğer kaynaklar, zaman zaman bize bunların sahipleri ile inşâ edenlerinin isimlerini vermektedir. Eğer, mal sahibi yeterince

* Çift hörgüçlü Asya devesi (ç.n.)

⁸⁰ Planhol (1968), s. 43. Ayrıca karş. R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, c. II (Leiden, 1965), s. 191; Bulliez (1975), s. 142-146.

⁸¹ BA, MD c. 74, s. 121.

varlıklıysa; bir devlet girişimi gibi, *reâyâdan* hizmet almaya da kalkışabilirdi. Tayyib Gökbilgin, *Trabzon* isimli çalışmasında, Değirmenderesi adıyla bilinen yörede, şikâyetler merkezî idareye ulaşıncaya ve bu hizmet resmî olarak yasadışı ilân edinceye kadar, Müslüman ve Hıristiyanların düzenli olarak su bendleri ve akarsularını onarttıklarını bildirmektedir.⁸²

Gerek bağışlar, gerekse vakıf yönetiminin kendisinin tesis etmesi sebebiyle, sıkça vakıf kuruluşlarının sahip olduğu değirmenlere rastladık. Bunlar genellikle, belirli miktarda hububat teslimatı karşılığında –sözleşme yapılarak– yükleniciye kiraya verilirdi. Öğütme ücreti, genelde müşteriler tarafından aynı olarak ödenirdi; ancak genel anlamda talep edilen oran şu ana kadar, bilinmediği gibi; kaynaklarda, evde öğütmenin devam edip etmediğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

İzmit çevresindeki ormanlık alanlarda mevcut olan su gücü, mekanik hızarlarda da kullanılmaktaydı. Belgeler, bu tesislerden, sahiplerini *sipahi* ya da merkezî idarenin diğer görevlileri, şeklinde tanımlayarak söz etmektedir.⁸³ Bu tesisler –tophane ya da mimarbaşının talep ettiği parçalar, resmî olarak karar verilen bir fiyatla ve şartnâmeye göre kesilmesi gerektiği için– devletle yapılan sıkı bir sözleşmeye göre çalışmak durumundaydı. Mimarbaşı tarafından talep edilen kalasların, bir buçuk “cubit” kalınlıkta ve dokuz buçuk “cubit” uzunlukta olduğu tahmin edilmektedir.⁸⁴ Ordunun kullanımında ise, belgeyle, her grup için ödenecek fiyatlar ve talep edilen ölçüler belirtilirdi.⁸⁵ Esasen, hızar atölyelerinin açılması için resmî izin gerek-mekteydi. Barkan, İmparatorluğun diğer bölgelerine çeşitli ölçülerde parça kesip gönderme izni onaylanmış Sapanca’daki,

⁸² Gökbilgin, *Trabzon*, s. 303.

⁸³ Barkan, *Süleymaniye*, s. 389-390.

* Dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan, eski uzunluk birimi (ç.n.)

⁸⁴ Barkan, *Süleymaniye*, s. 386-393, BA, MD c. 74, s. 238.

⁸⁵ BA, MD c. 76, s. 113.

bir hızar atölyesiyle ilgili belgeden söz etmektedir. Yukarıda sözü edilen hızar atölyesi sahiplerinin, yasadışı kereste ticaretine bulaşmış olan *sipahi* ve yeniçeriler olabileceklerini öğreniyoruz.⁸⁶

Dokumacılık

Asıl boyama tesisleri (boyahâne), kasabalarda bulunurken, dokumacılık yapılan bölgelerdeki bazı köylerde ve hattâ geçici yazlık yerleşimlerde bile bu türden atölyeler bulunurdu.⁸⁷ Kumaş boyalarının büyük bir kısmı –muhtemelen– yöresel anlamda üretilse de; bu ürünlerin ve –yün boyama ile deri imalatındaki zorunlu madde olan– şapın, ufak çapta bir ticareti yapılmış olmalıdır.

16. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen bir *mukataa* sicilinden, bir *boyahânenin* nasıl işletildiğine dair, bazı küçük bilgiler edinilmiştir. Söz konusu tesis, şehirde yer alsa da –Tokat şehri içinde bulunmaktaydı– köylerde boyama yapanların, üretim oranı çok daha düşük ve daha pahalı boyalar kullanmamalarına rağmen, şehirli meslektaşlarıyla aynı yöntemleri kullandıkları varsayılabilir. En önemli gider kalemini çivit (*niî*) oluşturuyordu; 1553-54 civarında fiyatı en azından *men* (yaklaşık 774 gramlık bir ağırlık. ç.n.) başına 360 *akçe* iken, iyi kalitede olanları 500'den fazla ediyordu.⁸⁸ Kumaş yıkayan bir kişiye ilâveten –bir tanesi ayrıca kâtip olarak da çalışan– üç boyacı çalıştırılıyordu. İki idarecinin yanında tüm zamanlı çalışan bir kâtibin de olması, bu tesiste, yoğun kırtasiye işlerinin yapıldığına işaret etmektedir. Köy tesisleri, muhtemelen çok nâdir olarak bu denli gider yüküne ihtiyaç duymuştur.

Mühimme defterlerindeki bir yazıda, Tosya Kazası'nda olduğu belirtilen köylü ailelerin, zaman zaman kendi boyama-

⁸⁶ BA, MD c. 76, s. 51.

⁸⁷ Örneğin bkz. TK 128, s. 251.

⁸⁸ BA, MM 160, s. 35a-36a.

larını yaptıkları ifade edilmektedir.⁸⁹ Söz konusu köylüler, geçmişte daima kendi kumaşlarını evlerinde ya da ahırlarında boyadıklarını; ancak, artık Tosya'da bir *boyahâne* açıldığı için –tessise, hiçbir şekilde tekellik bahşedilmemiş olmasına rağmen– idarecinin onları bu işten alıkoymaya çalıştığından şikâyet etmektedirler.

Eğirme, dokuma ile kilim ve çanak-çömlek yapımı gibi el sanatlarının tümü, köy düzeyinde yaygın olmalıdır. Evlerin ihtiyacına yönelik faaliyetlerin genişliğine rağmen, bunlarla ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. 16. yüzyıldaki varlığına dair kanıtlar ise, –yukarıda da ifade edilen– pek çok *tahrir* kayıtlarından ve büyük oranda mülk envanterlerinden ortaya çıkmaktadır. Genellikle Saray ya da büyük camiler için üretilmiş birkaç hakiki parça korunabilmiştir. Aynı zamanda döşek olarak da kullanıldığından kilimi –şahısların servetleri dâhilinde– *terekelerde*, giyilmiş elbiselerden daha az olmak üzere bulabildik. İşlemeli peçete ya da mendil de aynı şekilde birçok *tereke* listesinde ortaya çıkartılmıştır; bu parçalara kimi zaman çok yüksek değer biçilmesi, ihtimal dâhilinde gözükmemektedir.⁹⁰ Muhtemelen fırınlama yapmaksızın pişirilen köylü çanak çömlekçiliğine dair fazla bir bilgimiz olmasa da, arkeologların bu konuda çeşitli bulgulara ulaşabilmeleri mümkün olabilir.⁹¹

Yağ Üretimi

Birçok köyde yağ cenderesi mevcut olduğunu bilmemize rağmen, bunların kullanılma yöntemlerine dair çok az ipucu bu-

⁸⁹ BA, MD c. 74, s. 38.

⁹⁰ Bkz. Konya Müzesi'ndeki Konya *kadı sicilleri*: c. II, s. 284 ve diğer yerlerde.

⁹¹ 20. yüzyılda bu teknikle ortaya çıkartılan bulgular için bkz. Henry Hodges, *Technology in the Ancient World* (Harmondsworth, 1971), s. 36-37.

lunmaktadır. Konya yöresinde, uygun bir kaya parçasını –örneğin kullanılmayan bir sütun başını– oyup, yağın sızabileceği bir delik delmek, oldukça yakın zamanlara kadar yaygın olarak uygulanıyordu. Tohumlar, büyük ihtimalle, taştan bir tokmakla eziliyordu.⁹² *Tahrirlere* kaydedilen Orta Anadolu'daki *bezirhâ-nelerinin* ise aynı şekilde olup olmadığını söylemek güçtür. Yüzyılın sonunda her *bezirhânenin*, yirmi-otuz *akçeden* fazla olmayan, düşük bir vergiye tâbi olmasından, çok ayrıntılı tesisler olmadığını varsayabiliriz. Anlaşıldığı üzere, Menteşe *Sancağı*'ndaki bazı cendereler daha kıymetliydi. Bunlar, 1572-73 yıllarında çok sayıda *sipahi* ve muhtemelen, görece makul mali duruma sahip, benzer kişilerce işletiliyordu.⁹³ Yükleniciler, üç sene zarfında, iki cenderenin çalışması karşılığında 335.000 akçe ödemek durumundaydı –ki bu, her cenderenin yıllık kirasının yaklaşık 55.800 akçe olduğu anlamına gelmektedir. Bu, önemli düzeyde bir faaliyeti gerektirmiş olmalıdır. Yakında sunulacağını umduğumuz *Tahrirler* ve *mukataa* sicilleri, çok daha ayrıntılı bilgi içerecektir.

Sabun Yapımı

Köylerde zaman zaman uygulanan bir başka el becerisi de sabun yapımıdır. Batı Anadolu'ya ilişkin 15-17. yüzyıl sicilleri, son dönemlere kadar İncikli Köyünde (Saruhan *Sancağı*, Ilıca *Kazası*) sabun yapma atölyelerinin bulunduğunu göstermektedir. Güzelhisar Kazası'nın (her ikisi de bu isimde bir yerleşim birimine sahip olduğu için, Aydın ya da Saruhan'da, olabilir) Şeyhli ve Umurlu köylerinde, bu tesislerden on adedi çalışır durumdaydı. Ayrıca, Karesi *Sancağı*'nın kırsal *kazası* İvrindi'nin bütünüyle, belirlenemeyen sayıdaki tesisi bünyesinde barındır-

⁹² Şimdilerde kullanım dışı olan bu tür âletler, Konya yakınlarındaki Ladik'te hâlâ görülmektedir.

⁹³ BA, MM 16188, s. 14-15.

dığını öğreniyoruz.⁹⁴ İç yağı, hammadde olarak kullanılıyordu. 16. yüzyılın son çeyreğinde ve 17. yüzyıl başlarında, bu maddeyi edinmenin çok açık olmayan zorlukları nedeniyle, sabun üreticilerinin çoğu işyerlerini kapatmak zorunda kalmışlardı. Bu durum, yalnızca bölge sâkinlerini değil; sabun üreticileri tarafından genellikle devlet kontrolünde ve iltizama vermek suretiyle işletilen tuz, boraks ya da nitrit içeren araziler (*çorak*) nedeniyle merkezî idareyi de etkilemiştir. Bu tür topraklar, gerçekten de, belli bir önem arz ediyordu. Lazkiye-Denizli adında orta büyüklükte bir kasabanın *çorak* ya da *hak-ı şure mukataa*-sının, yağ edinme zorluğundan önce, yılda yaklaşık 7.000 akçe kazanç getirmiş olduğunu öğreniyoruz.

Diğer *mukataa* olaylarında olduğu gibi, sabun yapım atölyesi işini alan kişilere, genellikle kendilerine verilen bölgede tekellik veriliyordu. Bu nedenle, bölge sâkinleri, yasal olarak sabunu ne üretebiliyor, ne de dışarıdan getirebiliyorlardı. Bu imtiyaz, kolayca kötüye kullanılabiliyordu: Bu bağlamda, Anadolu'nun Akdeniz kıyısındaki küçük kasabası Silifke'ye ilişkin bir *tahrir* sicili, tekelliği elde ettikten sonra, atölyesini bütünüyle hizmete sokmak yerine, bölgesine sabun sokan vatandaşlardan para cezası toplamayı tercih eden bir mültezimin faaliyetlerini ifade etmektedir.⁹⁵ Gene de, belli ölçülerde birçok yerde bulunabilen sabunun, geleneksel temel bileşenleri –yağ, odun külü ve tuz– göz önünde tutulduğunda, ev üretimi sabun, muhtemelen önemli sayıda köylü tarafından kullanılmaktaydı.

Tuz Üretimi

Tuz, ihtiyaç maddeleri içinde, fakir köylülerin dahi satın almak zorunda olduğu bir üründü. Köy düzeyinde satışı genellikle serbest tüccarlar vasıtasıyla yapılırken, üretimi gene, bir devlet tekeliydi ve ticareti katı bir şekilde düzenlenmişti. Bu ne-

⁹⁴ BA, MM 5945, s. 137-149.

⁹⁵ BA, TT 272, s. 238.

denle, verilen bir tuz tavaşından, yalnızca sınırları belirlenmiş bölge içinde satış yapılabilirdi. Satış, bazı yerlerde ve genellikle kasabalarda, doğrudan tuz tavaşını işleten kişiye tâbi olan devlet temsilcilerinin elinde dahi olabiliyordu. Çok sayıda hayvana sahip oldukları tespit edilen bazı halk kesimine, hazine tarafından düzenlenen bir fiyattan tuz satılması zorunluluğu getirilmişti. Bu yolla, devlet ve *mültezim* yalnızca gelir sahibi olmuyor; aynı zamanda muhtemel bir üretim fazlası riski karşısında tedbir almış oluyorlardı. Bu bağlamda, Rumelili Hayrabolu *Kazası reâyâsının*, her üç aileye *kilesi* yirmibeş *akçeden*, onbeş *kile* tuz satma teşebbüsüne itiraz ettiklerini tespit ettik.⁹⁶

Sulama

Anadolu içindeki en kurak bölgelerde dahi, yağmura dayalı zıraat yapılması nedeniyle, hem Anadolu hem de Rumeli'deki sulama alanlarının oldukça az olduğu düşünülmektedir.⁹⁷ Buna rağmen, Karaman ve Hamid *tahrirleri*, gelişmiş sulama düzenlerinden söz etmektedir. Konya yöresinde, merkezî idare genellikle sulanan alanların hasadının yarısına el koyar; ve bazen, *tımar* sahibi de belli bir öşür talep ederdi.⁹⁸ Dolayısıyla, üreticiye, hasadının yüzde 45'inden azı kalmaktaydı. Beldiceanu'lar tarafından toparlanan belgelere göre, sel sularının tutulduğu yerler, zaman içinde birkaç yapay göle (*suğla*) dönüşmüştür. Çağdaş kaynaklara göre bunlar, iş başındaki idarenin becerikliliği ve rüşvetten uzak durması oranında, Nil vadisindeki kadar bereketli hasatlara vesile olmuştur. Su bentlerinin kuruluşu ve bakımı ise, *reâyânın* sorumluluğu altındaydı.⁹⁹

Hamid *Sancağı*'nda; özellikle bir ya da birkaç yerleşim yerinin ve *sipahinin* aynı su kaynağını kullandığı yerlerde, su hak-

⁹⁶ BA, MD, c. 76, s. 54.

⁹⁷ (yazar dipnot vermemiş. ç.n.)

⁹⁸ Örneğin, TK 104, s. 35b.

⁹⁹ Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr (1968), s. 65-67.

larının düzenlenmesi –*tahrirlere* girmiş olduğu şekliyle– geleneksel olarak yapıldı. Bu bölgede, sulama kanalları açma hakkı olan her topluluğun, yaptığı sulama, belli bir zaman karşılığında ölçülüydü. *Sanca*kta su kaynakları, kânunen özel mülk de olabilmiştir. Bu bağlamda, 16. yüzyılın ikinci yarısında derlenmiş bir vergi sicilinden, belli bir kişinin bir kaynağı satın aldığı ve bu kaynağın suyunu –muhtemelen bir ücret karşılığında– köye getirdiğini öğreniyoruz.¹⁰⁰

Bununla beraber, Doğu Anadolu'daki Bayburt *Sancağı*'nda birçok su kaynağı, resmî olarak herhangi bir kimsenin özel mülkü hâline gelememiştir.¹⁰¹ Bu durum, *kânunnâmedeki* bir paragrafta; su kaynaklarının fiili kontrolünü bir şekilde ele geçirmiş bazı kişilerin *hakk-ı şurb* olarak adlandırılan bu uygulamalarını yürürlükten kaldırma biçiminde ortaya koyulmuştur. Normal olarak, söz konusu kaynaklar, ihtiyaçlarına göre birkaç yerleşim birimince ortaklaşa kullanılmak durumundaydı. Buna rağmen, *hakk-ı şurb* sahipleri, yaz kuraklığı boyunca, su edinme karşılığında önemli miktarda ödeme talep etmişlerdi. Devlet, gene de, aynı *sanca*k içindeki başka durumlarda, özel kişilerin ya da vakıfların mülklerini tanımış ve suyun köylülerin kullanımına sunulabileceği şartları düzenlemekle kendisini sınırlamıştır. Sulama sıkıntısı nedeniyle, köylünün gelirinin azalması, Hazinesinin kaybıyla neticelenmiş ve idare bu konuda acil önlemler almıştır.

Sulama düzenlemelerine dair bir başka bakış açısı, Kırmastı (şimdiki adı Mustafakemalpaşa) *Kazası*'nın içinden akan Başgerdek Suyu'na ve Hüdavendigâr *Sancağı*'ndaki Mihalıç'a (şimdiki adı Karacabey) su bendi yapma teşebbüsüyle ilgili bir *fermandan* edinilebilir.¹⁰² Anlaşıldığı üzere, sular, birkaç köyün zıraî alanları üzerinde taşmak suretiyle yatak değiştirmiştir.

¹⁰⁰ TK 51, özellikle s. 78a, s. 274a.

¹⁰¹ Miroğlu (1975), s. 172.

¹⁰² BA, MD, c. 75, s. 10.

Bu bölge üzerinde, 16. yüzyıl sonlarında etkili bir saray memuru olan *Darüssaade Ağası* Gazanfer'e ait bir arazi de vardı. Merkezî idarenin yayımladığı –nehirin bulunduğu yatağın kapatılması ve eski yatağına geri çevrilmeye zorlanması şeklindeki– emir, söz konusu kişinin çıkarı üzerineydi. Ardından, baştaki idarî görevli, gerekli ödeneği, bir *guruşluk* (80 *akçe*ye denktir) özel bir vergi koyarak, bölgedeki oniki *kazada* ikâmet eden, bütün yedi yaş üzerindeki erkek sâkinden topladı. Bu suretle, önemli miktarda aynî katkı yanında, yirmibin *guruş* toplandı. Ağaçlar ve taşlar, yakındaki dağlardan getirildi ve projeye başlandı. Ancak, söz konusu proje, görev başındaki idarecinin işçi paralarını ödemeyip, paraları ve gıda mallarını cebine indirmesi nedeniyle sonlandırıldı. Daha da kötüsü, ardından, biriken sular bendleri aşarak taşı ve nehir önceki yatağını yeniden buldu. Bu kez, Edincik *Kadısı*, merkezî idare adına, köylülerden ne kadar vergi istendiğinin tahkik edilmesini emretti. Anlaşıldığına göre *kadıya*, suçludan parayı geri alma gibi sonuçsuz bir görev yüklenirken; devlet, en azından kısmen de olsa, köylünün parasını geri ödedi. Bu örnek, devletle özel teşebbüs arasındaki değişik etkileşim biçimini göstermektedir. Devletin organize ve finanse ettiği bir iş olsa dahi; proje tamamlandığında, kârın önemli bir kısmı, zengin bir mülk sahibine verilir.

Önceki örnekte olduğu gibi, burada da daha fazla bilgi toplamak için, muhtemelen, önemli miktarda bilgi edinmeye ihtiyaç duyulmaktadır; bu nedenle, genelleme yapmak için hâlâ çok erken olduğu düşünülmektedir. Bu aşamada, ancak, ilgili sorular açıkça ortaya koyulabilir. Bu nedenle, müstakil arazi sahipliği ve su haklarının şartları dâhilinde, söz konusu yasal düzenlemelerin sulama yapılan alanlarda ne kadar önem taşıdığı hakkında bilgi edinmek istemekteyiz. Ancak, bunun, vaھا zıraatı yapılan yerlerde olduğu kadar aşikâr olamayacağı muhtemel gözükmektedir.

Demir ve Ateşli Silahlar

19. ve 20. yüzyıllarda hüküm süren şartlar gösterge olarak kabul edildiği takdirde, köy düzeyindeki demir kullanımı oldukça sınırlı kalmaktadır. Demir kal etme, özellikle, yeni Bulgaristan'ın Samakov yöresi; Anadolu'da, Kiğı (Erzurum yakınlarında) ve Bilecik'te (Eskişehir'e yakın) olmak üzere, bazı bölgelerle sınırlı kalmıştır.¹⁰³ Belgelerin, yoğun olarak merkezî idare için üretilen metallere yönelik –ve özellikle top çerçevesinde– olması nedeniyle, halkın tüketimine ayrılan miktar ve geçerli olan fiyata dair tahminde bulunmak zordur.

Yalnızca, köylülerin elindeki silahlarla ilgili birkaç şey söylenebilir. Bu mesele, özellikle 16. yüzyılın sonlarına doğru önem kazanmıştır. Bu sıkıntılı dönemde, *sancakbeyleri* ve maiyetleri, belalı hırsızlar ve isyancılar nedeniyle denetim seferlerini (*devriye*) artırmış ve silahlanmış birçok erkek, söz konusu durumlar için onlara refakat etmiştir. 1590 civarlarında, Sultan III. Murad, *devriyeyi* yasaklamış ve *reâyâyâ* kendilerini silahlandırma izni vererek *sancakbeyi* ve adamlarını topraklarına girmekten alıkoymuştur.¹⁰⁴ Eğer daha erkenden değilse; ateşli silahlar (*tüfek*), bu dönem süresinde *reâyâyâ* yayılmış gözükmektedir. 1607-1608 yıllarında, merkezî idare, devlet cephanesi için yapılanlar hariç, el silahları ve barut üretimini yasaklayarak bu gidişatı durdurma teşebbüsünde bulundu.¹⁰⁵ Teorik olarak, bütün ateşli silahların, –bunları yalnızca, seferberliğe gitme durumunda askerlere veren– *cebecibaşı* ya da baş cephanecinin sorumluluğu altında olması gerekiyordu. Bununla bera-

¹⁰³ Karş. Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri* (967-1200) (İstanbul, 1931) ve Robert Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, I Europäische Türkei*, 3 cilt, *Istanbuler Schriften* no. 2, 141 (İstanbul, Zürich, New York, 1943-45) ve en son çıkan: Barkan, *Süleymaniye*, s. 362 f.

¹⁰⁴ Akdağ (1963), s. 150-151.

¹⁰⁵ BA, MD, c. 76, s. 102.

ber, söz konusu *fermandan*, bazı askerlerin şahsî mal olarak el silahlarına sahip oldukları; ve bunlara getirilen tek sınırlamanın, sahibinin ölümü hâlinde yalnızca bir başka askere satılabilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Uzunçarşılı, esasen birçok yeniçerinin, cephanenin dağıttığından daha iyi durumda olduğunu düşündükleri için, kendi tüfeklerini tercih ettiklerini belirtmektedir.¹⁰⁶ Bu durum, tüfekçiliğin iş kolu olarak devam etmiş olduğu ve ürünlerin askerlerin dışında kalanlardan ne kadar uzak tutulabileceğini ortaya koymaktadır. Yukarıda bahsi geçen *fermana* göre, emekliye ayrılmış askerlere silahlarını satma izni verilmemiştir; ancak, Celâlî isyanlarının yarattığı kargaşada, askerî şahısların saf değiştirmeleri söz konusu olabilmiş; bu nedenle, muhtemelen, önemli miktarda ateşli silah değişik yollarla köylere sokulmaya devam etmiştir.

Mahallî düzeyde toplanan silahlarla ilgili bir çok *ferman* bulunduğundan, ilgili zorluklara dair bazı fikirler edinebiliyoruz.¹⁰⁷ Bölgelerindeki haydutlarla savaşmak üzere atanan mahallî milis liderleri, silahlarını bırakmayı reddedip, soygunculuğa da dönebilmiştir. Bu şartlar altında, yerli halk, Gemlik *Kazası*'yla ilgili bir *hükümden* anlaşılabileceği gibi, silahlarını bırakmakta isteksiz davranmıştır. Yaklaşık aynı dönemde, Bolu *Sancakbeyi*, üç yüz tüfek toplamayı başarmıştı; merkezî idare onu, gayreti dolayısıyla övmüşse de, tüm ihtimalleri ortadan kaldırmış olduğunun düşünülmediği ortadadır.

İlginç bir mesele de *palanka* olarak bilinen kırsal tahkîmat yapılarıyla ortaya çıkmıştır. Bunlar, 16. yüzyılın sonlarına doğru sayıca bir hayli artmış olmalıdır; çünkü, birkaç yıl sonra yalnızca Kırşehir vâlisinin bölgesinde yaklaşık yüz adet bulunmaktaydı. Anlaşıldığı üzere, merkezî idare, bu sancakla ilgili ola-

¹⁰⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VIII. Seri, No. 12 (Ankara, 1943-44) c. I, s. 366. Kayseri'deki ateşli silahlar meselesi için ayrıca Ronald Jennings'in mevcut çalışmasına bakınız.

¹⁰⁷ BA, MD, c. 78, s. 17, s. 133.

rak, söz konusu yapıları haydut kalesi olarak değerlendirmiştir. Buna rağmen, Konya *Sancağı*'nda bulunan Gaferiyat (şimdi ki adı Kâzımkarabekir) *kadısı*,¹⁰⁸ *kazasındaki palankalar* üzerindeki kontrolüne devam etmesi ve bunların herhangi birinde dört ya da beş atlı askerden fazlasının bulunmaması konusunda uyarılmıştır. Bu olayda sözü geçenler, açıkça devletin askerleridir ve yönetim bunları köylüye yük olmaktan alıkoymaya çalışmış; ancak *kadının* aldığı önlemler bunu hâlledelememiştir. Kırsal toplulukların, vergi taleplerine direnirken zaman zaman *palankaları* kullanıp kullanmadıklarını bilmek ilginç olacaktır. Bu tür direnişler, Celâli isyanları döneminde alışılmadık bir şey değildir; ancak, şu ana kadar, kırsal tahkimatların rolüne dair herhangi bir delile rastlanamamıştır.

Hasat, Nüfus ve Hayat Standardı

Gerçek hasat miktarlarına dair veriler son derece nâdirdir ve ondalığa (*öşür*) dayalı geleneksel hasat hesaplamalarını bilme-yi gerektirmektedir. Bununla birlikte, problemler, hububat ondalığının, hasat miktarının tam olarak bir onluğundan olmasından kaynaklanmaktadır. Esasen, yasal metinler, geçmişte Hristiyan topraklarının yarısına kadar alınabildiğini ifade etmektedir.¹⁰⁹ Muhtemelen böyle yüksek oranlar nâdiren talep ediliyordu; ancak, Rum *Eyâleti* ve Niğde civarı gibi Anadolu'nun çok bölgesinde, çift ondalık sıkça kaydedilmiştir.¹¹⁰ Ancak, Batı Anadolu'daki sıradan tarım alanlarında uygulanan oran, yaklaşık ürünün yedide ya da sekizde biri oranında alınan vergi memuru giderleri ya da *saliyeyi* de içermektedir.¹¹¹ Bu bağlamda, söz konusu bölgede, hiçbir bilgi mevcut olmayan

¹⁰⁸ BA, MD, c. 78, s. 53, s. 177.

¹⁰⁹ Barkan (1943), s. 298.

¹¹⁰ Örneğin, TK 135, s. 42, b Melendiz *Nâhiyesi*'nde. Ayrıca Rum *Eyâleti*nde de uygulanmıştır: Barkan (1943), s. 77.

¹¹¹ Bkz. Barkan (1943), s. 298 ve Güçer (1964), s. 54-55.

yerler için, benzer bir oranı kullanmak makul gözükmektedir. Bir diğer kuşkulu öge, bizatihi, *öşür* verilerinden kaynaklanmaktadır: *Tabir*lerde kaydedilen vergilerin, üç bereketli senenin ortalama hasadını yansıttığı düşünülmektedir.¹¹² Ancak, bu yöntemin gerçekten takip edilip edilmediğini bilme şansımız olmadığı için; bu üç yılın, numune olarak ele alınıp alınamayacağını da kesin olarak söyleyemeyiz. Tabii ki, ölçümlerin kesinliği konusunda karar verebilmek de aynı ölçüde imkânsızdır. Bu şartlar altında, hasat miktarlarıyla ilgili rakamlar, belli bir eğilimi işarete yeterli olsa da; oldukça kaba tahminlerden başka bir şey ifade etmemektedir.

Aynı şekilde, her birim tohum karşılığındaki verim bilgileri de, pirinç dışında nâdirdir.¹¹³ Bu sebeple rakamlar, yaygın olarak, 20. yüzyılda hâlâ geleneksel tarımın hüküm sürdüğü bölgelerde hesaplandığı biçimde ele alınmaktadır.¹¹⁴ Genelde, 1:4, ortalama doyum verimi; 1:5, çok iyi ve 1:3 ise, bir çok köylünün daha fazlasına ulaşmayı ummadığı bir oran olarak ele alınır-
dı.¹¹⁵ Gene de, bu oranlar, yıldan yıla değişen aşırı verim değişikliklerini gizleyen, uzun vadeli ortalamalardır. Köylü mallarının yıllık listelerine sahip değiliz; ancak, bazı Orta Anadolu *vaky*larına ödenen yıllık zıraî ondalık bilgileri; bölgesel tarihteki bilgi eksikliği nedeniyle, açıklanması son derece güç olan şiddetli iniş çıkışlar hakkında fikir vermektedir. Ağaç halkalarından çıkartılan sıcaklık verileri, şu günlerde derlenmektedir; eldeki dağınık bilgi parçaları, kullanılabilir hâle geldiğinde, daha fazla anlam ifade edeceği umulmaktadır.¹¹⁶

¹¹² Bir *tabir* incelemesinde takip edilecek teknik yöntemler için bkz. Barkan (1940-41) ve İnalçık (1954), s. XVIII- XXVII.

¹¹³ Bkz. TK 110, s. 132b.

¹¹⁴ Verim hesaplama meseleleri için bkz. Asdrachas (1970), s. 40-41.

¹¹⁵ Dr. Duran Taraklı'dan alınan sözlü bilgi; ODTÜ, Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü, Ankara, Türkiye.

¹¹⁶ Peter Kunimholm, hâlen bu araştırma üzerinde çalışmaktadır; Cornell Üniversitesi, Klasikler Bölümü.

Nüfus, daha önemli bir değişkeni meydana getirirse de; hasat miktarları, verim oranları ve vergi, tarım toplumunun hayat standardı konusunda karar vermede önemli etkenlerdir. Tümü, yalnızca yetişkin erkeklerle ve özellikle Rumeli'de evin reisi durumundaki dul kadınlara dayanılarak belirlenen bu etkenleri, *tahrir* verileri bazında hesaplamak, kayda değer problemler içermektedir.¹¹⁷ Hâne sahipleri ile bekârlar (*mücerred, caba*) arasındaki kayıt farklılıklarını ayırt etmek için, hâne sahipleri sayısının, tahminî bir ortalama aile efradı sayısı ile çarpmak bir hesaplama yöntemidir. Mevcut aile büyüklüğüne dair müstakil bir veri bulunmadığından, bu yöntem, kaçınılmaz olarak keyfi öğeler içermektedir.¹¹⁸ Diğer bir yöntem ise, bilgilerine sahip olduğumuz topluluklardaki, yaş-cinsiyet dağılımının kullanılmasıyla oluşmaktadır. Bu yöntemi kullanırken, en yüksek ve en düşük değerler, mutlaka, bir hayli aralıklı olacaktır; ancak bu tekniğin, gerçek verilere dayanma üstünlüğü vardır.

Mc Gowan'ın Danube yöresiyle ilgili çalışmasında, nüfus hesaplaması, evli erkek sayısının ayrılması suretiyle, yaş-cinsiyet oranı yöntemine göre hesaplanmıştır. Netice olarak, her *sancak* için, ortalama hâne halkı sayısına ulaşabiliriz.¹¹⁹ Bulunan rakam gerçekçi ise, çok çeşitli şekillerde kullanılabilir: Her şeyden önce, bu sayede hâne halkı çarpanlarında olduğu gibi, keyfi olarak karar verilen rakamları kontrol edebiliriz. İkinci olarak, bir tarım toplumunda hâne, hem üretim hem de tüketimde temel öge olduğu için, verilen nüfus sayıları bireylerin toplamı gibi basitçe alınmışsa, daha gerçekçi bir tarzda hesaplama ihtiyacı duyulacaktır. Ayrıca, hâne halkı sayısının değişkenliği, sosyo-ekonomik düzen farklılıklarına da işaret edebilir. Bu bağlamda, Mc Gowan, Sirem'e ait bir *tahrirde*, ilgili memurun *izlenimlerini* kaydettiği bir yazı bulmuştur; memur bu

¹¹⁷ Karş. Barkan (1951) sıkça; Mc Gowan (1969), s. 157; Cook (1972); Erder (1975).

¹¹⁸ Mc Gowan (1969), s. 158-159, Erder (1975).

¹¹⁹ Mc Gowan (1969), s. 162.

yazıda, kırsal kesimde hâlâ ataerkil bir şekilde yapılanmış olan hâne halklarının –alışılmadık yüksek bir sayı olarak değerlendirilen– yedi ile sekiz kişiden oluştuğunu ifade etmektedir. Bu sayı, Semendere, Segedin ve D'ula için elde edilen 3.57 ve 5.27 arasında değişen ortalamanın oldukça uzağına düşmektedir. Buna rağmen, muhtemelen göçten kaynaklanan, ölçmemizin mümkün olamayacağı, oldukça küçük bir sapmanın mevcudiyeti de akılda tutulmalıdır. Bir diğer zorluk ise, *tahrir*e ilk kez kaydedilen erkek çocukların belirsiz ve oldukça değişken yaşlarından kaynaklanmaktadır; bu durum, hesaplamaları daha da şüpheli bir hâle getirmektedir.¹²⁰

Hayat standartlarının hesaplanmasında, bazı elzem harcamalar toplam hasattan çıkartılmalıdır: Aynı ve nakdî vergilerin dışında, hasadın üçte biri ile beşte biri arasında bir miktarın, tohumluk amacıyla saklanması gerekmektedir. Aç durumdaki köylü, muhtemelen, tohumluk hububatının bir kısmını tüketeceğinden; bu etken, kötü hasatlar silsilesine doğru bir eğilimden kısmen sorumludur. Ancak söz konusu şart dâhilinde, tüketimler karşılanacağı için; günümüz Anadolu'sunda, beş kişilik bir ailenin geçiminin, 6.000 kg.'a tekabül ettiği tahmin edilmektedir.¹²¹ Bazı araştırmacılar ise, 1.500 kg.'ın biraz altında, daha düşük miktardaki bir hububatın aynı ailenin tüketimi için yeterli olduğu kanısındadırlar.¹²² Saideli'deki üretimin, bölge nüfusunun ihtiyacını daha yüksek bir standartta karşılamaya yeterli olmayacağı örneğinden yola çıkılarak; ikinci miktar, muhtemelen 16. yüzyıl gerçeklerini daha iyi yansıtmaktadır.¹²³ Farklılık derecelerinin, kullanmak zorunda olduğumuz ortalamar sonucunu bulanıklaşmasıyla birlikte; ele alınan bölgelerdeki ve hattâ köylerdeki çoğu zaman birbirinden farklı hayat

¹²⁰ Dr. Géza Dávid'den alınan sözlü bilgi; Budapeşte.

¹²¹ Dr. Taraklı'dan alınan sözlü bilgi.

¹²² Colin Clark, Margaret Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture* (Londra, 1964), s. 62.

¹²³ Faroqhi (1977) (?), (a).

standartları, ilâve zorluklar ortaya çıkarmıştır. Özellikle *tımar* sahipleri, diğer memurlar ve hattâ tüccarların yaşadığı yerlerde, köyün mevcut yiyecek ortalamasının üzerindeki bir talep oranı dolayısıyla tüketimdeki farklılıklar tespit edilmelidir.

Şu ana kadar ortaya çıkan delillerden hareketle bir genelleme yapmak zordur. Veriler, bilgi eksikliği nedeniyle, ancak, endüstri öncesi Orta Doğu köylü toplumları üzerinde birtakım genel değerlendirmeler ışığında yapılacak yorumlarla anlamlı hâle gelebilecektir. Bu nedenle, genel geçer değerlendirmelerin tehlikesi her zaman söz konusudur. 16. yüzyıl boyunca, Mc Gowan tarafından incelenen Balkan köylüleri biraz olsun daha iyi durumda olsalar da; Saideli köylüleri, kendilerini zoraki geçindirebilmiş gözükmektedirler.¹²⁴ Genel değerlendirmelerin beyanından önce, bu türden daha birçok çalışmaya gerek duyulmaktadır.

Bizler, belli bir güven telkin edebilecek düzeye ulaşırsak dahi, tarihî derinlik eksikliği sıkıntı vermeye devam edecektir. Planhol'un işaret ettiği gibi, Anadolu ve Rumeli'deki 16. yüzyıl kayıtları, göçebe unsurun oldukça ağır bastığı bir köylü halkın tesis ettiği toplumu göz önüne sermektedir. Yazar bunu, onbirinci yüzyıl sonlarında doğru Anadolu'ya göç eden Türk boylarının kısa sürede yerleşmesi gerçeğiyle açıklamaktadır.¹²⁵ Eğer bu doğruysa, 16. yüzyıl öncesi, göçebelerin nüfus açısından ve siyasi olarak çok güçlü bir durumda oldukları dönemler olarak ele alınmalıdır. Ne yazık ki, 14. ve 15. yüzyıllarda da vuku bulmuş olduğu sayılan bu erken dönem yerleşimleriyle ilgili ayrıntılar, neredeyse tamamen uzağımızdadır.

16. yüzyıl *tahrir*lerinde sergilenen, oldukça sağlam temelli köy toplumu, –en azından Anadolu'da– zamanımıza kadar kesintisiz olarak kendini taşıyamamıştır. Tam aksine, belli bölgelerde yapılan çalışmalar, köy yerleşimlerinde ciddi bozulmalar

¹²⁴ Mc Gowan(1969), Faroqhi (1977) (?), (a).

¹²⁵ Planhol (1968), s. 220.

olduğunu belgelemektedir.¹²⁶ Kaynak sıkıntısı nedeniyle, bazı gelişmeler kısmen tahmine dayalı kalmaktadır: Planhol, gerek, Doğu Anadolu'dan gelen göçler yoluyla gerekse, köylerdeki yerleşiklerin göçebeleşmeleri nedeniyle, yoğun bir yenden göçebeleşmenin söz konusu olduğunu ileri sürmektedir. Bu duruma, *tahrir*lerdeki birkaç bölgenin geç dönem kayıtlarıyla fiilî olarak belgelenebilen, bir nüfus azalması da eşlik etmiş olmalıdır.¹²⁷ Geleneksel tarım yetersizliğinin, nüfus artışını engellediği, bir açıklama olarak ileri sürülmüştür. Bu bakış açısı geçerliliğini koruduğu sürece kabul edilebilir olsa dahi; bizler hâlâ, Anadolu'daki buhranların, (en azından vukû bulmuş gözükmektedir.) neden Rumeli'dekilere nazaran çok daha ciddi seyrettiğinin, izahına ihtiyaç duymaktayız.¹²⁸

¹²⁶ Tunçdilek (1953-54); Akdağ (1963) s. 250-257; Hütteroth (1968), s. 163-215.

¹²⁷ Bkz. 2. kısım.

¹²⁸ Anadolu'dan Rumeli'ye düzenli bir göç söz konusuydu: İnalçık (1973), s. 50. Buna rağmen, *mühimme defterleri*, Balkanlar'da da, önemli ölçüde haydutluk ve karışıklığın mevcut olduğunu ifade etmektedir.

16. YÜZYIL BOYUNCA ANADOLU VE BALKANLAR'DA KIRSAL TOPLUM- II*

4. Toplumsal Üretim Müesseseleri

Yerleşim Modelleri

*Tabir*lerden derlenen temel veriler, yerleşim modelleri hakkında bazı görüşleri ileri sürmeye izin verse de; günümüze değin bu veriler, nispeten sınırlı bölgeler ve dönemlerle ele alınabilmiştir. Halil İnalçık, 15. yüzyılın ilk yarısındaki Arnavutluk'la ilgili olarak, yerleşim bölgelerinin küçüklüğünü vurgulamaktadır: Yüzelli ile ikiyüz vergi mükellefine sahip olan bir yerleşim, her halükârda bir kasaba sayılmaktadır.¹ Döneme ait bu değerler, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri için de geçerli olup, resmin bütününe ortaya çıkarmaktadır: İlgin ve Akşehir arasındaki yörede 16. yüzyıl sonlarında üç yüz ellinin üzerinde vergilendirilebilir sâkini olan bir yerleşim yeri, 1470'lerde yalnızca altmış vergi mükellefine sahipti.² Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) *Sancağı* gibi uzak bir bölgenin

* "Rural Society in Anatolia and the Balkans During the Sixteenth Century- II", *Turcica*, XI, (1979), 103-153.

¹ İnalçık (1954), s. XXVII.

² BA, MM 241 ve TK 146, s. 121-122.

–idarî bir merkez olmasına rağmen– II. Bayezid döneminde (1481-1512) barındırdığı vergi mükellefi sayısının ikiyüz kırkdokuzdan fazla olmadığı görülmektedir.³ Zamanında, gelişmekte olan köyler biçiminde kaydedilen pek çok yer, 16. yüzyıl sonlarında sadece birkaç sâkinden ibaretti.

Bu şartlar altında, şehrsel ve kırsal sınırlamalar, çeşitli yönleriyle bir sorunu ortaya çıkarmaktadır. Küçük kasabaların çoğunda, nüfusun büyük oranda ziraatla uğraştığı varsayılabilir; gerçekte, *tahrir* bulguları bunu doğrulamaktadır. Sayısal büyüklüğü, bir ölçüt olarak ele alma, 16. yüzyılın ikinci yarısı için makul gözüktürken, bu kıstası erken dönemlere uygulamak daha zordur. Dört yüz yetişkin erkek gibi düşük bir oran bile (yaklaşık bin ile beş yüz arasında bir nüfusa göre) kısmî olarak kasaba gibi işleyen büyük miktardaki merkezî yerleri köy olarak tanımlamamıza neden olabilir. İdarî işlevlerin varlığı ya da yokluğu önemli bir ölçüttür: Kasaba olmayan bazı *kaza* ya da *nâhiye* merkezleri varken çoğu kasaba, belli bir öneme; en azından idarî merkezlere sahipti. Bu değerlendirmelere rağmen, en azından dört yüz vergi mükellefine sahip olan yerler kasaba, tüm geri kalanlar ise köy olarak ele alınacaktır. Bu tanımlamaya göre, sırasıyla 1480, 1540 ve 1580'deki nüfusun, hangi oranlarda kırsal olarak sınıflandırılabilceği bilinmek istenmektedir. Ancak bunu, toplam nüfus rakamlarına ulaşmadan önce yapabilmek mümkün değildir.

Köyler, iletişim zorluklarına rağmen, tecerrüt içinde yaşamamış; yalnızca bağlı oldukları kasabalar değil, diğerleriyle de daima belli bir derecede irtibat sağlamışlardı. Bu irtibatlarda etnik ve dinî benzeşimin ne kadar önem taşıdığını söylemek zordur; ancak, muhtemelen kayda değerdi. Barkan tarafından hazırlanmış olan erken 16. yüzyılda Müslüman ve Hıristiyanların dağılımını gösteren harita, çiftçiler ve konar-gö-

³ BA, TT 37, s. 818.

çerlerin varlıklarına da işaret etmektedir. Ancak bu haritanın Anadolu kısmı henüz yayımlanmamıştır.⁴

Bu haritada özetlenmiş olan yüksek sayıdaki vergi kaydı ve rilerine bakıldığında, Güney Bulgaristan ve Trakya'nın büyük oranda İslâmlaşmış ve muhtemelen önemli derecede Türkçe konuşulan bölgeler olduğu ortaya çıkacaktır. Diğer yandan, fetih-öncesi nüfus, Balkan Yarımadası'ndaki dağlık bölgelere; bunun yanı sıra Yunanistan'ın güney kısımlarına çekilmişti. Şehirlerin çoğu Müslüman ağırlıklıydı; bu bütünüyle, güçlü Anadolu beylerinin ve önemli sayıda sıradan köylünün bölgeye getirilmesiyle oluşturulan bilinçli bir kolonizasyon siyasetinin sonucuydu. Tibor Halasi-Kun, Türklerle Müslüman Boşnakların, yalnızca Macaristan'ın sınır bölgelerindeki kasabalar ve askerî karargâhlarda yaşamadıklarını;⁵ bunların önemli bir kısmının, stratejik yerleşim için seçildiği belli olan köylerde meskûn olduklarını kısa bir süre önce ortaya koyabilmiştir. Kendi istekleriyle gelen bazı göçmenler, sınırlarındaki topluluğun kendilerine sunduğu imkânlardan etkilenmiş; diğerleri ise, yeni ikâmetgâhlarına idarî emir uyarınca tâyin edilmişlerdi.

Müstakil köyler arasında, özelliklerine göre bazı farklılıklar olmalıdır; ancak, alan çalışması eksikliği nedeniyle, şu ana kadar, yalnızca kaba çerçeveler ortaya çıkmıştır. Temel ayırım köy ve *mezrâ* arasındadır.⁶ İkincisi, çoğu durumda bazı ailelerin etraflarındaki tarlaları ekip biçmek ve sürülerini otlatmak amacıyla yaz boyunca yaşadıkları geçici yerleşimlerdi. Bir ya da iki ailenin bu tür bir yerde, mûkim olarak kaydedildiği de olmuştur. Konar-göçer ağırlığın baskın olduğu bölgelerdeki köyler,

⁴ Ömer Lütfi Barkan, "16. Asrın Başında Rumeli'de Nüfusun Yayılış Tarzını Gösterir Harita", *IFM*, 11, 1-4 (1949-50), cildin sonunda; açıklama için bkz. *IFM*, 15, 1-4 (1953), s. 232-237.

⁵ Halasi-Kun (1964).

⁶ Karşılaştırınız İnalçık (1954), s. XXIX; Lajos Fekete, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung* (Budapest, 1955), c. I, s. 77; Hütteroth (1968), s. 169.

çoğu kez az sayıda ve birbirlerinden uzaktaydı; ve *mezrâ*, bas-
kın olan tür tarafından oluşturulurdu.⁷ Ağırlıklı olarak köylü
yerleşimi olan bölgelerde, çoğu kez bir köy, kendisine ait bir
ya da birden fazla *mezrâyâ* sahipti ve bunların bazıları, çeşit-
li kasaba, köy ve oymak birimleriyle paylaşılmaktaydı. Esasen,
*mezrâ*ların çoğu ziraî ydi; diğer tüm vergiler ikincil öneme sa-
hipken, buralardan toplanan olağan vergi tahıl *öşürü*dür, gö-
rüşünün ortaya atılması mümkündür. Diğer yandan, *tahrir*ler,
otlatma faaliyetlerinin daha fazla olduğu, *yaylak* (yazlık otlak)
adı verilen yerleşimlerden bahsetmektedir.⁸ Muhtemelen, ziraî
faaliyetlerin önemi nedeniyledir ki, nüfus artışı görüldüğü dö-
nemlerde yeni köylerin çekirdeğinin oluşturulması; gerileme
dönemlerinde ise köylerin varlıklarını *mezrâ*lar olarak sürdür-
meleri biçiminde, *mezrâ*lara bir eğilim söz konusuydu.

Kimi durumlarda bir yerleşim, yer değiştirebilirdi. 19. ve 20.
yüzyıllarda, köylerin hatta kasabaların, tepelerden, ulaşılabilir
ovalara taşındığı ifade edilmiştir.⁹ Bunun gibi, güvenlik soru-
nu olduğunda tersine bir hareketin gerçekleştiği de düşünüle-
bilmiştir.¹⁰ İdarî amaç, daha ziyade tarım yapan kişileri değil,
bölgeyi vergiye bağlamaktı. Merkezî idare, 1518'lerde ikiyüz-
den biraz fazla olan vergi mükellefince terk edilen kıyı yerleş-
mi Megri (Muğla ilinin Fethiye ilçesi) olayını tanıma kararını
alarak, insanlarla birlikte bir miktar vergi borcunu, iç kısımda-
ki bir köy olan Üzümlü'ye aktarmıştı. Ancak ziraî ondalık ver-
gi, Megri'deki tarlalara bağlanmış olarak kaldı ve muhtemelen,
bu alanları ekip-biyecek kişilerce ödendi. Dolayısıyla Megri,

⁷ Kabaca, günümüzdeki Yozgat çevresine tekabül eden bölgedeki Bozok varlığı örneğinde olduğu gibi; bkz. TL 30 ve 31.

⁸ Buna karşın, Hütteroth (1968), *mezrâ* ve *yaylan*ın temelde aynı şey-
ler olduğunu düşünmektedir (s. 169).

⁹ Bu durum, müstahkem alanların bugün neredeyse boş olduğu Div-
riği ve Alanya'da gözlenebilir. Daha organize bir taşınma için karş.
Harput-Elazığ örneği.

¹⁰ Tunçdilek (1953-54).

bir idarî birim olarak varlığını devam ettirdi; ve bu durum diğer birçok terk edilmiş yerleşim için de geçerliydi. Şartlar, elverişli olduğu takdirde, bu yerleri daha sonra yeniden canlandırmak yerinde olabilecekti.¹¹

Bütünyle gelişmiş köyler arasında müesseselerinin türüne göre değişik sınıflar tesis edilebiliyordu. Şu âna kadar Anadolu'da nâdiren görülen arkeolojik uygulamalara göre, genellikle bir Osmanlı dönemi yerleşimi ile kurucuları olan Roma, Bizans, Sırp ya da Bulgar öncelleri arasında bir devamlılık söz konusudur.¹² Bu tür uygulamalar aynı zamanda, savaş, istila ya da salgınlar nedeniyle yerleşimlerdeki kesintili dönemlere de işaret etmektedir. Kimi zaman, bir Bizans dönemi kilisesi ya da manastırından derviş cemaatinin barındığı *zâviyeye* dönüştürülen örneklerle rastlarız. Ancak, varlığı bilinen birçok *zâviyeden* yalnızca birkaçı bu sınıfa girmektedir.¹³

Diğer taraftan, çoğunlukla *zâviyenin* köy merkezini oluşturduğundan yola çıkılarak, bu tür yerleşimleri ayrı bir sınıf olarak varsaymak için bazı gerekçeler bulunmaktadır. Ömer Lütfi Barkan'ın bir çalışmasında görüldüğü gibi,¹⁴ bir derviş, mensubu olduğu dinî tarikat tanınmış ya da tanınmamış olsun, yol yakınlarında bir yerde yerleşip evini bir tekke ya da *zâviye* şeklinde yolcuların barınmasına açabilirdi. Bu tür konukseverlikler dinî açıdan övgüye değer bulunduğu için, ölü-

¹¹ TK 110, s. 132, 143b-146a. Karaman *Eyâleti*'ndeki benzer olaylar için karşı. Hütteroth (1968), s. 211.

¹² Yunanistan'da kaleme alınan böyle bir çalışma için karşı. Peter Topping, "The Post-Classical Documents", *The Minnesota Messenia Expedition, Reconstructing A Bronze Age Environment*, yay. William A. McDonald, George R. Rapp jr. (St. Paul, 1972), s. 64-80.

¹³ Eyice (1968), s. 239.

¹⁴ Barkan (1942), ayrıca bkz. Orhonlu (1967), s. 26-27, İrene Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Societas Academia Dacoromana. Acta Historica, tom. VII (Munich, 1967), s. 85.

münün ardından türbesi, yerel hürmet merkezi hâline dönüşebiliyordu. Bölgesel bir emir ya da Osmanlı sultanı kontrolünü tesis ettikten sonra, *zâviyeye* vakıf arazisi şeklinde resmî bir ödenek verip, vergiden muaf tutabilirdi. Genellikle, *zâviyenin* sahip olduğu bütün arazi varlığı, en başında dervişleri tarafından yapılan zıraate açılmıştır. Bazı dönemlerde dervişlerin hayvanlar edindiklerini ya da elindekileri müessesenin kullanımına sunmak amacıyla değirmenler inşâ ettiklerini de öğreniyoruz.¹⁵ Köylüler, *zâviye*yle tam anlamıyla bir derviş hayatı benimsemeksizin bir araya gelebilirdi. Köylüler, *zâviyelerin* kullandığı vergi muafiyetlerini, yüklerini kısmen hafifletmek için kullanmak amacıyla, muhtemelen, zaman zaman buralara yerleşmeye teşvik edilmişlerdir. Ayrıca, böyle bir mekân, ihtiyaç durumunda bir sığınak olabiliyordu. Bu tür köyler, ilgili tahrirlerin derlenmesinden önce kurulmuş olsa da, bazı geç örneklerle, *zâviyenin* kurucusuyla anılan bir köye dönüşmesi adım adım izlenebilmiştir.¹⁶

Tamamen olmasa da büyük ölçüde köyden müteşekkil diğer bir tür ise, küçük kasabaya dönüşmüştür. Bu tür bir yerleşim, yakın tetkik için büyük kıymet taşımaktadır; çünkü, kasabanın gelişimini etkileyen faktörler üzerine tuttuğu ışık, nihâyetinde bu dönüşümün gerçekleşmesini sağlamıştır ya da aksine, bazı köyler, eski kasabaların yâdigârlarıydı: Özellikle kendilerini klasik siteler üzerinde kuran yerleşimler, bariz örneklerdir. Bunlar, Ortaçağ boyunca bulundukları yerde bir ölçüde şehirselleşmiş canlılığı sürdürmüş ancak 16. ve 17. yüzyıllarda ticarî işlevlerini kaybetmiş merkezlerdi.¹⁷ Bazı şehirselleşmelerini sürdürürken köy durumuna gerileyen bir 15. yüzyıl yerleşimine özel *çarpıcı* örnek, hisar kasabası Peçin tarafından getirilmiş-

¹⁵ Barkan (1942), s. 323, BA, MM 27, s. 57.

¹⁶ Bu durumun gerçekleşmesi, Konya *Sancağı*, Saideli *Kazası*, Çeşmecik *Nâhiyesi* örneğinde görülebilir.

¹⁷ Bkz. Otto Meinardus, "Testimonies to the Economic Vitality of Balat, Medieval Miletus", *Belleten*, XXXVII, 147 (1973), s. 289-304.

tır. Peçin'in gerilemesinin bir sebebi, yakınındaki Milas'ın daha avantajlı konumuydu.¹⁸ Gene de şehir ve kırsal arasındaki sınırda konumlanan bu yerlerin gelişimi, sistemli araştırmaları beklemektedir.

Köylüler tarafından kullanılan arazilere ilişkin fazla bir bilgi yoktur. Genel olarak her köy açıkça belirlenmiş bir araziye sahipti; bilinen sınırları sınır taşları tâyin eder ve bunlar, yaşlılardan da öğrenilebilirdi. Bu, bir tür tarif gerekli olduğunda kadılık makamınca yayımlanan resmî bir belgeye dâhil edilebiliyordu. Ancak, onlar tarafından üretilen bu sınır taşları ve isimlerin çoğu, uzun zaman önce yok olduğu için, modern araştırmacıların bunları köy arazilerini yeniden belirlemede kullanabilmeleri mümkün değildir. Bazı köylerin sınırları sabit değildir.¹⁹ Böyle bir durumda, her *tımar* sahibi kendisine bağlı olan köylüleri vergilendirirdi ya da en azından bu, 15. yüzyıl Arnavutluku'nda bir gerçektir.

Yasal köylü çiftliklerinin sayısı bilinen *sancak*larda, tahsis edilen köyün çiftçilerince işlenen ekilebilir arazi miktarını çok kabaca tahmin edilebilmek mümkündür. Ancak bu tür hesaplamalardaki yanlış payının çok büyük olması, herhangi bir sonuca varmaya izin vermemektedir. En azından Anadolu'da, her sene toprakların yarısı ekilirken, diğer yarısı nadasa bırakılıyordu. Ne yazık ki, anız ve ekilmemiş arazi üzerindeki otlatma haklarına dair neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Mevcut hayvan sayısı, çoğu durumda, ekili arazi miktarını sınırlayan önemli bir faktördü. Sahibi oldukları gayrimenkuller Konya *kadı sicillerinde* tanımlanan Saideli'li bazı erkek çiftçilerin malları arasında boğa ya da mandadan oluşturulmuş çift takımı açıkça azınlıktaydı. Sırasıyla, meraların sınırlı kullanımı,

¹⁸ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 4. seri No:1, (Ankara, 1944), s. 126-128; Ayda Arel, "Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri", *Anadolu Sanatı Araştırmaları I* (1968), s. 69-98; Aşkıldil Akarca, "Beçin", *Belleten*, XXV, 137 (1971), s. 1-37.

¹⁹ Bkz. İnalcık (1954), s. XXVIII-XXIX.

buna bağlı olarak çekilen yemlik ürün sıkıntısı ve sürülmemiş çayırların (*mera*) kuraklığı, pulluk hayvanı sayısının artmasını zorlaştırmış olmalıdır. Gübre sıkıntısı da bostana ayrılan arazi miktarı üzerinde ayrıca bir kısıtlama yaratmıştır. Aynı şekilde nakliye güçlükleri, meyve ve sebze yetiştirmenin çekiciliğini büyük ölçüde sınırlamış; böylece, geniş bağlar ve bahçeler köyden ziyade, bir kasabanın özelliği olmaya başlamıştır.²⁰

Köyün İç Yapılanması

Köy evlerinin harcamaları, avluların yapılanması ya da odaların büyüklüğü ve sayısı ile ek binalar hakkında, 19. ve 20. yüzyıllardan önce çok şey bilinmiyordu. Kısmî olarak hammadde kullanıldığı açıktır; ancak kullanılan yöntemlerin daha önceki dönemlerden farklı olup olmadığını bilmiyoruz. Kamu binalarına gelince, çoğu Anadolu köyü bir câmiye sahipti. Bu gerçek, az sayıda mevcut olan dinî müessese envanterlerinden ziyade –ki bunlar çok az sayıda köy câmisi kayıtlarıdır– *imam* ya da dinî otoritenin, köylü nüfus arasında zikredilmesi sıklığıyla ortaya çıkmaktadır. Hristiyan yörelerde papaz, bu şekilde tanımlandığı için, köy kilisesi ve şapellerinin sıklığını benzer mânâda tahmin edebilmek mümkün olabilir.²¹ Bahsedilen *zâviyelerin* dışında, köy düzeyinde yalnızca küçük *vakıflar* sıklıkla kurulmuş; çeşmeler ve kişiye adanarak donatılmış mezarlardan (*türbe*) bazıları günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Köy topluluğunun dışında kalan açık kırlarda ne kadar köylünün yaşamış olduğunu bilmek ilginç olabilirdi. Geniş kapsamlı ticarî zıraatin başlamasından önce dahi, bu türden insanlar mevcut olmalıdır. Muhtemelen başlangıçta bu türden köy-dışı yerleşimler olan bazı *mezraların* ya da köylerin "... çiftliği" (*çiftlik-i* ...) adlarını aldığını tespit ettik.²² Çiftlik iş-

²⁰ Örneğin, Konya'nın meşhur Meram Bağları.

²¹ Kaldy-Nagy (1971) sıkça.

²² Örneğin: TK 104, s. 55a.

çilerinin sayısı ya da statülerine ilişkin hiçbir şey bilinmese de, bunlar, 16. yüzyılda Batı ve Orta Anadolu'da her halükârda küçük bir azınlığı teşkil ediyorlardı.

Çiftçi köylerindeki sosyal tabakalaşma hakkında çok az şey bilinmekle beraber, aile büyüklükleri ve yapılarına ilişkin bilgiler daha da azdır. *Tahrir*lerde yalnızca tam ya da yarım çiftliklerin (*çift*, *nim çift*) dağılımı ile yarım çiftlikten azına sahip olan evli ve evli olmayan çiftçilerin (*bennak*, *caba*) sayılarına ilişkin bilgiler vardır. Bununla birlikte, bu bilgiler arazi sahipliğindeki farklılıklarda oldukça yetersizdir. Bir köylü, komşu köyden ilâve arazi kiralayabiliyordu. Başka bir durumda, arazisiz gözüken köylüler, gerçekte bir akrabalarının çiftliğinde çalışıyor olabilirdi; hattâ, çiftliğin yasal sahibi yaşlı ya da hastaysa çiftlik faaliyetlerinin başına da geçebilirdi. Kişinin sahip olduğu arazi çok küçük olsa dahi, koyun ve sığırları, ona görece rahat bir yaşam sağlayacak oranda olabiliyordu. Diğer yandan, tam *çift*, bir değil birkaç aileyi geçindirebilirdi. Bazı şartlar altında büyük bir ailenin, daha fazla arazi edînip, işçilerini bu suretle iş başına getirerek, konumunu kıymetlendirdiği görülmüştür. Ancak bunun gerçekten mümkün olmadığı diğer örnekler de vardır: Çiftliklerinin yasal büyüklüklerine rağmen, zor şartlarda yaşayan köylüler söz konusuydu.

Yorumlanan bu zorluklara rağmen, mevcut dokümanlar, satacak tahıl fazlasına sahip olup, kazançlarını yeniden yatırıma dönüştürebilen zengin bir köylü sınıfının varlığına da işaret etmektedir.²³ Tümüyle ziraî olan faaliyetlere ek olarak, bölgesel vergi gelirlerini, müzâyadede teklif alma suretiyle mültezime—muhtemelen kredilendirme yoluyla—verme, faaliyetlerin bir kısmını oluşturuyordu. *Knez* olarak bilinen Slav bölgelerinin ileri gelen kişileri, varlıklarına varlık katacak derecede özel bir konuma sahip olmalıydılar.²⁴

²³ Asdrachas (1970), s. 56.

²⁴ Filipoviç (1953), s. 166-167.

Köylüler ve Konar-Göçerler

Köylüler ile konar-göçerler arasındaki ilişkiyi anlamak için, bu iki yaşam tarzını düzenleyen uzun vadeli dinamiklere daha yakından bakmamız gerekmektedir. Olağan *tabir*lerin çoğu, konar-göçerlerle ilgili özel bölümleri içermektedir; bu insanlar, kimi zamanlar sıradan *kaza-nâhiye* yapısı içinde de yer almışlardır. Ne yazık ki, belgelerimizde var olabilecek tabii bir tarafsızlık, bizi konar-göçerlerin sayısını küçümsemeye yöneltmektedir. Özellikle kalabalık oldukları bölgelerde zaman zaman, korunmuş olup olmadığı belirsiz olan özel *defter*lere kaydedilmişlerdir. Gene de, bazı *cemaat*lerden ödeme yapmaları istendiğini gösteren vergi kayıtlarından anlaşıldığı üzere, aşîret topluluklarının (*cemaat*) kayıtlarında ziraat üzerine vurgudan geri durulmamıştır.

Anadolu'ya ait genel nüfus sayımı bilgileri yayımlanmamış olsa da, konar-göçer unsurun kısmen güçlü olduğu bazı bölgeleri tanımlayabiliriz: Eskişehir ve Ankara arasındaki bölge, Bozok ve İçel *sancak*ları, 16. yüzyıl Güneybatı Anadolu'sunda Teke ve Menteşe olarak bilinen *sancaklar*, Doğu Anadolu'nun geneli ve özellikle Trabzon çevresindeki dağlık bölgeler.²⁵ Ülkenin bütün bu bölümleri, düşük yoğunluktaki kasaba ve köylerle nitelenmektedir. Bununla birlikte, bu şartlar içinde olmakla beraber, birkaç mâmur yer istisna oluşturmamıştır: Bozok'taki Şarkışla ve Gemerek, oldukça iyi durumdaki yerleşimlermiş gözükürken, Eskişehir olmasa da Ankara büyük bir şehirdi. İçel'de, Göksu yakınlarındaki Gezen de, bir dönem kıymetli bir yerdi ve Ermenek kasaba sayılıyordu.²⁶ Bu kategori-

²⁵ Planhol (1968), s. 226-227.

²⁶ Karş. Ergenç, "Ankara", sıkça ve TK 30, s. 166a; Gemerek ve Şarkışla için bkz. ve 194b; Gezende için, TK 128, s. 330; Ermenek için karş. TK 128, s. 1b, ve İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi, Ermenek ve Mut Âbideleri* (İstanbul, 1967), s. 675-780.

deki yerlerin çoğu, yalnızca küçük idarî vazifeler ifa ettikleri için (ki bunlar aşağıda *sancak* şehir düzeyinde sınıflandırılmıştır) kişi kendisini, bunların gelirlerinin bir kısmının konar-göçerlerle yapılan alışverişten kaynaklandığını varsaymaya istekli hissedecektir.

Rumeli'ye gelince, Barkan'ın nüfus haritası daha net bilgiler ortaya koymaktadır.²⁷ Harita, konar-göçerlerin özellikle Trakya, Makedonya ve Güney Bulgaristan'da yüksek oranda olduklarını göstermektedir. Onların varlıklarını, Selânik ve Köprülü arasındaki bölgede bulundukları ölçüde, özellikle Hayrabolu çevresi, Gümölcine'nin kuzeyi (Komotini) ve Yenice-i Karasu'da da tespit ettik.

Anadolu ile Rumeli konar-göçerlerinin toplumsal müesseseleri, büyük ölçüde farklılıklar göstermekteydi. Öncekiler, en azından kısmî olarak boy yapısını sürdürürken, sonrakilerde askerî temelde örgütlenme hâkimdi.²⁸ Ancak, onbirinci yüzyıl bilimadamı Kaşgarlı Mahmut, uzun süre önce vergi tahsilatlarının bir kısmının oynadığı önemli bir rol sonucu oluşan baskıyla oluşan süreçte Anadolu'da dahi dağılan geniş boy birimlerinden söz etmektedir. Yer adlarına dair çalışmalar, ortaçağlardaki büyük boy isimlerinin, 14. yüzyıl sonlarından itibaren yeni yer isimleri üretmeyi durduklarını göstermektedir.²⁹ Köylerin ve mahallelerin daha sonraki isimleri genellikle, muhtemel atanın isminden doğmuş olup, *oba* adı verilen küçük birimlerle bağlantılıdır.

Orta Asya'nın soğuk bozkırlarından göçen konar-göçerler, başlangıçta kış mevsimini sıradağların eteklerindeki korunaklı noktalarda geçirmek suretiyle, yaylalara rağbet etmişlerdi. 16. yüzyıldan itibaren –bugün, konar-göçerlik kalıntılarının sürdüğü yerlerde gözlemlenebilecek– farklı bir tarz ge-

²⁷ Barkan, *IFM* 15, 1-4 (1953), s. 232-237. Ayrıca Gökbilgin'in ekli haritalarına bakınız (1957).

²⁸ Gökbilgin (1957), s. 29.

²⁹ Planhol (1968), s. 226.

lişti: Yaz dönemi kıyı bölgelerindeki dağlarda, kış ise kıyıların kendisinde geçiriliyordu: Büyük Menderes Deltası'nda, Aydın *Sancağı*'nda, Antalya bölgesinde ya da Göksu Deltası'nda.³⁰

Konar-göçerlerle merkezî idare arasındaki gerilim 16. yüzyıl başlarından itibaren şiddetlenmiştir. Genellikle en önemli orduların taraflarınca meydana getirildiği bazı aşîret topluluklarının Osmanlı öncesi hânedanlara karşı sıkı bağılılıkları vardı. Ayrıca, Osmanlı merkezî idaresi, ağırlıklı olarak *ulemâya* dayanmaktaydı ve genellikle onların *şeriat* kurallarına getirdikleri yorumlara göre icraya çalışırdı. Bu şartlar altında, hoşnutsuz aşîret mensupları için, İran'daki Safavî Devleti, hem siyasî hem de dinî çekiciliği olan bir merkeze dönüşmüştü. Safavî hânedanının ilk hükümdarı Şah İsmail –haleflerinin de devam ettirdikleri– başarılı bir propagandayla bu fırsattan yararlanmak için ağırdan almadı. Sonuç olarak, ideolojik mihraklarca desteklenen Oniki İmam Şiiliğinin yaygın bir koluna bağlı bazı konar-göçerler isyan etmişlerdi. Osmanlı idaresi buna, büyük sayıda sapkın suçluyu kılıçtan geçirerek cevap verdi. Her ne kadar yapılan yolculuğun sonunda ulaşabilmeyi yalnızca bir grup becerebildiyse de kimi aşîretler İran'a göç etmeye çalışmıştı. Zaferle sonuçlanan aşîret isyanları yalnızca uzun savaşlar sonucunda gerçekleşebilmiştir. İsyânların İstanbul'daki merkezî idare için büyük bir tehlike arz etmesine son verilmiş ancak, özellikle heterodoks konar-göçer unsurların kemikleştiği başlıca yerlerde –özellikle İç Anadolu'nun kuzey kısımlarında– bölgesel huzursuzluklar devam etmiştir.³¹

16. yüzyıl boyunca, Anadolu konar-göçerleri ordu hizmetine çağrılmadı; muhtemelen, Safavîlerce seferber edilen aşîret orduları yüzünden, merkezî idare onların güvenilirliklerinden

³⁰ Planhol (1968), s. 227.

³¹ Aşîret isyanları ve bunların Safevî İranı ile bağlantıları üzerine zengin bir literatür mevcuttur. Diğerleri içinden karşı. Hinz (1936), Aubin (1959), Sohrweide (1965), Savory (1965), Beldiceanu-Steinherr (1975).

endişe duymaktaydı. Buna rağmen, Rumeli'deki aşîret yapısının zayıflığı konar-göçerlerin kontrolünü kolaylaştırıyordu. Savaşan erkekler, *ocak* tarafından düzenlenerek nöbetleşe göreve sevk edilirdi. Genellikle –Rumeli ve Batı Anadolu'da yaşayan konar-göçerler olarak bilinen– *yürük*lerden, yılda her yirmibeşi üzerinden beşi askere çağırılırken, diğerleri arkadaşlarına at, silah ve çadır sağlamak amacıyla vergilerini öderlerdi.³² Bazı *yürük*lerin faal askerler olarak sevk edilmelerinin yanında, esasen büyük oranda geri hizmetlerde ve özellikle nakliye işlerinde görev almaları söz konusuydu. Diğerlerine ise, binaların inşasında, köprülerin güvenliklerinde iş verilir veya madenlerde çalıştırılırlardı.³³ Barkan, bunlardan bazılarının görevlerini Süleymaniye'nin inşaat alanında inşaat işçisi olarak ifa ettiklerini dahi tespit etmiştir.³⁴

Anadolu konar-göçerlerine gelince, merkezî idare bunları mümkün olabilecek her yere yerleştirmeye çalışmıştır.³⁵ İktisadî kaygılar bu siyasette ana nedeni oluşturuyordu: Konar-göçerlerin yerlerini tespit etmek zordu; bu nedenle konar-göçerler vergi memurlarından kolayca kaçabiliyorlardı. Ayrıca, aşîret toplulukları sıklıkla, tarlalarına sürdükleri sürüleri nedeniyle yerleşik çiftçilerle gerilim içinde yaşıyorlardı.

Daha da kötüsü, doğal kaynakları azaldığı vakit, yol kesme işine başvurabiliyorlardı. Merkezî kontrolün zayıf olduğu uzak bölgelerde bu durum, ciddi bir mesele hâline gelmişti. Güneydoğu Anadolu üzerinden Irak'a doğru yola çıkmak isteyen tüccarların, bölgeyi kontrol altında tutan aşîretlerin temsilcileriyle geçiş ve izin belgesi talebi için bağlantı kurmaları gerekiyordu. Bu nedenle "emniyet masrafları", onların ticarî

³² Gökbilgin (1957), s. 38.

³³ Anhegger, *Geshichte des Bergbaus*, c. I, s. 90.

³⁴ Barkan, *Süleymaniye*, s. 130-131.

³⁵ Bkz. Orhonlu (1963) sıkça.

harcamalarında önemli bir oran oluşturabiliyordu.³⁶ Doğu Anadolu'dan Güney Mezopotamya'ya uzanan yollar, bedevî saldırıları nedeniyle sürekli tehlike altındaydı.³⁷

Cengiz Orhonlu tarafından ayrıntılı olarak incelenen, 17. yüzyıl sonları ilk planlı yerleşim çalışmalarındaki baskın görüş, bu nedenle askerîdir. Yerleşik Türkmen aşiretleri, Diyarbakır ve Halep illeri ya da *vilâyet*lerinin içinde, günümüzde Türkiye ile Suriye arasındaki sınır bölgesinde kurulan sınır köylerinde bulunuyordu.³⁸ Yeni yerleşimler, bölgeyi Suriye çölünden gelen konar-göçer saldırılarından korumaktaydı. Buna rağmen, ilk çalışmalar başarısızdı; beklendiği üzere, sınırlı ziraî tecrübe-leri ve zor şartlar altında yerleşmeleri nedeniyle, ilk hasatları yetersizdi; sakinlerin bu durum karşısında gerekli malzemelerle desteklenmesi sağlanmamıştı. Çünkü, zamanın konar-göçer-leri, kendilerini ziraatçı olarak tanımlama sürecinde, sıkça sürülerinin önemli bir kısmını kaybediyorlardı;³⁹ hasatlarının yetersiz olması –kaynaklarla açıkça belgelendiği üzere– onlara haydutluk dışında çok az seçenek bırakmıştı.

16. yüzyılda merkezî idare kendisini, yerleşim süreçlerinin yasallaştırılmasında neredeyse âni bir şekilde sınırladı. Kayseri *sancağ*ında ilginç bir örnek bulunabilir: Muhtemelen Kânûnî Süleyman döneminde derlenmiş tarihsiz bir *tahrir*e göre, Karataş *nâhiyes*inin tamamı, *mezrâ*larda kaydedilen konar-göçer-lerden oluşmaktaydı. Yaklaşık bir nesil sonra, 1584 yılında,

³⁶ Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of Seventeenth Century, The East India Companies and Decline of Caravan Trade* (Chicago, Londra, 1974), s. 62.

³⁷ Orhonlu, *İşıksal*, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı", s. 97.

³⁸ Orhonlu (1968), s. 63-68. 18. ve 19. yüzyıllara ilişkin daha iyi tahminler, burada ifade edilmek için, incelenen dönemin çok uzağında kalmaktadır.

³⁹ Karş. Tunçdilek (1953-54), s. 159; Hütteroth (1968), s. 24-52.

merkezî idare bu bölgeyi açıkça dâimî yerleşim olarak belirledi ve *mezrâlar* köylere dönüştü.⁴⁰

Karaman *Eyâletî*'ndeki Atçeken yerleşimine ilişkin çeşitli kânun ve düzenlemeler daha iyi bilinmektedir. Burada yaşayanlar, konar-göçer olarak tanındıkları sürece, yalnızca her yirmi kişi için yediyüz akçe olan standart tutarı ödüyorlar; ancak sıradan köylü vergilerinden muaf tutuluyorlardı. Bu kural, yerleşik hayata uyum sağlamış olanlarına dahi uygulanmaktaydı. Ancak, 16. yüzyıl sonlarına doğru, taraflarına sağlanan imtiyaz ve statüleri sıradan köylü olarak değiştirildi. Bununla beraber, söz konusu imparatorluk emrinin hakkıyla uygulanıp uygulanmadığı çok açık değildir. 17. yüzyıl ortalarındaki Atçeken kayıtları üzerinde hâlâ çalışıldığı için, onların bir kısmının imtiyaz ve konar-göçer hayat tarzlarını elde etmiş olabilecekleri de mümkündür.⁴¹

Rumeli konar-göçerlerine gelince, merkezî idare burada farklı bir siyaset izlemişti: *yürük*lerce verilen hizmetlerin sürekliliği sağlanarak, yerleşik olmak isteyenler cezalandırılıyordu. 1576'ya kadar, sonrakilere, *yürük* olmalarından kaynaklanan yükümlülüklerini bırakmaksızın, köylülerden talep edilen vergiler verdirildi.⁴²

Kamu düzenini sağlamaya değinen çok sayıdaki arşiv belgesi nedeniyle, konar-göçerlerle köylüler arasındaki çatışmalar ister istemez büyük önem taşımaktadır. Çoğunlukla, konar-göçerlerin fırsat dâhilinde, davarlarını ve sürülerini köylülerin tarlalarına ve bostanlarına salıverdikleri şikâyetine rastlıyoruz.⁴³ 16. yüzyıla dair, bu meseleleri düzenleyen belgelerden yalnızca

⁴⁰ TT 976, s. 112'den itibaren; TK 136, s. 184b-195a (1584).

⁴¹ Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr (1968), s. 74-83; Hütteroth (1968) s. 170-171; Konyalı (1974), s. 741-754. Atçeken'in reâyâyâ dönüşümüyle ilgili metinler için bkz. BA, Md, c. 46, s. 204-205. 17. yüzyıl Atçeken kayıtları BA, MM no: 5512'de bulunabilir.

⁴² Gökbilgin (1957), s. 49.

⁴³ Uluçay (1955), s. 82.

bazıları derlenmiş olsa da, genel olarak, köylerin sayısı arttığı için, yollar oldukça güvenli bir biçimde belirlenmişti. İşin doğası hakkında bildiklerimiz çok az da olsa; aynı zamanda güvenli ticarî faaliyetler de mevcut olmalıydı. *Tahrir*lerde, meslekî özelliklerden –özellikle yün ve deriden malzeme üretimi yapan– üretilmiş aşîret isimlerini tespit ettik. Diğer aşîretlerde düzenli olarak yapılan maden işleyiciliği ise kervan ticaretinde önemli bir gelir kaynağını oluşturuyordu. Uzun vadeli ticaret hariç tutulursa, konar-göçerler tarafından yapılan ticaret, muhtemelen şehir pazarından ziyade kırsal pazara yönelikti ve önceki, loncaların kontrolündeydi.⁴⁴ Bir bakıma, konar-göçer zanaatkârların hareketliliği, söz konusu sınırlı sayıdaki pazarda, özellikle avantajlı bir konum sağlıyor olmalıydı.

Köylüler ve konar-göçerler arasındaki ilişkiler, özellikle sonrakilerin yalnızca, görece kısa bir süre için kondukları ve aşîret bağlarının hâlâ belli bir derecede etkin olarak sürdüğü yerlerde, yakın olmalıydı. Bazı yazarlar, en azından Anadolu'daki köylerin, oldukça istikrarsız, iç gerilimlerin olduğu dönemlerde kolayca terk edildiği ve yeniden imarının ancak güvenlik yeniden sağlandığında yapılabildiğini vurgulamaktadırlar.⁴⁵ Aynı zamanda, Anadolu'da köylüler ve konar-göçerler arasındaki ayrımın, yerleşik tarım için daha fazla seçenek bulunan bölgelere oranla daha belirsiz olduğuna dikkat çekilmektedir.⁴⁶ Bu farklılığın varlığının bir adım ilerisinde, başkaldırma ihtiyacı doğduğunda köylülerin konar-göçerlere dönüşebilecekleri de var sayılmaktadır; gene de bu süreci ölçmek ya da elimizde olan belgelerde tespit etmek zordur.

Yarı-göçerlik gibi ara bir hayat tarzı da mevcuttu; bu yolla, Orta Asya'nın güney kıyılarındaki köyler ve bütün kasabalar, yaz süresince Toros Dağları'na göçerdi. Bazı durumlarda, mer-

⁴⁴ Orhonlu (1963), s. 19-22; Planhol (1968), s. 225.

⁴⁵ Hütteroth (1968), s. 212.

⁴⁶ Hütteroth (1968), s. 211.

kezî idare bu düzenlemelere müdahale etmektense, kendi memurlarına gelecek zararı kabullenmekteydi.⁴⁷ Diğer yandan, birçok konar-göçer, yaklaşık iki yüz kilometrelik oldukça yakın mesafelere göçmekteydi. Dahası, onların büyük bir kısmının kışlaklarında, yaşam tarzlarını köylülere benzeterek ziraat yaptıkları da bir gerçektir.⁴⁸ Şüphesiz, merkezî idare, aşîret yapısının karşısında, genellikle yerleşimi tercih eden ve farklılıkları mümkün olduğu kadar azaltan bir siyaset yürütüyordu.

Köylüler ve Devletle Olan İlişkileri

Kırsal üretimi etkileyen toplumsal ilişkiler içinde en güçlü olanı, açık farkla devlet etkisiydi.⁴⁹ Sonrakinin bürokratik merkezîlik karakteri nedeniyle, bölgesel seçkinler, doğrudan Osmanlı bürokrasisine bağlanmayıp daha çok sınırlı nüfuzlarını kullanmışlardır. Köylülerin ve onların çiftliklerinin ihtiyaç duyduğu temel yeniden-üretim ihtiyaçlarından arta kalan ziraî üretim, büyük oranda devlet organları vasıtasıyla yönetiliyordu. Dönemin üretim yapmayan kalabalık tüketicileri şehirler ve ordular, ihtiyaç duydukları erzakları devlet müdahalesi yoluyla elde ediyordu.⁵⁰ Sermaye birikiminin devlet hizmetinde bulunan insanların ellerinde oluşması, büyük ihtimalle aynı sebepten kaynaklanmıştır.⁵¹ Memurun varlığı –en azından kısmî olarak– ölümünden sonra müsâdere edildiği için, sermaye birikimi Sultan ve onun memurlarına kalıyordu.⁵²

Köylü bakış açısında, devlet etkisi, onun kişisel konumunu, işlediği toprağın sahipliğini ve vermek durumunda olduğu vergilerin düzenlendiği hissini uyandırıyor. Kendilerinden top-

⁴⁷ BA, MD, s. 18, s. 125.

⁴⁸ Orhonlu (1963), s. 12; Planhol (1968), s. 227.

⁴⁹ Berkes (1969), c. 1, s. 11.; İncalcık (1973), s. 111.

⁵⁰ Mantran, *İstanbul*, s. 185-215; Güçer (1964), sıkça.

⁵¹ İncalcık (1973), s. 87.

⁵² İncalcık (1973), s. 87.

lanan vergilerin çıplak miktarı dışında, talep edilenlerin nitelikleri büyük önem taşımaktaydı. Bazı vergiler aynı olarak ödetilirse, kaçınılmaz bir şekilde denk ürünler üretilirdi. Normal vergiler yanında, özellikle olağanüstü vergiler toplandığında yüksek vergi memuru ücreti ve nakliye masrafları da üreticiden çıkmak durumundaydı. Nakdî olarak ödenecek vergiler, nakit için, köylüyü üretiminin bir bölümünü satmaya zorlayabiliyor ve böylece, bazı köylüleri sıkıntı içinde bırakan bu eğilim, pazar ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunuyordu. Bu nedenle, vergi toplama türlerinin birinden diğerine değişimi, mümkün olduğu ölçüde dikkatlice takip edilmelidir.

Köylüler açısından vergi toplama usulünün düzenlenmesi de neredeyse eşit öneme sahipti. Diğer endüstri-öncesi topluluklarda olduğu gibi, bürokraside çalışmanın sağladığı tam maaş, İmparatorluğun sağlayabileceği malî desteğin üzerindediydi.⁵³ Askerî ya da idarî alanda verilecek özel hizmetler karşılığında, bazı kişilere devlet gelirlerini toplama izni verme seçeneği vasıtasıyla, vergi toplama işi kısmen ademimerkezîleştirilmişti. Bu, *tımar* sisteminin temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, özellikle kalabalık bölgelerde başka bir sistem yaygındı. Buralarda vergi toplama işi, beklenen gelirin en azından bir kısmını peşinen hazineye ödeyen yüklenicilere havale edilmişti.⁵⁴ Bunlar kimi zaman maaş da alır, böylece sözleşmeleri süresince devlet görevlisi sayılırlardı. Maaş almayanlardan ise topladıkları gelirin kendisi üzerinden kazanç oluşturmaları beklenir ve mültezim olarak değerlendirilirlerdi.

Kişisel konum tartışmalarında köylü, *seriat* kuralları ve daha da önemlisi *kânun* adı verilen, sultanlar tarafından yapılan düzenlemelere göre idare edilirdi.⁵⁵ Resmî olarak, *kânunun* ama-

⁵³ Fransız Devrimi sürecine doğru, Fransa'daki çiftçi-generallerin varlığı ile karşı Georges Lefebvre, *The Coming of the French Revolution* (Princeton, 1947), s. 42.

⁵⁴ Fekete, *Die Siyâqat-schrift*, c. I, s. 85-89.

⁵⁵ Bkz. Barkan (1943) ve İnalcık "Suleiman the Lawgiver", sıkça.

cı sadece, teoride hiçbir ikilik ortaya çıkmaması için, *şeriat*ta ki boşlukları doldurmaktı. Ancak pratikte, pek çok *kânun* –özellikle zıraî mülkiyete dair olanları– ilgili *şeriat* kurallarının uygulanmasını sınırlamaktaydı.

İdarî uygulamalar, vergi mükellefleri arasında farklılığı ortaya koyuyordu; köy ya da şehir sâkini olsun, merkezî idareye belli oranlarda hizmet veren insanlara vergi gelirinden ödeme yapılır ve vergi ödemekten muaf tutulurlardı.⁵⁶ *Reâyâ* tabiri 16. yüzyıl boyunca, hem Hristiyan hem de Müslüman köylüler için kullanılmış; 18. yüzyılda ise bu kullanım genellikle Hristiyanlarla sınırlandırılmıştı.⁵⁷ Merkezî idarenin en önemli görevlileri, genellikle *askerî* tabiriyle bilinirlerdi. İki grup arasındaki ayırım bazı durumlarda anlatılmak istenenden daha belirsizdi; gene de, tevârüs etmiş statü ilkesinin esas önemi taşıdığı bir gerçektir.⁵⁸

Normal olarak, bir köylü oğlunun bir şehir sâkini ya da tımar sahibi değil, köylü olarak kalması beklenirdi. Bununla birlikte, böyle bir adamın *medrese*ye girip *ulemâ* mensubu olması –her ne kadar sonrakilere açık, yüksek mevkiler büyük oranda bazı önemli ailelerin oğullarına tahsis edilmiş olsa da– mümkündü.⁵⁹ Bir köylü çocuğu devşirme vasıtasıyla devlet hizmet-

⁵⁶ Karş. Barkan (1966), s. 4-9.

⁵⁷ İnalçık (1973), s. 111 ve 224. Ayrıca bkz. H. A. R. Gibb, Harold Bowen, *Islamic Society and the West...*, c. I, *Islamic Society in the Eighteenth Century*, bölüm 2 (Londra, New York, Toronto, 1957), s. 252-253.

⁵⁸ *Reâyâ* ve *sipahi* grupları arasındaki etkileşim meselesi için bkz. Halil İnalçık, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na, XV. Asırda Rumeli’de Hristiyan Sipahileri ve Menşeleri”, *Fuad Köprülü Armağanı* (İstanbul, 1953) içinde; özellikle s. 232-243; İnalçık (1959), s. 535 ve devamında ve İnalçık (1973), s. 114-115.

⁵⁹ Norman Itzkowitz, “Eighteenth Century Otoman Realities”, *Studia Islamica*, XVI (1962), s. 73-94, özellikle s. 92.

tine alınır, ⁶⁰ idarî statüsünü de değiştirip *askerî* olabiliyordu. Bir *tımar*ı dolaylı yollardan edinmek de mümkündü. 16. yüzyıla doğru ordu, asker olarak hizmet veren vergiden muaf köylülerin çok çeşitli gruplarını içeriyordu; bunların askerî başarısı, muhtemelen zaman zaman *tımar* bağışlama şeklinde ödüllendiriliyordu.

Yasal ifadeyle, köylü özgür bir insandı ve ziraî işlerde köle çalıştırmak nâdir görülürdü. ⁶¹ Ziraî mülk devrinin, genellikle toprağı işleyenleri değiştirmeden uygulanmasına rağmen bu, köylü bireylerin alınıp satılamadığı anlamına geliyordu. Cezaî ya da kişisel davalarda, *kadın*ın mahkemesine başvurusu beklenen köylülerin –köyler bu işi icra eden görevlinin bulunduğu yerlerin yakınında yer aldığına göre– bu kurumu sıkça kullandıkları düşünülmektedir. ⁶² Ceza ödemeleri, *tımar* sahibi ya da kendisine daha geniş bir hibe (*zeamet*) tahsis edilmiş memur tarafından toplanan vergilerin bir kısmını oluştuyordu. Resmî ifadeyle bu durum, ilgili köylüler üzerinde yargılama hakkı vermiyordu. Buna rağmen, gayriresmî olarak, *tımar* ve *zeamet* sahiplerinin bu tür meselelerde önemli bir rol oynamış oldukları gözükmemektedir. Merkezî idareden gönderilen yazışma kayıtlarında (*mühimme defterleri*), daha önemli bazı vergi geliri sahiplerince varlıklarını sürdüren özel hapishanelere ait bilgiler tespit ettik. ⁶³ Söz konusu kişiler, diğer *tımar*lardan suçluları almaları ve kendi bölgelerinde kaydedilen bu kişileri

⁶⁰ Karş. Paul Wittek “Devshirme and Shari’a”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XVII (1955), s. 271-278 ve Basileike Papoulia, *Ursprung und Wesen der “Knabenlese” im osmanischen Reich* (Munich, 1963).

⁶¹ Barkan (1939) ve Barkan (1940).

⁶² Ronald Jennings, “Women in Early 17th Century Otoman Judicial Records- The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *JESHO*, XVIII, I (1975), s. 53-114, buradaki çoğu davalar çevre köylerle ilgilidir.

⁶³ BA, MD, c. 5, s. 446, c. 6, s. 195.

teslim etmeyi reddettikleri için, yargının akışını engellemekle suçlanmışlardı. Bu nedenle, en azından daha önemli *tımar* sahiplerinin yargı süreciyle hiçbir ilişkilerinin olmadığı söylene-
mez. Ancak, büyük oranda resmî meşruiyeti olmayan bu bağ-
lantının, kendi kapsamında sınırlanmış olduğu kuvvetle muh-
temeldir.

16. yüzyıl köylüsü dilediği yere taşınmak konusunda özgür değildi. Köylü, bir köyden diğerine taşınma kararı alırsa, çeşit-
li *kânunnâmeler*deki düzenlemelerin ufak tefek farklılıklarına
rağmen, kendisinden *çift bozan akçesi* adıyla bilinen, bir ceza
ödemesinin istenmesi yaygın gözükmemektedir.⁶⁴ Bazı *kânunnâ-
meler*, *sipahi* ya da *tımar* sahibinin taşınmış bir köylüyü on ya
da onbeş yıl içinde geri çağırmakta özgür bırakıldığını ifade
etmektedir. Bu süreden sonra göçmen, ikâmetgâhının bulun-
duğu yeni yer altında *tahrirlere* dâhil edilirdi. Bunun yanında,
1584'deki Karaman *tahririnin* hazırlanışını yönlendiren *fer-
man*lardan birinde açıkça, İstanbul ya da Bursa'da yaşayan
köylünün, ne kadar süredir buralarda yaşadığına bakılmaksı-
zın, gene de esas köyüne dâhil edileceği ifade edilmiştir.⁶⁵ Gene
de, şehirlere göçü tanıyan muğlâk yöntemler de vardır; *tahrir-
lerin* çoğunda birtakım köylü adlarına, gerçek birer kasaba sâ-
kini olduklarını ifade eden kısa açıklamalar eklenmiştir. Kezâ,
iş bulmak amacıyla göç, açıkça bilinmeyen bir müessese değil-
di; dolayısıyla, bu düzenlemeye ilişkin 17. yüzyılın ortalarına
ait devlet tebliğleri tespit ettik.⁶⁶

⁶⁴ İnalcık (1973), s. 111'e göre, *kadı* hükmü almış olan bir *sipahi*, ye-
rine arazisinde çalışacak herhangi birisini bulmamış köylüyü onbeş
yıl içinde geri dönmeye zorlayabilirdi. Şehre taşınan bir köylü dön-
meye zorlanamaz ancak, kendisinden yalnızca *çift bozan* akçesi öde-
mesi istenirdi. Karş. Barkan (1943), s. 288.

⁶⁵ BA, MD, c. 16. s.209. Kütahya *kânunnâmesinde*, başka bir kasa-
baya göç, yirmi yıl sonra yasallaşıyordu: Barkan (1943), s. 24.

⁶⁶ Karş. 17. yüzyılın ortalarıyla ilgili olarak, BA, MM 4622 ve de
Vacalopoulos (1975), s. 169-170.

Özel mülkiyet söz konusu olduğu durumlarda, köylünün yasal özgür statüsü gündeme gelir ve kendisine *şeriat* kurallarına göre muamele edilirdi. Bu tür özel mülkiyetler, genellikle bir ev ve bahçe ile muhtemel bir bağ ya da bahçeden oluşurdu. Koşum hayvanları, eşekler, koyunlar ve keçiler de bu gruba girerlerdi.⁶⁷ *Şeriat*a göre, kadının malvarlığı, kocasınınkinden ayrı tutulur, evliliği süresince doğan her genç hayvan, kocasınıninkilerin ölümünden sonra kullanıma sunulurdu. Kezâ, kocalar karılarına *mehr-i müeccel* adı altında, aynı olarak da ödenebileceği halde genellikle nakdi olarak ödenen bir bedel verirdi. En azından Konya ve Kayseri yörelerinde, kadınların geleceksel olarak mirastan kendi paylarını almaları görülmemektedir.⁶⁸

Sıradan köylünün statüsü, büyük sayıda araştırmacının dikkatini çekmiş olan *ortakçı kullar*la karşılaştırılınca daha da belirginleşmektedir. Bunlar, muhtemelen köken olarak ziraî işlerde çalışmak üzere bölgeye yerleştirilmiş olan kölelerdi. *Mühimme defter*lerinde tespit ettiğimiz İstanbul çevresindeki esirlerin (*forsa*) ziraat yaptığı alana ait bilgilerden hareketle, bu uygulamanın 16. yüzyıl boyunca duruma göre hâlâ mevcut olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁹ Bunlar, diledikleri kişiyle evlenmekte özgür olmayıp, eşlerini kendi grupları içinden seçmek zorundalardı. Diğer yandan, bekâr köylü, kız kardeşini evlendirirken ödediği harç dışındaki müdahalelerden muaftı.⁷⁰ Kızları ve kadınları ailelerinin rızası olmaksızın evliliğe zorlama, resmî belgelerde sıklıkla zorbalara isnat edilen bir suçtu. Gerçekte bu durum sıkça vuku bulmuş olsa da, söz konusu uygulamanın

⁶⁷ Barkan (1966), s. 239,285.

⁶⁸ Jennings, "Women", s. 68.

⁶⁹ BA, MD, c. 58, s. 298. 1560 yılındaki ziraî kölelere dair bilgiler için bkz. Abdülkadir Erdoğan, "Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), s. 31-32.

⁷⁰ Barkan (1939) ve (1940). Konya'da *ortakçı kulların* lağvı için: Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr (1968), s. 56, s. 67.

meşrû olmadığını ifade etmektedir.⁷¹ *Ortakçı kullar* statüsünün anne yoluyla soya geçtiği düşünüldüğü için, sıradan bir köylüye, bu gruba dâhil bir kadınla evlilik için izin vermeden önce, *ortakçı kul* statüsünü kabul ettirmeye ihtimam gösterilirdi.⁷²

Zıraî alan sahipliğine gelince, bunun büyük bir kısmı resmî olarak devlete aitti (*mîrî*). Bir kısmı ise, genellikle küçük parçalar hâlinde müesseselere ya da özel kişilere (*mülk*) aitti.⁷³ Bu şartlar altında, köylünün arazisine, hayat boyu kiracı olarak sahip olduğu; oğullarının da onun halefi olma hak ve yükümlülüğünün bulunduğu söylenebilir. Bu ancak, elindeki toprağı üç yıl boyunca işlemediği takdirde tahliye edilebilecek bir kiracılık biçimiydi. Bazı *kânunnâmeler*de, bunun olağanüstü durumlarda tarımı imkânsız hâle getirmemek için uygulanmadığı titizlikle ifade edilmiştir.⁷⁴ Resmî söylemde bir malı bölüşmek yasaklanmış ve yaşayan erkek çocukların, babalarının arazilerini ortaklaşa olarak işleyecekleri düşünülmüştür. Buna rağmen, en azından Konya yöresinde –*tahrir* verilerinin incelenmesiyle gözlenebileceği gibi– arazi parsellemesi vakî olmuş gözükmektedir.⁷⁵ Hem Rumeli hem de Anadolu’da dul bir kadın, vefat etmiş kocasının malına, araziye işlemesi ve vergilerini ödemesi şartıyla sahip çıkabiliyordu.⁷⁶ Bazı *kânunnâmeler* bu kadınların kiracı olmalarını cinsiyetleri nedeniyle özellikle yasaklamıştır. Bunun yanında, aynı metinlere göre, boş araziler için de *sipa-biye* başvurmıyorlardı. 1584’te derlenmiş olan Karaman *tahririni* öncelleyen *kânunnâmede* çiftlik mîraslarıyla ilgili dikkat çekici bir bilgi bulunabilir: Geçmişte, çiftlikleri yalnızca erkek çocuklara mîras bırakmaya izin verilmişken, bazı şartlar altın-

⁷¹ İnalçık (1965), s. 84-85.

⁷² Barkan (1939), s. 47-49.

⁷³ Barkan, “Edirne”, s. 235-237.

⁷⁴ Barkan (1943), s. 3.

⁷⁵ Ömür Bakırer, Suraiya Faroqhi, “Dediği Dede ve Tekkeleri”, *Belleten*, XXXIX, 155 (1975), s. 458.

⁷⁶ Barkan (1943), s. 65, TK 104, s. 3a.

da yeniden gözden geçirilen metinle, kızların hakları da tanınmıştır.

Reâyânın arazisi kendi mülkü olmadığı için, oturduğu bölgede merkezî yönetimi temsil eden kimsenin izni olmaksızın satamazdı. Bir mülk boşa çıktığı vakit, *sipahi*, *vakıf* yöneticisi ya da merkezî idare temsilcisinin diğer bir köylüyü bir giriş ücreti (*resm-i tapu*) ödemesi şartıyla onun yerine getirmesi beklenirdi.⁷⁷ Devletin temsilcisi, yalnızca mülk olarak değil, *dönüm* olarak kiraya verdiği sınırlı miktarda arazi üzerindeki kontrolü de elinde tutmaktaydı. Bu yöntemde köylüler, belli esnekliklere sahipti; en azından bazılarına, mülklerinin kapsamını aile büyüklüğüne göre değiştirme imkânı tanınmış olmalıdır.⁷⁸ Bunun yanında köylüler, esas mülklerini ekilmemiş bırakıp, bu yöntemle kendilerine kiraya verilen araziye ekip biçerlerse, genellikle çift *oşûr*le cezalandırılırlardı.⁷⁹ Söz konusu kural, en azından Rumeli ve Anadolu'da aynı arazinin geniş zaman dilimleri üzerinden çiftliklere verilmesini mümkün kılmış; ancak, bu dönemsel mülk bölüşümü uygulanmamıştır.⁸⁰

Köylünün *mülk* ve *vakıf* toprağı üzerindeki arazi sahipliğı, *mîrî* alanlar üzerinde gerçekleşenden küçük bir farklılık göstermiş gözükmemektedir. Öncelikle, tek bir mal sahibinin köydeki bütün harçları toplaması oldukça nâdirdi. Böyle bir durumun söz konusu olduğu –genellikle– erken Osmanlı temel müesseselerine ilişkin kimi sayılı vakada dahi; *avâriz-ı divaniye* ve *tekâlif-i örfiye* isimleriyle bilinen olağandışı vergilerin toplanmasında, devletin doğrudan temsilcileri yer almış olmalıdır. Bu vakalarda daha da olağan olanı, özel mülk verilen bir ailenin –erken Osmanlı döneminin bir hükümdar ailesi olsun ya da olmasın– *yalnızca* bazı harçları ödemesiydi. Yılların akı-

⁷⁷ Örneğin, Barkan (1943), s. 49.

⁷⁸ İnalçık (1959), s. 51.

⁷⁹ Barkan (1943), s. 51.

⁸⁰ Suriye'deki farklı bir uygulama için karşı. Doreen Warriner, *Land and Poverty in the Middle East* (New York, Londra, 1948).

şıyla, çoğu *mülk* vergisi çeşitli *vakıflara* dönüştürülmüştür.⁸¹ Aynı zamanda, diğer ödemeler *tımar* ya da *zeamet*in bir kısmını oluşturabildiği gibi, doğrudan hükümdar adına (*has*) da toplatılabiliirdi. İç Anadolu'da kabaca, güneyde Konya'dan kuzeyde Sivas'a kadar, bölünmüş vergiler şeklindeki sistem, *mâlikâne-dîvanî* sistemi –*mâlikâne* özel, *dîvanî* de devlet hissesi anlamında– adıyla bilinirdi. *Mâlikâne*, her zaman olmasa da genellikle, *öşürün* sadece yarısından ve birkaç ufak harçtan ibaret ve çoğu kez *dîvanî*den daha az değer taşırdı. *Mâlikâne*, özel mülk olmasına rağmen bazı durumlarda çok küçük hisseler olmak üzere parsellere ayrılabilirdi.⁸² Bu sistem köylü için, bundan böyle vergisi üzerinde çeşitli insanların payı olduğu anlamına geliyordu; ki bu durum kimi zamanlar önemli güçlüklerle yol açmış olmalıdır.

Köylerdeki Vergilendirme

Merkezî idarenin bakış açısıyla, başlıca gelir kaynağı olarak görülen *reâyâyâ* ilişkin birçok belge nedeniyle bu konu, köylü yaşamının bazı detaylarıyla bilinen tek veçhesidir.⁸³ *Çift* sahibi, *bennak* ya da *caba* şeklinde, statüsüne göre sınıflandırılan köylüler, mülkleri üzerindeki vergi ödemesiyle tanımlanmaktaydı.

Bazı bölgelerde *kânunnâme* ile tek başına hayatını kazınabilen, evlenmemiş topraksız genç köylü *caba* ile bunu yapabilecek durumda olmayan *mücerred* arasındaki fark ortaya konulmuştur. Hristiyanlar, *çift* vergisi yerine belli bir miktarda *ispençe* ödüyorlardı.⁸⁴ *Sancaktan sancağa* büyük farklılık gösteren miktarlarda paralar talep ediliyordu. İncalcık, bunun muhtemel nedeni olarak, erken Osmanlı döneminde uygulanan değişken vergilendirmelere dikkati çekmiştir; onun bu çalışması, söz ko-

⁸¹ Barkan (1932-1939).

⁸² Örneği için bkz. TK 14 sıkça.

⁸³ Bkz. özellikle, Çağatay (1947) ve İncalcık (1959).

⁸⁴ İncalcık (1959).

nusu vergilerin işçilik hizmetlerinin paraya dönüşümünün bir sonucu olduğunu da ortaya koymuştur.⁸⁵

Tabirlerde tahıl *öşürü* genel olarak hem nakdî hem de aynî olarak kaydedilmiş olsa da, her zaman aynî olarak toplanılmıştır.⁸⁶ Gene de, verilen parasal değerler, genel olarak fiyat artışlarını sadece çok ağır bir seyirle takip ettikleri için piyasa fiyatlarıyla karıştırılmamalıdır. Bu parasal karşılıklar, çok uzun dönemler boyunca sabit kalan resmî *tımar* değerini tâyin etmede kullanılmıştır. Köylülerden, vergi memurunun seyâhat masraflarını karşılamaları da istenmiştir.⁸⁷ Zamanla –sözde bu bağlamda *reâyâdan* talep edilenlere ikâme olarak– fazladan bir vergi olan *salâriye*, *öşüre* eklendi. Bununla birlikte, *adâlet-nâmelerin* gösterdiği üzere, vergi memurlarının baskıyla vergi toplamalarından kaynaklanan şikâyetler hiçbir zaman sona ermedi.⁸⁸ *Reâyâdan* yükümlülüklerinin bir kısmını oluşturmak üzere, ondalık tahıl için bir ambar inşâ etmesi, bunu koruması ve gerekirse toplanan tahılı en yakın pazara taşıması da beklenmekteydi. Bazı *kânunnâmeler*, söz konusu iş için bir günden fazla harcanmamasını ya da en yakın pazar dışındaki başka bir yere nakletme talebinin yasaklanmasını beyan ederek, bu yükümlülüğü sınırlamıştır.⁸⁹

Köylerden gelen gelirin en önemli kalemlerini çoğunlukla *çift* vergisi ve tahıl *öşürü* oluştururdu. Ancak, yukarıda ifade edildiği üzere, koyun ve domuzların vergilendirmeye tâbi olmaları gibi diğer cins mahsullerden de ondalık alınıyordu. Ayrıca, kayıt ücretleri, evlilik harçları, değirmen vergileri ve –çeşitli bağlamlarda atıfta bulunulan– fazladan tarlalar için kira ödemeleri de bulunmaktaydı. Gayrimüslimler, *cizyeye* tâbi idi-

⁸⁵ İncalcık (1959), s. 578 ve devamında.

⁸⁶ Güçer (1964), s. 55-56; İncalcık (1965), s. 72.

⁸⁷ Güçer (1964), s. 52-53.

⁸⁸ İncalcık (1965), s.73.

⁸⁹ Barkan (1943), s. 287 ve diğer yerlerde; Güçer (1964), s. 57-58.

ler.⁹⁰ Epeyce önemli sayıdaki *cizye* ödemesi kayıtları günümüze kadar ulaşmıştır. Özellikle, Balkanlar'da Hristiyan çoğunluğun elindeki kısımlar, nüfus verilerinin önemli kaynaklarını meydana getirmektedir. Bu vergi, mükellefin malî kaynaklarına göre belirlendiği için, prensip olarak bireysel anlamda ödenmek durumundaydı. Nüfus artışları dönemlerinde avantajlarına; düşüş dönemlerinde ise dezavantajlarına olmak üzere, uygulamada, birçok köyün bu vergiyi toptan bir miktar olarak ödediğini tespit ettik. Merkezî idare, bu verginin özel dinî müeyyideleleri olduğu için, verginin toplanması işinde çoğu kez başkalarından ziyade kendi temsilcilerini kullanmıştır; *cizyeden* muafiyet nâdiren bahşedilmiştir.

Avâriz-ı divâniye, esasen sadece savaş zamanlarında toplanan olağan dışı bir vergidir. Ancak, dönemin uygulamalarından, bunun her yıl talep edildiğini öğreniyoruz.⁹¹ Miktarı ve biçimi hiçbir zaman sabit olarak belirlenmediği için, bu özel ödemeler ağırlıklı olarak köylü üzerine yüklenmiş olmalıdır. Verginin toplanmasında yoksul olarak değerlendirilen geniş topluluk (*ednâ*), orta gelirli sayılan daha küçük grup (*evsât*) ya da varlık sahibi kişiler (*âlâ*) gibi çeşitli aileleri içeren *avârizhâne* adındaki birimler temel alınmaktaydı. Bu düzenlemeye rağmen, ailelere sıkça ödeyebileceklerinden fazlası tahakkuk edilmiştir; bu bağlamda, doğrudan yoksulların *avâriz*lerini ödemelerinde yardımı amaçlayarak kurulmuş hayır müesseselerini de tespit etmiş durumdayız.⁹²

Ancak, yalnızca bir kısım *reâyânın* mükellefiyetleri nakdî olarak gösterilebilmiş; bunun yerine ya da buna ek olarak ordunun ihtiyacı olan tahılın gönderilmesi de talep edilmiştir. Bu gönderiler, iki farklı biçim almış gözükmektedir: bir yanda,

⁹⁰ Bkz. Nedkoff (1944); ilgili makaleler için, *LA* ve *EP* (Halil İnalcık) ve Ömer Lütfi Barkan, "894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları" *Belgeler*, I, 1 (1967), sıkça.

⁹¹ İlgili makale için bkz. *LA*, Güçer (1964), sıkça.

⁹² Karş. "Avâriz" makalesi, *LA*.

doğrudan bir vergi olan *nüzul* bulunurken, diğer yanda tâyin edilmiş birtakım kamp bölgelerinde bulunan orduya yapılan zorunlu satışları içeren *sürsat* yer almaktaydı. Fiyatlar, pazar fiyatlarının biraz düşüğüne eğilimliydi. Diğer yandan, aynı gönderi içinde talep edilen parasal karşılık, genel anlamda fiyatların fazla yükselmesini imkânsız kılmıştı.

Birçok vakada, nakliye ücretleri vergilerin kendilerinden daha külfetli olmuştur. Bununla birlikte, tahılın karayoluyla batıdan ve İç Anadolu'dan İran sınırına kadar nakledildiğine dair örnekler tespit ettik. Aynı zamanda şu da çok iyi bilinmektedir ki, demir yolu yapımından önce, yolları iyi olan bölgelerde dahi, yaklaşık iki yüz otuz kilometrelik bir mesafede, karayoluyla tahıl nakliyatı yapmak, tamamen gayrı iktisadi olduğu gibi oldukça pahalıydı.⁹³ Diğer zorunlu hizmetler, istihkâmların yenilenmesiyle bağlantılıydı ve özellikle 16. yüzyıl sonlarındaki Anadolu isyanları süresince sıkça talep edilmiştir.⁹⁴ Ayrıca, yerel yönetici tarafından zorla istenen –merkezî idare bunları defalarca iptal etmiştir– yasadışı vergi ve hizmetler meselesi de mevcuttu. Bazen, yalnızca bu meseleyle ilgili olarak dahi *kânunnâmeler* derlenmiş ve haksızlıkların düzeltilmesine dair tebliğlerde (*adâletnâme*) yasadışı vergilerin iptali, çarpıcı bir şekilde yer almıştır. Gene de bunlardan birinde bu tür haraç kesmelerin bütün köyleri iflasa sürükleyebileceği ve hâlâ herhangi bir resmî belgeye kaydedilmediği ifade edilmektedir.⁹⁵

Avârızdan muafiyet, en sık görülen vergi ayrıcalığı türüydü. Halkı etkilemede çekici görüldüğü bütün topluluklara bahşediliyordu. Dolayısıyla, bu durumu, İstanbul-Halep yolu üzerinde; Konya ile Ereğli arasında yer alan Karapınar-Sultaniye gibi yeni kurulan kasabalarla ilgili olarak tespit ettik. Bu mu-

⁹³ Johann Heinrich von Thünen, *Von Thünen's Isolated State*, terc. Carla M. Wartenberg, yay. Peter Hall (Oxford, Londra, vb., 1966), s. LII.

⁹⁴ Akdağ (1963), s. 254.

⁹⁵ İnalçık (1965), sıkça.

afiyet, yolları ve geçitleri korumak üzere tâyin edilen köylülere (*derbendci*) ve hayır müesseselerine de verilmişti.⁹⁶ Muafiyet genellikle özel hizmetler karşılığında bahşedilmekteydi. Nitekim, Osmanlı idaresi, genel olarak vergi muafiyeti kurumu vasıtasıyla, çok değişik türdeki hizmetleri doğrudan ödeme yapmaksızın sağlamıştır. 16. yüzyıl sonlarına doğru, *yaya* ve *müsellem* gibi köylü askerler bu anlamda ödüllendirilmişler; diğer köylüler de benzer ayrıcalıklar karşılığında köpülerin onarım işini sürdürmüşlerdir.⁹⁷

Barkan'ın Rumeli ile ilgili verileri bize, vergiden muaf kişi sayısına ilişkin bir fikir vermektedir. Yaklaşık 194.000'in üzerindeki Müslüman aileden, 23.000'i askerî usulde düzenlenmiş *yürük*, 12.105'i *müsellem* ve 1.252'si de diğer askerî müesseselere bağlı idi; bu, toplamın neredeyse yüzde ondokuzunun değişik biçimlerde muafiyetlerden yararlandıkları anlamına gelmektedir. Hristiyanlar arasındaki oran daha düşüktü; ancak buna rağmen, neredeyse yüzde onbirlere ulaşmaktaydı.⁹⁸

Muafiyetler, faydalananları esas itibarıyla *reâyâ* statüsünden bağımsız kılmıyor ve merkezî idarenin ilgili hizmete ihtiyaç duymaması durumunda kaldırılabilirdi. Aynı zamanda, muaf kişiler, askerî statü talep etmede –muhtemelen– daha iyi bir konuma sahipti. Büyük ihtimalle idare, bu tür ayrıcalıkların tersine çevrilebildiğindeki ısrarıyla, bazıları tarafından sosyal merdivene tırmanma şeklinde algılanan bu durumu olanaklı kılıyordu.

Bu bağlamda, *reâyâyı* vergilendirme aracı olarak görülen, *tımar* ve çeşitli biçimlerdeki iltizam düzenlemeleri, köylülerin bakış açısıyla, saygı duyulacak müesseselerdi. *Tımar* sahibinin,

⁹⁶ Barkan (1942), s. 355-356, İncelik (1959), s. 594 ve devamında. Semavi Eyice, "Sultaniye-Karapınar'a Dair", *Tarih Dergisi*, 20 (1965), s. 117-140. Orhonlu (1967), s.47-48.

⁹⁷ Cengiz Orhonlu, "Köprücülük", *VII Türk Tarih Kongresi....*, c. II, s. 701-708.

⁹⁸ Barkan (1949-50, 1951-52, 1953-54), üçüncü bölüm, s. 236.

arazi sahibi olmadığı açıktır ve bu terim, Ortaçağ Avrupası ya da 18. yüzyıl Rusyası bağlamında, bir serf sahibi ile çok az benzeşmektedir. Esasında, bütünüyle toprak bazlı olmayan az sayıda *tımar* dahi vardı; bunlar yalnızca bir ya da bir kaç vergiden teşkil edilmişti.⁹⁹ Merkezî idarenin bir emriyle kolayca değiştirilebilecek *tımar* sahibi, askerî tarım bürokrasinin bir temsilcisi olarak, köylülerle fazlaca karşı karşıya kalmaktaydı. Görevi vergilendirmeye sınırlandırılmış olmasa da, emekle karşılanan vergilerin varlığı ve köylünün yer değiştirme hakkı üzerindeki sınırlamalar, *tımar* sahibine *reâyânın* hayatı üzerinde çok daha fazla hâkimiyet sağlıyordu. Barkan, İnalçık, Berkes ve diğer bilim adamları, Osmanlı devlet yapısını tâyin ederlerken, askerî hazırlıklılığın önemini vurgulamışlardır.¹⁰⁰ Çoğu köylünün bizzat asker olarak hizmet vermesi gerekmezken, orduya azamî oranda hizmet verecek şekilde düzenlenmişlerdi.

Ekseriyetle, *tımar* sahipleri ve aileleri şehir dışında yaşarlardı –en azından onların şu ya da bu köye ait *tahrir* kayıtları bürokratik bir kurgu değilse. *Tımar* sahiplerinin oğulları (*sipahizâde*) da –belli bir süreliğine vergi imtiyazıyla ödüllendirilmemişlerse– ekseriyetle köylüden ayrı yerlerde otururlardı. Bunların kimi zamanlar özel hizmetler sağladığını öğreniyoruz; bu anlamda, onlardan merkezî idarenin barut imalatı için ihtiyaç duyduğu güherçile talep edilebiliyordu.¹⁰¹ Ayrıca *sipahilerin*, ticarî tarımı yayarak arazi sahipliği kazanımını sağlamak ve yeni iktisadî fırsatlardan kâr elde etme üzerine hazırladıkları raporları da tespit ettik. Ancak, büyük ihtimalle

⁹⁹ Bu durum, *tımar* sahiplerinin sıkça “arazi sahibi” ve “*reâyâ* sahibi” şeklinde adlandırılmaları gerçeğine rağmen geçerlidir: İnalçık (1954), s. XXXI ve diğer yerlerde.

¹⁰⁰ Barkan (1949-50, 1951-52, 1953-54), birinci bölüm, s. 545; Berkes (1969), c. I s. 20; İnalçık (1973), s. 56-57.

¹⁰¹ BA, MD, c. 46, s. 210. Ayrıca bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi* (Konya, 1964), s. 1122 ve devamı.

onların büyük bir kısmı, fiyat ihtilâlinin donanım ücretlerini büyük oranda artırdığı için, seferlere katılmadaki sürekliliği imkânsız bulmuş; en azından bir kısmı da köylü statüsüne dönüştürülmüş olmalıdır.¹⁰²

Eğer *tımar* sisteminin bozuluşu 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açıksa, aynı dönem iltizam usulünün yayılışını da gösterecektir. Bu gelişme, merkezî idare tarafından, *tımar* sisteminin getirdiği doğrudan gelirin neredeyse hiçe inmesi nedeniyle bizzat teşvik edilmiştir. *Tımar* sahiplerinin seferlere katılamamaları ya da isteksiz davranmaları nedeniyle, imtiyazlarına –açık artırmayla mültezimlere satış suretiyle– el konulmaktaydı.¹⁰³ Köylünün bakış açısıyla bir mültezim, merkezî idare tarafından daha sıkı kontrol edildiği ve köylünün refahına bağlı olan uzun vadeli kazançlardan daha azına sahip olduğu için dezavantajlıydı. Çoğu *tımar* sahibinin ticarî tarıma girişmeye ne zamanı ne de sermayesi olmuştu. İmtiyazlarının bir kısmı olarak taraflarına devredilmiş olan çiftliklerin çoğu –sözde *hassa çiftliği*– oldukça mütevazı müesseselerdi.¹⁰⁴ Diğer yandan, başarılı bir mültezimi ticarî üretime girmekten alıkoyan çok az şey olması, köylü üzerindeki baskıyı artırıyordu.

Vergi sözleşmelerinde küçücük orandaki bir artış, zengin köylülerin bir kısmınca yatırım için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Konya'daki Sadreddin-i Konevî vakfı gelirlerini toplamaya gönüllü olan bazı teklif sahiplerine fırsat tanınmıştı.¹⁰⁵ Onların arasında, esasen *sipahi* ya da *sipahizâde* statüsünde olmayan, önemli sayıda köy sâkini tespit ettik; bu insanların tümünün köylü olduğunun kefilî olmasa da en azından bazılarının köylü olduğu imkân dâhilindedir. Böylece, yerel düzeydeki bir iltizam, köyü kendi içinde sosyal farklılaşmalara yönelten

¹⁰² Karş. Akdağ (1945), Gandev (1960), s. 207.

¹⁰³ Cvetkova (1960).

¹⁰⁴ İncik (1973), s. 110.

¹⁰⁵ Konya *kadı sicilleri*, no: 3 ve devamı; Konya Müzesi'nde bulunmaktadır.

bir uygulama olabilmıştır; ancak eldeki veriler, zenginlerin sürekli olarak refahlarını korumuş olup olmadıklarına dair karar vermemize izin vermemektedir.

Köylüler ve Kasabalar

Önemli sayıda şehrin mevcut olduğu her tarım topluluğunda, kasabalılarca ziraî gelirin bir kısmına hâkim olmak yönünde bir eğilim görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu içindeki, Anadolu modelinin, Balkan ve Arap bölgelerinden esaslı bir biçimde farklılaştığı görülmüştür. İlk bahsedilen ele alınırsa, ticarî tarımın girmesi dahi, özgür kırsal toplulukların tahribine neden olmamıştı. Şehirlerin, bu durum öncesinde, etrafındaki kırsal bölgeye etkisinin daha da sınırlı olduğu düşünülebilir. Mısır ve Suriye'deki durum görünüşte oldukça farklıydı. Buralarda sulamanın hâkim olmasının beraberinde sulu tarım getirisinin belirsizliği, köylüyü tefecinin insafına terk etmişti. Bu, –birçok araştırmacıya göre daha Osmanlı-öncesi dönemde açıkça teşekkül etmiş bir fenomen olan– büyük gayrimenkul teşekküllerinin sırayla şehirlilerin eline geçmesine neden olmuştu.¹⁰⁶ Balkanlar, erken Osmanlı idarelerince, yenilerde fethe edilen topraklar olmaları nedeniyle, ekseriyetle, eski mahallerinde kalmaları sıkıntı yaratabilecek, önemli Anadolu ailelerini yerleştirmeye uygun yerler şeklinde kullanılmıştır. 16. yüzyıl sonlarından itibaren ve daha sonraki dönemler boyunca bu bölgeler, kendisini Batı Avrupa'da kurmaya başlayan kapitalist

¹⁰⁶ Karş. Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, 3 cilt, (Chicago, 1974), c. 2, s. 95 ve Xavier de Planhol, "Regional Diversification and Social Structure in North Africa and the Islamic Middle East: A Geographical Approach", in: *Rural Politics and Social Change in the Middle East*, yay. Richard Antoun ve Iliya Harik (Bloomington, Londra, 1972), s. 103-117. Iliya Harik, "The Impact of the Domestic Market on Rural-Urban Relations in the Middle East", aynı c., s. 337-363 bu varsayım ile ihtilaf hâlinindedir.

dünya pazarıyla çok yakın ilişkiler içindeydi.¹⁰⁷ Her iki faktör de kırsal üzerindeki şehirselleştirme teşvik edilmesinde belli bir önem taşımış olmalıdır.

Şehirlilerin elinde az sayıda kırsal arazi bulunmasına rağmen, Anadolu'daki ziraat üzerinde bile bir miktar şehirselleştirme söz konusu olmalıdır. Köylülerin mahsullerinin bir kısmını sattıkları ortaya koyulduğu için, bu mahsuller, makul bir uzaklık dâhilindeki bir şehir pazarına, oldukça düzenli olarak gitmiş olmalıdır. En azından Kayseri gibi büyük kasabalarda mevcut olan bütün kanıtların, gelişmiş bir kredi kullanımına işaret etmesi nedeniyle, köylülerin kredi kullanılmayan bir yer yakınında yaşamalarını varsaymak zordur.¹⁰⁸ Ancak bu aynı zamanda borç para verme işinin birçok şahsın iştirak ettiği bir faaliyet olduğu ve en azından erken 17. yüzyıl Kayserisi'nde büyük tutarlarda borç veren kişilerin neredeyse bulunmadığını da ortaya koymaktadır. Bu örnek bütünüyle temsil edici olarak ele alınabilirse, borç düzeneği vasıtasıyla köylü arazileri üzerinde dağıtılmış bir şehirselleştirme kontrol de düşünülebilir.

Zırai gelir üzerindeki şehirselleştirme kontrolün oldukça iyi bilinen tek yönü, hayır müesseseleriyle ilgilidir.¹⁰⁹ Vakıf gelirlerinin büyük kısmının açık farkla tarımdan kaynaklandığını ve vakıfların büyük kısmının şehirlerde yer aldığını düşünürsek, bu müessesenin göz ardı edilemeyecek önemi ortaya çıkacaktır. Aynı şekilde, pek çok zırai vakıf sahibi, şehirler civarında yaşamaktaydı. Meselâ, bunlardan Kırşehir *sancağı* gibi görece kırsal bir yörenin 16. yüzyıl sonlarına doğru yapılan *tabirî* ele alınacak

¹⁰⁷ Karş. Radovan Samardžić, "Belgrade, centre économique de la Turquie du nord au XVI^e siècle": *La ville balkanique, XV^e-XIX^e ss, Studia Balcanica*, 3 (Sofia, 1970) içinde, s. 33-34.

¹⁰⁸ Ronald Jennings, "Loans and Credits in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court on Anatolian Kayseri", *JESHO*, XVI, 2-3 (1973), s. 168-216.

¹⁰⁹ Vakıfa devredilen vergi gelirlerinin yüzdeleri için: Barkan, "Edirne", s. 236-237.

olursa; neredeyse bütün *vakıf* köylerinin bu bölgede yer alan iki kasaba olan Kırşehir ve Hacıbektaş *kazalarında* yoğunlaştığı ortaya çıkacaktır.¹¹⁰ Hayır müesseseleri, gelirin bir kısmına olan talepleri yanında, köylünün kredi kaynağı şeklinde de davranabilmekteydi. Seyyid Gazi müesseselerinde tespit edilen biçim, bütünüyle tanımlayıcı ise; köylülerin müesseseye vergi ödemeleri gibi oradan borç almaları da olağandı.¹¹¹

Köylüler ve Pazarlama Teşkilatları

Üzerinde durulan döneme ilişkin olarak, pazar sisteminin gelişimi ve köylünün buna katılımını incelemenin tek yöntemi, *tahrirler* vasıtasıyla mümkün olsa da; ne yazık ki, burada da önemli tuzaklar mevcuttur. Hepsinden önce, pazarların kayda girmesinin tek sebebi, –özellikle *bâc-ı pazar* adı verilen bir tür pazar vergisi biçiminde– gelir üretmeleriydi.¹¹² Bir pazar bazı nedenlerle vergilendirilebilir sayılmıyorsa, kayda dâhil edilmezdi; bu nedenle, Rum ve Karaman *eyâle*lerinin dahi çoğu bölgelerinde pazar yerleşimleri bilinmemektedir.¹¹³ Pazar ağının sıklığına dair *Tahrirler* de herhangi bir bilgiyi içermemektedir. Pazar vergilerinden kaynaklı gelirler çoğu kez, tamamen farklı diğer ödemelerle birlikte toplam olarak verildiği için, genellikle büyük ve küçük merkezleri ayırt etme imkânımız olmamıştır.¹¹⁴

Söz konusu sınırlamalara rağmen, şu genel ifadeleri ortaya koymak mümkündür: Bir *kaza* ya da *nâhiye*nin adını alan yer-

¹¹⁰ TK 139.

¹¹¹ Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul, D. 493.

¹¹² Barkan (1943), s. 14-15; İnalçık (1954), s. XXVII.

¹¹³ Barkan tarafından 1943'te yayınlanan Karaman *kânunnâmesinin* eski versiyonunun 46. sayfasında, *bâc*'ın köylerde toplanmadığı ifade edilmektedir. 1584 tarihli gözden geçirilen versiyonu (TK, 104, s. 1b), bu muafiyeti pazarsız köylerle sınırlamıştır. Bu son *tahrirde* bile köy pazarlarına ilişkin çok az bilgi mevcuttur.

¹¹⁴ Karş. Faroqi (1979).

ler olup, genellikle düşük düzeydeki idarî merkezlerde kurulan en eski pazarlar, ekseriyetle geç 16. yüzyıla dayandırılmıştır. 16. yüzyıl başlarında çok az köyde pazar mevcutken, takip eden seksen yıl içinde bunların sayısında önemli bir artış olmuştur. Sürekli yerleşim bölgeleri dışında *mezrâlar* ve *yaylalarda* da pazarlar mevcuttu; ancak bunlar, kimi zaman sadece köy ve kasa-ba pazarlarının bir uzantısı olup sayıları diğerlerine kıyasla çok azdı. Bu durumda pazar sayısındaki artış, ticarileşmenin bir göstergesi şeklinde kolayca kabul göremeyecektir; çünkü merkezî idare pazarlara daha çok iktisadî değil mâlî mülâhazalara göre ruhsat veriyordu. Gene de belli bir bölgede kurulan pazar, orada üretilmiş olan düşük geliri destekleyememiş ve bu gelir zamanla zayıflamıştır. Bununla beraber, resmî ruhsatı bulunan pazar sayısındaki artışın, iktisadî gelişme oranında idarî nüfuzdan etkilenmiş olması muhtemel gözükmektedir.

Merkezî idarenin doğal köylü ticaretini kesenek (*iltizam*) müessesesi ile düzenlemesine ilişkin delillerini zaman zaman tespit ediyoruz. Basılı malzemeler içinde şu örnek kayda değerdir: Kilis *Sancağı*'nda (şimdiki Yugoslavya'da yer almaktadır) hem Venedik hem de Osmanlı tebaasının odun kesme ve kendi tercihleri doğrultusunda satma âdetleri vardı. Müteşebbis yerel bir *emin* öncülüğünde, zaman içinde sahilde bir ticaret sahası ve gümrük istasyonu kuruldu:¹¹⁵ Daha sonra *reâyâ*, sadece vergi toplama teşekkülü ya da *mukataa* görevlisine satışa mecbur tutuldu; böylece bu şahıs, Venediklilere satış tekeli-ni elde etmiş oluyordu. Olağan pazarlar da benzer bir şekilde idare edilirdi. Halk tartısına (*kapan*) ya da vergi haklarına sahip bir şahıs –eğer yeterince etkili ise– olası rakip bir pazar öngörüsüyle kendisine verilen mahaldeki pazarı lağvetmeyi başarabilirdi.¹¹⁶

¹¹⁵ M. Tayyib Gökbilgin, “Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler”, *Belgeler*, V-VIII (1968-1971), s. 78-80.

¹¹⁶ BA, MD, c. 26, s. 161.

Diğer yandan, köylülerin şikâyetleri de bir pazarın kapatılmasına yol açabiliyordu. Bu anlamda, 1609/10 yıllarında İpek kazası köylüleri, çok sayıda hırsız ve kötü adamın pazarlarını rahatsız ettiğine dair şikâyetle bulunmuşlardı. Sonuncular, onlardan yalnızca ihtiyaç duydukları zâhireleri çalmıyor; aynı zamanda onları *sancakbeyinin* ve onun ceza harçlarını toplayan adamının istenmeyen titizliklerine de maruz bırakıyorlardı. Görünüşte, otuzdan neredeyse dört ya da beş aileye kadar azalan bölge sâkini, esaslı bir güvenliğin sağlanmasından dahi ümidini kestiği için, bunun yerine pazarın lağvı için mürâcaatta bulunmuştu.¹¹⁷ Yeni teşkil edilmiş pazarların, uzun bir süre için olmaktan ziyade, bu tür muamelelerle kurulmuş olmaları daha muhtemeldir; bunlar, *tımar* ya da *vakfın* bir kısmını oluşturacak şekilde *tahrirlere* kaydedilmiştir. Dolayısıyla, oldukça nâdir bir faaliyet olarak eski pazarlara ilişkin bilgiler, vergi kayıtlarında artık söz konusu değildir.

Tahrirlere dayanan diğer bir mesele de pazarlar ve panayır- lar arasındaki farklılığın genellikle ortaya koyulmamış olmasıdır; bu duruma ancak tesadüfi olarak işaret edilmiş olmanın yanında, panayırların 16. yüzyıldaki varlığını, diğer kaynaklar vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz. Panayırlar, gündelik küçük alım-satım işlemleri yerine, önemli miktarda toptan satışlara işaret etmektedir. Bunların kurulduğu Nazilli ya da Seyyidgazi gibi küçük yerleşimlerde, köylünün bir kısmının uzun vadeli ticarî akımlara doğrudan ya da dolaylı bir biçimde ilgisi oluşmuştu.¹¹⁸ 1608'de hâlen mevcut olan bazı panayırların 18. yüzyılda ün saldıgını fark etmek dikkat çekicidir; ayrıca, tâyin edilen yüksek düzeyli bir yeniçerinin, misafir tüccarların korunmasıyla görevlendirilmesi, buraların oldukça önemsendiğini ortaya koymaktadır. *Mühimme defterlerindeki bir ferman*,

¹¹⁷ BA, MD, c. 78, s. 65.

¹¹⁸ TK 128, s. 330 ve devamı., Topkapı Sarayı Arşivi D 493, TK 144, s. 212b ve devamı.

Makedonya'nın Ustrumca kazasındaki Dolyan (Dogliani), Alasonya (Teselya'daki Elason), Horpeşte'deki Doçin ve Çatalca'daki Gölpinarlı'ya atıfta bulunmaktadır.¹¹⁹

Pazarlar, tahıl tekelinin kânunlaştığı yerlerden ziyade ticarî ürünlerin mutlak bir önem taşıdığı ve ziraatın genel olarak bir ölçüde çeşitlendirildiği yerlerde çoğalma eğilimi göstermişlerdir. Bir 16. yüzyıl Anadolu nüfus haritası yayınlandığı takdirde, kırsal nüfus yoğunluğu ile pazarların sıklığı arasında kabaca ilişki kurmak mümkün olabilecektir. Ancak şimdilik, bu konu üzerinde herhangi bir şey söylenemez. Bununla beraber, şu ana kadar ulaşılan bilgiler, şehirleşmenin kırsal pazarların artışına yardımcı olmadığı ve tersine bunu daha çok engellemiş olabileceği ihtimalini ortaya koymuştur. Karahisar-ı Sahib (Afyon) ya da Hamid (Isparta) gibi eyaletlerde çok az sayıda bulunmasına rağmen; Menteşe ve İçel *sancakları* gibi fazlaca kırsal yörede önemli sayıda pazar tespit edebildik. Büyük ihtimalle, büyük bir kasaba, ticaret yapmak için etrafındaki yakın çevrede bir mıknaş vazifesi görüyor ve böylece komşu pazarları öldürüyordu. Böyle bir durumda şehrin gıda ve hammaddesinin sağlanmasında idarî baskı dahi kullanılabiliştir. Diğer yandan, zorlu yollar, güçlü bir konar-göçer karışımı ve çeşitlendirilmiş bir ziraat; bir grup profesyonel tüccarın bunlar arasındaki iletişimi sağlamasıyla, önemli sayıda küçük pazarı oluşturabiliyordu.

Profesyonel tüccarların varlığı, Anadolu'nun bazı kırsal yörelerinde yer almış olan önemli sayıda dükkândan da kaynaklanıyordu. Büyük ihtimalle, bu yörelerin nüfusu bütün yıl boyunca açık olan çok sayıdaki dükkânı idare edecek satın alma gücüne sahip değildi. Ayrıca, köylülerin dükkân kiralamayı garantileyecek derecede ticarî işleme ilgi duymadıklarını varsay-

¹¹⁹ BA, MD, c. 76, s. 48. 18. yüzyılda, Balkanlar'daki panayırların listesi için bkz. Svoronos, *Le commerce de Solonique au XVIII^e siècle* (Paris, 1965), s. 210-211 ve s. 395 ve devamı.

mak da doğrudur. Eğer bu sebeple önemli bir miktarda kira getiren dükkân kayıt altına alınmışsa, bunların dükkânlarını yalnızca pazar günlerinde açık tutup, kalan zamanlarda bir depo olarak kullanan; geçici bir pazardan diğerine taşınan tüccarlar tarafından kiralandığı tahmin edilebilir. Bu durum, Kânûnî'nin babası I. Selim'in hükümdarlığı döneminde 221 vergi mükellefi erkekten fazlasını barındırmayan Bolu *sancağ*ına bağlı Karadeniz kıyısındaki Ereğli gibi küçük bir limanın aynı zamanda altmış dükkânı geçindirebildiğini açıklayabilecektir.¹²⁰ Evliyâ Çelebi de benzer bir vakaya işaret etmektedir: Ona göre, Aydın *sancağ*ındaki Alaşehir ya da yakınlarındaki bir ticarî merkez "köy tüccarları" nca ziyaret edilmekteydi.¹²¹ Ne yazık ki hiçbir kaynak bize, köylülerin bu tüccarlarla yaptıkları alım-satım işlemlerinde kullandıkları paranın miktarına dair bilgi vermemektedir.

Kırsal ve küçük kasaba pazarlarındaki diğer satıcı ve alıcılarla ilgili birtakım bilgiler edinmek ilginç olabilecekti; ancak, bu noktadaki bilgi tek başına yetersizdir. *Sipahî*lere ve müesseselere idarecilerine; özellikle başkentten gelen özel şehir tüccarlarına tahıl satıcılar olarak önemli bir görev tâyin etmek cazibeli gelebilir. Aynı zamanda, en azından Balkanlar'da köylüler de tahıl satmıştır. Aymard, Venedik buğday ihracatçılarının, doğrudan üreticiden satın alma isteklerine işaret etmiştir.¹²² Tahıl ticaretinin kontrolü devletin elindeydi ve prensip olarak her *kazanın* kendisini beslemesi bekleniyordu. *Kaza* dışında tahıl satmak için gerekli olan izin, ancak geçici ya da kalıcı bir bütçe açığı durumunda verilirdi.¹²³ Bu şartlar altında satıcıları bir pazardan diğerine yönelten idarî kararlar, büyük önem taşıyabilmekteydi.

¹²⁰ TT 51, s. 74-78.

¹²¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâmesi*, c. 9, s. 54.

¹²² Aymard (1966), s. 50.

¹²³ Güçer (1951-52), s. 79 ve devamı.

Nüfus Hareketleri ve Bunun Köy Toplumu Üzerindeki Etkisi

16. yüzyılda Akdeniz ülkelerinin yaşadığı ileri sürülen önemli nüfus artışının sebebi şu ana kadar tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak, bu vaka gerçekleşmiş gözükmemekte olup, Anadolu bir istisna değildi. Şu ana kadar ayrıntılı kanıtlara ulaşılamasa da tarıma açılan yeni toprak miktarı ve hâlen ekilmekte olan yerlerin verimliliği, kimi zamanlar oldukça etkili olan nüfus artışına uyum göstermiyordu.¹²⁴ Ayrıca, yeni yerleşen konar-göçerler de toprağa olan yüksek talebi artırmıştı. “fiyat ihtilâli” olarak tanımlanan harcamalardaki artış, merkezî idarenin vergi indirimini yapmasına izin vermeyerek köylünün yaşam standardında bir düşüş şeklinde sonuçlanmış olmalıdır.

Mustafa Akdağ’ın, genel anlamda Celâli isyanları olarak bilinen sivil çatışmalar dönemine dair araştırmaları, bu vaka ile dinî okulların (*medrese*) büyük sayıdaki âsi talebesi ve düzensiz aralıklarla sefere katılan, yağmadan geçim sağlamaya hazır asker arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur.¹²⁵ Önceleri İmparatorluğun genişleyen sınırları bu tür insanlara iş sağlamışken, 16. yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs dışındaki birçok fetih bölgesi kalıcı olarak imparatorluk içine dâhil edilememişti. Böylece genç köylü, kendisini toprağa yerleştirememiş ve muhtemelen *medreselerin* talebelerine yemek ve barınma sağladıkları gerçeğinden etkilenecek buralara yönelmişti. Bunun yanında, fiyatlardaki genel yükseliş, kendilerine kalan çok düşük gelirin satın alma gücünü etkilemişti. İstihdam sıkıntısı da –özellikle taşra *medreseleri* mezunları için– mâneviyat ve âdiyet üzerinde olumsuz bir etki yaratmış olmalıdır. Bu nedenle, *medrese* talebelerinin (*subte*) kırsal çevrede dolaştıklarını, geçimleri için dilendiklerini ve şartlar izin verdiğinde bunun kolayca hırsızlığa dönüştüğünü tespit ediyoruz. Başları sıkça –sırasıyla– *sancakbey* ve adamlarıyla derde giren *medrese* talebeleri,

¹²⁴ Barkan (1951), Cook (1972).

¹²⁵ Akdağ (1963), s. 85-108.

bazı yerlerde *kadılar*ın birtakım destekleriyle kayıt altına alınamıyordu.

Meseleyle başa çıkmak için, merkezî idare çeşitli siyasetleri denedi: Doğrudan ve basit bir baskı girişiminin ardından, genel af siyaseti ve devletin belirlediği *subte* temsilcileri (*nakib*) vasıtasıyla kontrol girişimi de işe yaramadı. *Nakib*lerin uzlaşması ancak destekçileri üzerindeki etkilerini kaybetmeleri sonucunu getirdi ve istihdam durumunu iyileştirecek hiçbir şey yapılmadı. Nihâyetinde isyan, bölgesel milis niteliğindeki *ilerleri* vasıtasıyla bastırıldı. Buna rağmen, takip eden yıkımın etkisi daha fazla insanı kuşattığı ve âsâyışsizlik derecesi arttığı için, mesele çözülmemiş, sadece şekil değiştirmişti.

Köy hayatının zorluklarından kaynaklanan bir diğer durum da düzensiz askerler (*levend*) biçiminde yazılan kişilerden kaynaklanıyordu.¹²⁶ Çoğu idarî yönetici, ikâmetgâhında belli bir miktar silahlı adam bulundurmaktaydı. Bu muhafızlar, onların özel korumaları gibi hizmet vermekle beraber, toplanan vergi gönderilerinin hırsızlara karşı korunmasında işverenlerine eşlik de ediyorlardı. Resmî bir statüleri olmadığı için, yöneticinin değişmesi onları işsiz bırakmaktaydı: Eşkıyalığa başvurmamaları için, liderlerinin, makamı isyan yoluyla ele geçirme girişimini desteklemeye kolayca ikna ediliyorlardı.

Merkezî idare, bu ayaklanmaları kontrol altına almak için, köylünün silahlanmasına izin verdi; hatta teşvik etti. Bu, önce çeşitli milis teşkilatlarının teşkil edilmesi, sonra da bütün köylerin kendilerini silahlarla donatmalarının sağlanması şeklinde oldu. Çarpışmalar genellikle bölgesel ve münferit olup, görece az kişi katılıyordu. Bu nedenle, açık kırsal alanlar, çok az ya da hiç topu bulunmayan –bu gruplarca ihlâl edilmesi genellikle güç– sur engelli kasabalara göre daha fazla sıkıntıdaydı.

Gene de, bu isyancı grupların hareketliliği yüksekti; bunun neticesinde, ünlü elebaşı Karayazıcı'nın adamlarını –birkaç yıl-

¹²⁶ Akdağ (1963), s. 44-48 ve Cezar (1965), sıkça.

lık süre zarfında– şimdiki Türk-Suriye sınırı yakınındaki Urfa'dan, İç Anadolu'nun kuzey kısmındaki Sivas'a değin yönettiğini tespit ediyoruz.¹²⁷ Ancak bazı vakalarda –hem birtakım isyan liderleri hem de devletin gönderdiği komutanlarla ilgili olarak– önemli askerî faaliyetlerle karşılaşırız. Bunlar, mücahedelelerin hiçbir tarafta kararlı olmadığı görüntüsünü vermektedir. Akdağ'ın çalışmasını 1603'te sonlandığı, Griswold ise ancak 1609'a kadar genişlettiği halde,¹²⁸ Evliyâ Çelebi, 1650'lerdeki Anadolu seyâhati boyunca hâlâ Celâlî topluluklarıyla karşılaşmaktadır.¹²⁹ Gerçekten de ayaklanmaların ne zaman sona erdiğini söylemek güçtür. Muhtemelen, yoğunluğun azalmasına oldukça dikkat edilmelidir; bu durumda, Celâlî olaylarının “âdi” hırsızlıklardan ayırt edilmesi güçleşecektir. Ayrıca, geç 17. ve erken 18. yüzyıllarda –belli ailelerin maiyetlerindeki silahlı adamlara dayanarak kalıcı başarılar sağlaması suretiyle– önemli mültezimlerden bazıları kendilerini, yerel toprak sahibi beylere (*âyân*) dönüştürmeye başladılar.¹³⁰ Çoğu kez gerçek bir özel ordu niteliğinde olan bu ekipler, daha önce Celâlî gruplarını oluşturan insan gücünün büyük bir kısmını içine almış olmalıdır.

Tahribat, yerleşik tarımın gerilemesi, yeniden göçerleşme ve nüfusun azalması bu buhranların sonuçları olarak ortaya konulmuştur. Tahribat ve yerleşik tarımın gerilemesi, fazlasıyla belgelenmiştir. Diğer yandan, toparlanma ise çok yavaş gelişmiş olmalıdır. Tarihî coğrafyacılar, bu yıllar boyunca Anadolu kırsalının almaya başladığı boş ve metruk görüntünün, 19. yüzyıl seyyâhlarının izlenimlerinde betimlendiğini düşünmek-

¹²⁷ Akdağ (1963), s. 190-201.

¹²⁸ Griswold (1966).

¹²⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâmesi*, c. II, S. 472 vd. ve diğer yerlerde.

¹³⁰ Anadolu için karş. Çağatay Uluçay, “Karaosmanoğullarına Ait Düşünceler”, *III. Türk Tarih Kongresi, kongreye sunulan tebliğler* (Ankara, 1948), s. 243-259.

tedirler.¹³¹ Planhol, büyük oranda Sümer tarafından toplanan bilgilere dayanarak, Batı Anadolu'daki konar-göçer canlanmaya dair kanıtları düzenlemiştir.¹³² Örneğin, Bozulus kabile topluluğu, 16. yüzyılda Diyarbakır yöresinde yaşadıkları halde, 17. yüzyıl başlarına doğru, Akşehir kadar batıda bulunabilmişlerdi. Yaklaşık sekiz yıl sonra, Kütahya ve Afyon'a kadar yayılmış; nihâyetinde Aydın *sancağı* kıyılarına ulaşmışlardı. Bir kısmı Kuşadası'nın küçük limanına, diğerleri ise denizi dahi karşıya geçerek İstanköy (Cos) Adası'na yerleştiler.

Genel nüfus düşüşünü düzenli olarak belgelemek zordur; ancak, en azından bazı bölgeler için sonuçlar elde edilebilir mahiyettedir. Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) *sancağının* mevcut üç *tahriri*, nüfus artışının 16. yüzyılın ikinci yarısında tamamen durduğunu göstermektedir. Kocaeli *Sancağı* ile ilgili üç bağımsız kayıt tespit etmek mümkün olmamıştır; ancak, Kânûnî Süleyman döneminden 17. yüzyıl başlarına doğru hafif bir azalma söz konusu olmuş gözükmektedir.¹³³ Bunun yanında, Konya yöresine ait, aynı noktaya işaret eden dolaylı delillere de sahibiz. 17. yüzyıl başlarında, Sadrettin Konevî vakfı adına toplanan ziraî gelirlerde önemli bir azalma olmuştur.¹³⁴ Daha kuzeyde, Seyyidgazi çevresindeki bölgede, yaklaşık aynı zamanda benzer gelişmeler söz konusuydu; Akdağ, Ankara *Sancağında* en azından geçici nüfus azalmasına işaret eden deliller tespit etmiştir.¹³⁵

Bu azalmanın, gerçekte, şu ana dek düşünüldüğü ölçüde uzun vadeli mi olduğu; ya da en azından yerel canlanma örneklerinin bulunup bulunmadığı bilinmek istenebilir. Buna

¹³¹ Hüttheroth (1968), s. 163 sonrası.

¹³² Sümer'in muhtelif makaleleri için, bibliyografyaya bkz. Planhol (1968), s. 238.

¹³³ Leila Erder, Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", *Middle East Studies*'de (Londra) basılıyor.

¹³⁴ Faroqhi (1974), s. 161-162.

¹³⁵ Akdağ (1963), s. 250-254.

rağmen, belgelendirme söz konusu edildiğinde, 17. ve erken 18. yüzyılların Osmanlı toplumsal tarihinin “karanlık çağları” olduğu söylenebilir; araştırmacıların dikkatini çekecek malzemeler bulunmamaktadır. Nüfus, ziraî üretim ve bütün diğer temel değerler üzerinde, ancak dolaylı olarak belirlenebilir. Dolayısıyla, toplumsal arkaplanı içeren –en azından– yaklaşık bir algılama olmadan son dönemlerde birçok araştırmacının ilgi alanına girmeye başlayan *âyânlık* incelemeleri, sağlam bir zemine oturtulamamaktadır.¹³⁶

Ticarî Tarımın Başlaması ve Osmanlı Kırsal Toplum Buhranı

Bu bağlam içerisindeki “ticarî tarım” kavramı, yukarıda açıklanmış olduğu anlamda, köylülerce yapılan sınırlı miktarlardaki satışı değil, görece büyük miktarlarda yerel ya da dış pazar için yapılan üretimi ifade etmektedir. Gene de ayırım çizgisi, dilenen ölçüde belirgin değildir. Çoğu ziraî mülk, büyük oranda pay-kesme temelinde işletiliyordu. Bu nedenle, kimi zaman pazar için üretim yapan mülklerde tespit ettiğimiz teknolojik avantajlar –özellikle emek ucuzluğu nedeniyle– geliştirilememiştir.

Büyük mülklerin oluşumu konusunda, en özlü ifadeler, 17. yüzyıl başlarına ait bir *adâletnâme* ile ortaya koyulmuştur.¹³⁷ Celâli İsyanlarıyla nüfusu azalan bölgelerde ya da başlangıçtan beri nüfusu seyrek olan yerlerde, merkezî idare ile ilişkileri yoluyla servet biriktirme fırsatını yakalamış kişiler mülklerini (*çiftlik*) kurmaya başlamışlardı. Bu şahıslar, kimi zaman eski *tımar* sahipleri oldukları gibi; içlerinde, *kadı*, *medrese* hocası, yeniçeri ya da diğer askerî şahıslar da bulunabiliyordu. Bunlar,

¹³⁶ Karş. Kemal Karpaz, *Structural Change, Historical Stages of Modernization, and the Role of Social Groups in Turkey, A Structural-Historical Analysis*, yay. Kemal Karpaz, Social, Economic and Political Studies of Middle East (Leiden, 1973), s. 36-41.

¹³⁷ İnalçık (1965), s. 123-133.

ekseriyetle sürü ve davarları ile kendilerine bağlı hizmetkârlarını da beraberlerinde getiriyorlardı. Sonrakiler, geride bıraktıkları köylülere tedhiş edebilmeleri ve su gibi zarurî kaynakların kullanımını engelleyebilmeleri nedeniyle hayatî önem taşıyorlardı. Bu şartlar altında, köylülerin çoğu ekilmemiş arazileri *çiftliğin* genişleyebileceği şekilde bırakarak kaçmıştı. Merkezî idaredeki memurlar, *çiftliğin* genişlemesinin kırsal asayişsizliği şiddetlendirdiğinden yeterince haberdardı. Bu nedenle yukarıda bahsi geçen belgede bir zaman sınırı belirlendi: Bu süre zarfında kurulan çiftlikler dağıtıldı ve *reâyâ* mülklerinin başına getirildi. Gene de arazinin yeniden dağıtılmasına ilişkin herhangi bir belgeye sahip olmadığımız için, bu emrin gerçekte ne derece uygulandığı şüphelidir.

Kocaeli *Sancağı* ile ilgili yayımlanmamış bir belge, aynı konuyla –daha yerel bir düzeyde– ilişkilidir.¹³⁸ 16. yüzyılın son yıllarına doğru, Sultanın memurları, bu yöredeki terkedilmiş yerleşimlerin durumuna dair bir izahat ve rapor istemişlerdi. Cevapta, onüç köyün tamamen boşaldığı; diğerlerinin de önemli miktarda sâkinini kaybetmiş ya da kaybetmek üzere olduğu bildiriliyordu. Üstelik, köylü mülklerinin temlikinden sorumlu olan *sipahî*ler ve diğer görevliler, bunları iyi niyetli köylülere vermek yerine, köy halkının dışında –araziyi kendi çiftliklerini kurmak için kullanan– varlıklı insanlara veriyorlardı. Bu aşamadan itibaren, *adâletnâme* vasıtasıyla anlatılan öykünün tekerrürü söz konusudur: köylüler önünde sonunda, sürülerin girişi ve insanlar ile mülkleri üzerine yapılan saldırılar karşısında savaşmaktan başka çare görmeyeceklerdi. Muhtemelen, bu olayın geçtiği yörenin İstanbul'la yakınlığı burayı ticarî tarım için çekici kılıyordu. Rumeli'de ise, tahıl üretimi, İtalyan pazarına ve Avrupa'da seferde olan Osmanlı ordusuna göndermek üzere yapılıyordu. Gene de kendiliğinden oluşan bu yeni tarz zıraî işletmeciliği, çok fazla abartmamak gerekmektedir.

¹³⁸ BA, MD, c. 70, s. 136.

16. yüzyıl ortalarında gelişip, büyük bir hacme ulaşan Venedik tahıl ticareti, binbeşyüztılmışlar boyunca Osmanlı otoritesi tarafından yasaklandı. Kaçakçılık hiçbir zaman tamamıyla durdurulamamış olduğu halde,¹³⁹ Osmanlı tahılının Venedik ipe-sindeki önemi pazar dâhilinde azalmış; ve ticarî fırsatların oranı düşmüş olmalıdır.

Dahası, bazı *çiftlikler*, ticarî bir girişimden ziyade, bir si-yasî kontrol sistemi şeklinde teşekkül edilebilmiştir. Barkan'ın Edirne üzerine olan çalışmasındaki bazı *askerî* mülkler bu gruba ait olabilir.¹⁴⁰ Ticaret ya da endüstriden ziyade, arazi üzerine yatırıma eğilimin, söz konusu dönemde birçok Avrupa ekonomisini de tanımladığını ifade etmek, kayda değerdir. Bu nedenle, 15. yüzyıla doğru, büyük oranda ticarete yönelen Venedik soyluları kırsal mülklerinden ciddi kârlar edinmeye başlamışlardı.¹⁴¹ Osmanlı *çiftlik* teşekkülünde, ticarî ve siyasî faktörlerin görece önemi, henüz daha fazla araştırma bekleyen bir mesele durumundadır.

Çiftlik sistemi köylülerin gözünde, statülerinin ciddi bir biçimde bozulması anlamına gelmiş olmalıdır. Bir kere, devlete ödenen vergilerin çoğu hükümsüz duruma geçmiyordu. *Çiftlik* sahibi tarafından talep edilen harçlar genellikle var olanların üzerine biniyordu. Balkanlar'daki ziraat üzerine yapılan çalışmalar, birçok arazi sahibinin, işgücü hizmetlerini önemli miktarda çoğaltmalarına ek olarak, *öşür* ödemesinden sonra kalan bütün ürünün yarısını talep ettiğini göstermektedir.¹⁴² Eski sis-

¹³⁹ Aymard (1966), s. 127-140.

¹⁴⁰ Barkan (1966), s. 47-58.

¹⁴¹ S. J. Woolf, "Venice and the Terraferma: Problems of Change from Commercial to Landed Activities", *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* içinde. Hazırlayan: Brian S. Pullan (Londra, 1968), s. 175-203. Ayrıca karşı. Halil İnalcık, "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, I, 3/4 (1978), 69-100.

¹⁴² Stoianovich (1963), s. 402.

temin başlıca yararlarından biri, *tımar*ların emniyeti idi; *çiftlik* tarafından hükmedilen arazilerde bu avantaj bir anlam taşımamış olmalıdır. *Tımar* sisteminin tam işlerliğinde muhtemelen çoğu *sipahi* yalnızca birkaç silahlı adama sahipti. Ancak, birçok Balkan *çiftliği*, önemli sayıda silahlı adam tarafından korunan küçük istihkâmlar şeklinde yer aldığı için, köylünün üzerindeki baskıyı belli bir oranda artırmış olmalıdır. En azından bir 18. yüzyıl Balkan *çiftliği* sınırında bulunan köylüler, Immanuel Wallerstein'in uygun bir biçimde adlandırdığı "zorlama ticarî-tarım emeği" genel kategorisine düşmüş gözükmektedir.¹⁴³ Ancak, söz konusu zorlama hakkında hiçbir şüphe olmasa da, 16. ve 17. yüzyıllar boyunca, *çiftlik*lerin ne kadar genişlediği ve pazara yönelik ziraî üretimin yaygınlığının ne kadar olduğunu tespit etmemiz gerekmektedir.

Reâyâdan yüksek vergi istenmesi, *çiftlik* kurmada etkin bir taktikti. *Mühimme* defterlerindeki bir *ferman* bu konuyu anlatmaktadır: Olay, şimdiki Yunanistan'da bulunan Ağrıboz *Sancağı*'nda faaliyetini sürdürmüş düşük düzeyde bir mâlî görevli -bir *voyvoda*- ile ilgilidir.¹⁴⁴ Kadının mahkemesi öncesinde bu şahıs, *reâyânın* bahçeleri ve bağlarından, sekiz ya da on civarında olması gereken yasal miktara rağmen, yetmiş-seksen *akçe* istemekle suçlanmıştı. Köylülerin hâne vergisi olarak ödemeleri gereken yirmibeş *akçe*ydi: *Voyvoda*, yüz elli *akçe* istiyordu. Aynı şekilde, genellikle konar-göçerlerden oluşan geçici yerleşimlerden alınan vergiler de yedi *akçe*den yetmiş *akçe*ye yükselmişti; çok bilinen *kaftan baha* gibi yasa dışı vergilendirmeler söz konusu bile edilmiyordu. Köylüler bu aşırı vergilendirmelerden kaçınca, *voyvodanın* *çiftliği* yöreyi ele geçirmişti. İşin ilginç tarafı, muhtemelen, idarenin mevkisini kiralamış olan bir görev-

¹⁴³ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in Sixteenth Century*, Studies in Social Discontinuity (New York, Londra, 1974), s. 91.

¹⁴⁴ BA, MD, c. 78, s. 41.

lisine karşı yasal işleme geçmeyi zor bulması nedeniyle, görevli resmî bir uyarıdan daha kötü hiçbir şeyle karşılaşmamıştı.

Büyük toprak sahipliklerinin tesis edilmesinde, köylü borçları önemli bir rol oynamıştır. *Çiftliklerin* feshini emreden aynı *fermanda*, çok yüksek oranlarda borçlanmalardan da söz edilmektedir.¹⁴⁵ Ödeme yapamayan borçlular, kimi zaman borç verenleri için çalışmaya zorlanıyorlardı. Üstelik –yukarıda bahsedilen *adâletnâmenin* açıkça ifade ettiği gibi– itiraz edenler, kendilerini yaşamları boyunca hapiste bulabiliyorlardı. Tokat’tan yapılan bir şikâyet bu durumu anlatmaktadır:

Buradaki yeniçeri ve *acemi oğlanların* bazıları, aylık yüzde otuz oranında bir faizle borç para veriyorlardı. Borcunu ödeyemeyen borçluların ise ev bahçe, bağ ve tarlalarına el koyuyorlardı. Bu olayda *kadı*, askerlere usulsüz edinilmiş kazanımlarını geri vermelerini emretmişse de daha sonraki gelişmeleri gösterecek herhangi bir kayıda rastlamadık.¹⁴⁶ Özellikle “mutedil” oranlardaki (yüzde 10-15) kırsal kredi kaynaklarına ulaşmanın güç ya da imkânsız olduğu uzak bölgelerde, borçlanmanın, köylü arazilerinin çiftlik sahiplerinin eline düşmesine vasıta oluşturduğu kuvvetle muhtemeldir.

Ticarî tarıma giren askerler, daha 17. yüzyılın ilk yıllarında, merkezi idare için ciddi bir sıkıntı oluşturabilmişlerdi. Bu, Marmara Denizi’nin Anadolu kıyısında bulunan küçük liman Gemlik’te yaşanan bir olayla kanıtlanmaktadır.¹⁴⁷ Bostan sahiplerine ortak olan yeniçeriler, ağaçların meyvelerini o kadar erken toplamıştı ki, Saray, narlardan alacağı payı ayarlayamamıştı.

Tarla tarımı ve bahçecilikteki uzmanlaşan *çiftliklerin* yanında, özellikle İstanbul şehrine yönelik olarak koyun yetiştirilen hayvan çiftlikleri de vardı.¹⁴⁸ Sahipleri, ellerindeki hayvanların

¹⁴⁵ İnalçık (1965), s. 85; Cezar (1965), s. 391.

¹⁴⁶ BA, MD, c. 75, s. 194.

¹⁴⁷ BA, MD, c. 76, s. 80.

¹⁴⁸ Güçer (1964), s. 12-19, Bistra Cvetkova, “Les *celep* et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l’époque ottomane (XV^e-XVIII^e)”

belli bir oranını başkente göndermek durumunda oldukları için ilgili sürülerin büyüklüklerine dair bazı bilgiler mevcuttur. Bir adamın elinde dört bin koyun olması görülmemiş bir durumdu. Güçer, geniş alanlı otlakların zıraat üzerindeki zarar verici etkilerine vurguda bulunmuştur. 17. yüzyıl başlarına ait bir *ferman* bu meselenin etkili bir örneğini ortaya koymaktadır. Kırkkilise (Trakya'nın batısında, şimdiki Kırklareli) kasabası sakinleri, bazı sürü sahiplerinin, hayvanlarını kasabaya ait tarla, bahçe ve bağlara sürmelerinden şikâyetçilerdi.¹⁴⁹ Anlaşılan, yerel görevli sürü sahiplerinden yanaydı; bu nedenle İstanbul'dan, otlatanların sürülerini geleneksel mera bölgelerine toplamalarını emreden –sertçe kaleme alınmış– bir tebliğ gönderilmiştir. Buna rağmen, merkezî idare ordu ve başkent için acilen ete ihtiyaç duyduğunda, *reâyânın* menfaatleri bu denli dikkate alınmayabiliyordu.

Arazi sahiplerinin ekonomik güçleri, uzun vadede, siyasî çevre içinde de etkisini göstermiştir. Önceleri siyasî güce ulaşmak, arazi sahipliği kazanımını kolaylaştırmışken, 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl boyunca birçok idarî yönetici, ancak, egemen yerel grupların desteğini aldığı sürece işbaşında durabilmiştir.¹⁵⁰ *Çiftlik* sahiplerinin ekonomik menfaatleri aynı zamanda –merkezî idarenin fiyatları oldukça düşük tutmaya çalışmasıyla mücadele hâlinde– mallarını yüksek kârlarla satmayı da içeriyordu. Bu nedenle çiftlik sahipleri, mümkün olabilecek tüm dış pazarlarda satışı düşünebilmişler; ve bu konudaki menfaatleri onları, değişik ülkelerden Avrupalı tüccarlarla karşılaştırmıştır.¹⁵¹ Aynı bağlamda, 18. yüzyıl boyunca büyük oranda gelişme

s.), *Studies of Economic History of Middle East, from the rise of Islam to the present day*, ed. M. A. Cook (Londra, 1970), s. 175.

¹⁴⁹ BA, MD, c. 78, s. 133.

¹⁵⁰ N. Svoronos, *Le commerce de Salonique*, s. 14.

¹⁵¹ İzmir liman pazarı üzerinde etkili olan siyasî şahsiyetler için karşı. Veinstein (1976). Bu bölgedeki *çiftliklerin* 18. yüzyılda dahi az gelişmiş olduğunu belirtmek önemlidir.

gösteren –Balkan Yarımadası’nı Orta Avrupa’ya, özellikle de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na iyice bağlayan– panyayı ağının geçirdiği evrimi de fark etmek gerekmektedir.¹⁵² Benzer gelişmelerin 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca ve 19. yüzyıl başlarında Anadolu’da da ortaya çıktığı az çok anlaşılmaktadır.

İleri Araştırma İmkânları

Yukarıda sunulan taslaktan, müstakbel araştırmaların bazı konuları ana hatlarıyla belirlenebilir. Öncelikle, düzenli olarak toplanmış *öşür* verileri, Osmanlı İmparatorluğu’nun zırai haritasını çizmemize izin verecektir. Tahıl konusu haricinde hasat miktarlarının genellikle bilinmiyor olduğu doğrudur. Tahıldışı ürünlerden alınan *öşrün* parasal değeri üzerinde karar verme usulü *sancaktan sancağa* değişebildiği için, bu kapsamda bir karşılaştırma imkânsızdır. Bununla beraber, çevrim oranları tek bir alt bölge içinde –muhtemelen– değişmez olduğundan, en azından bazı önemli *sancakların* ayrıntılı haritaları mümkün ve kayda değer gözükmektedir. Bunların düzenlenmesi, *tahrirde* kaydedilen birçok köyün yeni haritalarda bulunamaması gerçeği nedeniyle bir dereceye kadar engellenmiş durumdadır. Genellikle şimdiye kadar söz konusu olan *kaza* ya da *nâhiye* şeklindeki yer belirlemelerinden, üstesinden gelinemez problemler ortaya çıkmamıştır. Böyle bir zırai harita, Barkan’ın nüfus haritaları ve de nakliye ağlarıyla karşılaştırıldığında, özellikle önem arz edecektir. Bu usulle, ticarileşme imkânları daha da açık görülebilecektir.

İkinci olarak, besin kaynaklarıyla ilişki içinde bulunan toplumların daha ayrıntılı bir görüntüsüne sahip olmak ve bu iki

¹⁵² Traian Stoianoviç, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, *Journal of Economic History*, 20 (1960), s. 234-301. Virginia Paskaleva, “Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)”, *IFM*, 27, 1-2 (1967-1968), s. 37-74.

değişkenin pazar düzeninin gelişimiyle; şehirselleşme, idarî alt birimler ve benzer konularla olan ilişkisini daha iyi anlayabilmek için köylüler ile onların yerleşimlerinin daha bölgesel monografilerine ihtiyacımız vardır. Bu tür çalışmaların –mümkün mertebe– coğrafi ve etnik farklılıklar taşıyan bölgeler üzerinde dağılması gerekmektedir. Özellikle yerel *kadı sicillerindeki* bilgiler öngörülemediği için, bunların zenginliği, olaydan olaya değişecektir. Bu tür bölgesel çalışmalar resmin –az çok– bütününe ulaşmamızın tek yoludur. Ayrıca, bazı ürünlerin tarımına ilişkin monografiler, Güçer ve Mc Gowan'ın tahıllar ve Stoianovich'in mısır üzerine yaptıkları çalışmalarının¹⁵³ tamamlanmasında da çokça gerekli olabilir. Pamuk, pirinç, koyun ve yağ üretilen bitkiler özellikle dikkat çeken ihtimaller olarak gözükmektedir. Balıkçılık ve balıkçılık düzenlemeleri üzerine yapılacak bir çalışma da geniş perspektifler açabilecektir.

İleri araştırma imkânları –özellikle yiyecek maddeleri bağlamında– yerel ticaret ağlarıyla bağlantılıdır. Mesela, Ege Adaları gibi bazı yerler, hiçbir zaman kendilerine yetecek üretimi yapamamıştır. 16. yüzyıl *mühimme defterleri*, Anadolu anakarasından yapılan tahıl ithalatıyla ilgili birçok izni kaydetmektedir.¹⁵⁴ Diğer ağların pamuk ve pirinç içerdiği gözükmektedir. Her bir konuda, ipuçları parça parça ve *kadı sicilleri* ile *mühimme defterlerinin* bulunma ihtimaline bağlı olsa da, bunların bir araya getirilmesi ile çok şey elde edilebilir.

Bu tür çalışmaların ortaya çıkarması umulanlardan, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun köylü toplumuna dair –en azından– sınırlı bir algılama değil, İmparatorluğun yerel örgütlenmesi de bütünüyle belirebilecektir. Esasen, köy hayatının bazı çok önemli yönleri hiçbir zaman belgelenmediği için, sonrakine ilişkin olarak, öncekine göre daha fazla şey bulabiliriz. 19. yüzyıl öncesinin, aile yapısı ya da evlilik biçimleri ve

¹⁵³ Stoianovich (1962); Güçer (1964); Mc Gowan (1969).

¹⁵⁴ Örneğin, BA, MD, c. 26, s. 244.

köy içindeki sosyal tabakalaşmaları hakkında çok fazla şey öğrenmenin hiçbir yolu olmadığı için, bazı şeyler sır olarak kalacaktır. Bu konuların yerel tarihin sözlü bilgilerine dayanan antropologlar tarafından incelenmesinin, oldukça eğitici olduğu bir gerçektir; ancak bu tür kayıtlar, hiçbir zaman erken 19. yüzyıldan geriye gitmemektedir.¹⁵⁵

Diğer taraftan, yerel örgütlenmeyi etkileyen faktörlerin çoğu bir dereceye kadar yeniden oluşturulabilir. Bununla beraber, burada gösterilen pazar örgütlenmesi uygulamalarına rağmen, önemli boşluklar kalmıştır. Görüldüğü gibi bu bulgular, daha genel bir teoriye indirgenebilirdi. Rozman; Çin, Japonya, Rusya ve Batı Avrupa'daki yerel örgütlenmeler üzerine yaptığı çalışmasında, gelişme safhalarını şehir ve pazar ağının evrimiyle açıklamaya çalışmıştır. Bu tür ağlar –farklı olan diğer kritik faktörlere göre– toplumlardaki paralel gelişme safhalarını mâkul bir biçimde gösterirken, Osmanlı toplumunun bu türden bir teorik plana dâhil edilmesi, hem somut verileri algılamamız hem de teorinin kendisini zenginleştirmek için gerekli olabilir.¹⁵⁶ Ortaçağ ve modern çağ öncesi Avrupa köylüleri; klasik Çin ve Japonya ya da Meksika gibi 17. yüzyıl sömürge topluluklarının dâhil edilebileceği ciddi karşılaştırmalı çalışmalar da gerekmektedir. Sonuncusu, bir ölçüde çiftliği andıran büyük arazi sahipliği nedeniyle, özellikle ilgi çekici gözükmemektedir.¹⁵⁷ Wallerstein tarafından, yakınlarda, bu tür çalışma-

¹⁵⁵ Peter Benedict, Ula, *An Anatolian Town*, Social, Economic and Political Studies of Middle East, XII (Leiden, 1974); Michael Meeker, "The Great Family Aghas of Turkey a Study of a Changing Political Culture", *Rural Politics* içinde, ed. Antoun and Harik, s. 237-266.

¹⁵⁶ Gilbert Rozman, *Urban Networks in Ch'ing China and Tokugawa Japan* (Princeton, 1973); Gilbert Rozman, *Urban Network in Russia, 1750-1800, Pre-modern Periodization* (Princeton, 1975).

¹⁵⁷ François Chevalier, *Land and Society in Colonial Mexico, The Great Hacienda* (Berkeley, Los Angeles, 1970).

lar için ilginç bir örnek sunulmuştur; ancak, özellikle Avrupa kapitalizminin etkilemediği diğer endüstri-öncesi toplumlar ile yapılacak karşılaştırmalar, başka türden örnekleri de ortaya koyabilecektir. Bu tür çalışmalarda, teknolojik faktörlerin kayda değer bir önemi olacaktır; ancak, tâyin edici unsurların; köylü, kırsal ve şehrsel üst sınıf–ya da sınıflar– ve devlet aygıtı arasındaki üçlü ilişkiye işaret ettiği görülmektedir. Bu ilişkinin incelenmesindeki bazı yakınsamalar, bir yandaki tarihî araştırmalar ile diğer yanda bulunan antropolojik teorileri ister istemez bir araya getirecektir.*

* Bu makalenin sonundaki “Kısaltmalar” ve “Literatür Listesi” ekle-ri, kitabın sonundaki “Dizin” bölümünün önüne koyulmuştur (ç.n.).

BALKAN PANAYIRLARININ ESKİ TARİHİ*

Avrupalı Osmanlı tarihi araştırmacıları, Balkan panayırılarının 17. yüzyıl sonlarına doğru ve 18. yüzyıl boyunca taşıdığı önemden sıkça bahsetmişlerdir.¹ Bu yıllar boyunca panayırılar, ağırlıklı olarak dış ticaretle ilişkiliydi. Tüccarlar Selanik'e indirdikleri mallarını Teselya, Makedonya ve Güney Bulgaristan yoluyla dağıtırlardı. Aynı zamanda, Viyana ve Leipzig panayırılarıyla olan bağlantı, Bosna ve Hersek yoluyla sağlanıyordu.²

* "The Early History of the Balkan Fairs", *Südost Forschungen*, XXXVII (1978), 50-68.

¹ Karş. N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII^e siècle*. Paris 1956, s. 209-212, 395-397 ve bu sayfalarda sözü geçen kaynaklar. Ayrıca bkz. Robert Brunshwig, "Coup d'œil sur l'histoire des foires à travers de l'Islam", *La foire*, Recueils de la Société Jean Bodin, c. V içinde, Brüksel 1953, s. 43-75. Romanya'daki gelişmeler için karş. Georgeta Penelea, "Les foires de la Valachie pendant la période 1774-1848" (Bibliotheca Historiae Romaniae 44, Section de l'histoire économique), Bucarest 1973.

² Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyâletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)". [Contribution to the History of Trade between the Otoman Balkan Provinces and

Balkan panayırları, gelişiminin erken safhalarında, Avrupalı tüccarların dikkatlerini çok fazla çekmemişti; araştırmacılar da bu döneme karşı ilgisiz kalmışlardır. Buna rağmen, Osmanlı arşiv kaynakları kısmen bu boşluğu doldurmamıza izin vermektedir. Bu çalışmada, yaklaşık 1650'ler öncesinde Balkanlar'da bulunan bazı büyük panayırların faaliyetleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Birçok kaynak bilinmez ya da zorlukla erişilir kalsa da, bir kısmının gözden kaçmış olması her zaman mümkündür; fakat en azından şimdiye kadar tespit edilen dizin, ileri araştırmalar için bir başlangıç noktası oluşturabilecektir. Kaldı ki, panayırların düzenlenmesi, ticareti yapılan mallar, bunlara iştirak eden tüccarların kimlikleri ve faaliyetleri hakkında edinebileceğimiz bilgilerin, henüz çok az şey bilinen Osmanlı dâhilî ticaretini aydınlatmada bize önemli ölçüde yardımcı olacağı aşîkârdır. Osmanlı ticaretinin çok büyük bir kısmının doğrudan İstanbul'un tedârik işiyle ilgili olması –yeni yeni keşfetmeye başladığımız– müesseselerin geliştirdiği diğer türden dâhilî ticarî değişim yolları ve biçimlerinin görmezden gelinmesini kolaylaştırmıştır.³ Aynı şekilde, şehirleşme ve ticarileşme arasındaki bağlantı da şu ana kadar kısmen araştırılmıştır.⁴ Bu şartlar altında panayırlar, şehirleş-

the States of Europe]. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* 27, 1-2 (1967-1968), s. 47 vd., (Bundan sonra *IFM* olarak kısaltılacaktır). 1600'ler civarındaki Balkan panayırlarına ilişkin Fransızca atıf için bkz. Brunshwig, *agm.*, s. 67.

³ İstanbul'un tedârik problemi için karş. Robert Mantran, *Istanbul, dans la seconde moitié du XVII^e siècle (Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul)*, Paris 1962 ve Halil İnalçık, 'İstanbul' makalesi, *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı.

⁴ Özellikle Halil İnalçık'ın Bursa incelemesine bkz.; karş. *EP*'deki 'Bursa' makalesi ve Ronald Jennings: "Loans and Credit in Early 17th Century Otoman Judicial Records, the Sharia Court of Anatolian Kayseri". *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)* XVI, 2-3 (1973), s. 168-216.

menin sınırlı olduğu bir bölgede ticarileşmeyi temsil ettiği için –özellikle– kurumsal olarak ilgi çekicidir. Verilen bu temel gerçekler ışığında bu çalışmanın amacı, büyük panayırların Osmanlı ticarileşmesi içerisindeki rolünü genel hatlarıyla belirlemek olacaktır.

Osmanlı arşiv kaynakları arasında bulunan çok sayıdaki devlet emri (*ferman*), çalışmamızın hareket noktasını oluşturmaktadır. Şu ana kadar tespit edilen en eski *ferman*, 991/1583 yılına tarihlendirilmiştir.⁵ Bu belgeler, takriben 1608 ile 1630 arasında, epeyce fazladır. Buna rağmen, panayırlar üzerine büyük bir sessizlik çökmüş gibidir. Yaklaşık 1680'lere kadar bu türden –1056/1646'ya tarihlendirilen– yalnızca bir adet ayrıntılı belge bulunmuştur.⁶

Şu ana kadar, panayırın kurulduğu bölgenin yargıcına (*kadı*) gönderilen –çoğu yirmibeşin üzerinde– tebliğ tespit edildi. Bazı meselelerde, gönderilen yerler arasında bölge yöneticisini de (*sancak beği*) görüyoruz. Tâlimatlar genellikle, panayırı ziyaret edenlerin güvenliği ya da iştirak eden tüccarlar tarafından ödenen vergilerle ilgilidir. Bu nedenle, bazı meselelerde, yönetimle ilgili bilgiler verilmekle birlikte, ne söz konusu panayırların isimlerini ne de coğrafi yerleşimleri öğrenebiliyoruz.

Farklı türde bir belgeleme de Osmanlı vergi sicilleri (*tahrir*) ve hayır kurumlarını (*vakıf*) tanımlayan tamamlayıcı listeler tarafından sağlanmaktadır.⁷ Bunların çoğu 16. yüzyılda derlen-

⁵ Mühimme defterleri, Başvekâlet Arşivi, İstanbul (MD), c. 52, s. 82.

⁶ MD 91, s. 81.

⁷ Tarihi bir kaynak olarak vergi sicilleri konusunda karış. Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Otoman aux XV^e et XVI^e siècles", *JESHO*, I (1957-58), s. 9-36. Vakıf kayıtları için bakınız Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflarve Temlikler" [Pious Foundations and Private Landholdings as Means of Colonization in the Otoman Empire], *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 279-386.

miştir. Esasen, 1600-1646 dönemiyle ilgili olarak yalnızca birkaç bölgenin vergi sicillerine sahip bulunmaktayız. Vergi toplamayı kolaylaştırmak üzere bir araya toplanan siciller nedeniyle bunlar, merkezî idare ya da hayır kurumu yöneticilerinin toplamayı ümit ettikleri dükkân kiralarnı da içeren çeşitli türdeki harçlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, hayır kurumlarının yıllık kayıtlarında panayır vergileri gibi gelir kaynaklarının da belgelenmiş olduğu beklenebilir; ancak şu ana kadar bu durumun gerçekleştiği yerlerdeki örneklerden yalnızca birkaçını biliyoruz.⁸

Söz konusu belgelerden şu panayırların mevcudiyetlerini tespit etmek mümkündür: Şimdiki Makedonya'da bulunan Köstendil ilinin (*sancak*) yönetsel bölgesi (*kaza*) Ustrumca'da Dolyan Panayırı'nı tespit ettik.⁹ Tırhala ili (şimdiki Trikkala)

⁸ Hayır kurumlarının yıllık kayıtlarını içeren bilgiler için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tazına Ait Araştırmalar" [Research on the Foundation and Functioning of Imaret Complexes, in Connection with the Establishment and Development of Cities], *IFM*, 23, 1-2 (1962-63), s. 239-269. Seyyid Gazi kayıtlarındaki bir panayır belgesi için bkz. İstanbul Topkapı Sarayı Arşivi D 493.

⁹ Osmanlı kasabalarının Rumeli'deki yerleşimi için bkz. Tayyib Gökbilgin, "Kânûnî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyâleti Livaları, Şehir ve Kasabaları" [Provinces, Cities and Towns of Rumeli during the Early Reign of Kânûnî Süleyman], *Belleten*, XX, 78 (1956), s. 247-285 (Türk yerleşimlerinin isimlerinin telaffuzu, bu makalede takip edilmiştir). Ayrıca verilen haritalar şuralarda kullanılmıştır: Heinrich Kiepert, *Generalkarte von der europäischen Türkei*. Berlin 1870 ve *Carte de l'Épire et de la Thessalie. Die griechisch-türkischen Grenzgebiete mit Angabe der griechischen Sprachgrenze*. Berlin, 1897 sonrası. Harita şablonu, *The Times Atlas of the World*, ed. John Bartholomew, c. IV: *Sothern Europe and Africa*. Londra 1956, pafta 83. Sayın Rauf Onay'a haritayı çizdiği için teşekkürler. Dolyan için bkz. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara (TK) 89, s. 419a, 424b; TK 90, s. 176b; MD 76, s. 48; MD 78, s. 229, 310, 314, 383,

Fener (Fenarion)¹⁰ yönetsel bölgesinde Maşkolur (Maskoluri) ve Alasonya (Elason)¹¹ panayırlarını barındırıyordu. Aynı yörede Çatalca (Farsala) Kasabası yakınlarında *Göl Panayırı*¹² olarak bilinen bir başka panayır da kurulmuştur.

Edirne (Adrianopol) Sancağı dâhilinde Paşa Livası olarak bilinen yerdeki Zihne'de –ya da yakınında– kurulan Soğan Panayırı adlı bir panayır tespit ettik.¹³ Makedon kasabası Hürpişte yakınında aynı sancak içinde, Doçin yerleşiminde tanınmış bir panayır bulunmaktaydı.¹⁴ Selanik Sancağı'nın (Salonika), Karaferye (Veroia) yöresine ait birçok panayırdan bahsedilmiştir. Bunlardan biri adı geçen kasabanın içinde kuruluyordu; St. Catherine Panayırı (*Katarina Panayırı*) olarak bilinen diğeri ise, ya kutsal günde ya da Katarini adlı yerleşimde toplanmış olmalıdır.¹⁵ Ayrıca, tuz ocağı yakınlarındaki *Çitroz* ya da *Kitros* olarak bilinen yerde de bir panayır mevcuttu.¹⁶

510; MD 81, s. 135; MD 82, s. 95; MD 85, s. 10, 112, 121, 265; MD 91, s. 81. Karş. Svoronos, *age.*, s. 210–211 ve s. 395.

¹⁰ Maşkolur konusunda bkz. Tapu Tahrir Başvekalet Arşivi (TT) 105, s. 501–503, TK 60, s. 212b vd.; MD 78, s. 382, 439, 511; MD 80, s. 559; MD 85, s. 265. Bkz. Svoronos, *age.*, s. 210 ve 395.

¹¹ Alasonya (Ellason) Panayırı konusunda, TT 105, s. 656; TK 60, s. 146b–149a; MD 76, s. 48; MD 78, s. 229; MD 79, s. 100; MD 80, s. 439. Ayrıca bkz. Svoronos, *age.*, s. 210 ve 395.

¹² Bkz. MD 76, s. 48; MD 78, s. 383, 510; MD 85, s. 263. Harita bu bölgede herhangi bir göl göstermediğinden, bu isim, pekâlâ Gül Panayırı'na denk olabilir.

¹³ MD 85, s. 174, 263.

¹⁴ TT 70, s. 243; MD 76, s. 48; MD 78, s. 383, 510; MD 80, s. 33; MD 85, s. 174.

¹⁵ MD 85, s. 174. Katarini adında bir kasaba şimdiki Teselya'da hâlâ mevcuttur. Aya Katarina isminde bir yerleşimle ilgili olarak bkz. Selanik yolundaki muhafız istasyonu (*derbend*) TK 60, s. 234b–235b; ancak bu yörenin kaydedilmiş pazar vergisi bulunmamaktadır.

¹⁶ Çitroz (Kidros) için bkz. TT 70, s. 12, TK 191, s. 267 a. Vergi sicillerinde *panayır* şeklinde belirtilmemiş olsa da burada büyük bir

Ohri Sancağı'ndaki (günümüzde Yugoslavya'daki Ohrid) Usturuga Kasabası bir panayıra ev sahipliği ediyordu;¹⁷ bu tür bir müessesenin varlığını Bosna'daki küçük kasaba Olofca ile ilgili olarak da belgeleyebiliyoruz.¹⁸ Hersek (Herzegovina) Sancağı'nda Prepolye yakınlarında bulunan müstahkem köy Milaşe'va'da da ya meydanda ya da Saint Sava'ya adanan manastır civarında toplanan bir panayır mevcuttu.¹⁹ Diğer bir panayırın Prepolye idârî bölgesindeki küçük kasaba Taşlıca'nın

pazar vardı. Pazar vergileri 925/1519 gibi erken bir tarihte 3500 akçe tutarındaydı; esasen bu vergi, haftalık bir pazardan ziyade panayır-dan toplanmış olabilir. II. Selim (1566-1574) döneminde derlenen pazar vergilerinin bu bölgeden toplanacak pazar vergileri konusunda bir dizi ayrı düzenlemeyi içerdiğinden hareketle, Karaferye yöresinin bütününde önemli boyutlarda ticarî faaliyet gerçekleşmiş olmalıdır: TK 191, s. 264a. Ayrıca, hem *mühimmeler* hem de vergi sicilleri, panayırdan olmasa da –muhtemelen şimdiki Kolindros'la aynı olan– birtakım ticarî faaliyetlere sahne olan bir köyden söz etmektedir: TT 70, s. 12; MD 85, s. 174; TK 191, s. 276a.

¹⁷ TK 25, s. 15a; MD 80, s. 33. Usturuga (Sturğa), 991/1583 tarihinde düzenlenen kayıta 300'den az vergi mükellefine sahipti. Panayır da buranın yerel önemini artıramamış; pazar vergileri ancak 1200 akçeyi bulmuştur.

¹⁸ TK 5, s. 228b, MD 78, s. 78.

¹⁹ MD 78, s. 408. Karş. 993/1585 yılında derlenen TK 7, s. 246a, 250b. Milaşe'va kalesi garnizonda görev yapan memurun sadece 100 akçelik gelirini çıkarmak üzere, pazar ve şarap vergileri birlikte toplanıyor olduğunu tespitle, buranın küçük bir yerel topluluğa sahip olduğu düşünülmektedir. St. Sava keşişleri, her fırsatta düzensizliklere yol açmaktan sorumlu tuttıkları panayırın kurulmasını istemedikleri için lağvedilmesi yolunda dilekçe vermişlerdi. Dilekçeleri, garnizonu kendi gelirleriyle finanse etmeyi teklif ettiklerinde uygun görülmüştür.

Sırbistan krallık hânedanı tarafından kurulan Milaşe'va'daki St. Sava Manastırı için bkz. Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*. Eastern Europe 500-1453. Bungay, Suff. 1971, s. 242, 301, 349-350. Burada, manastırın Ortaçağ Balkan sanatı tarihi açısından taşıdığı öneme de değinilmektedir.

(Plevlje) çok uzağında olmayan bir yaylakta kurulmuş olduğu gözükmemektedir.²⁰ Ayrıca, aynı eyalette bulunan Preboj bölgesinde bir panayır daha kuruluyordu.

Bulgaristan'la ilgili olarak, Todorov, 1550 civarında Filibe (Philippopol) yakınlarında faaliyet gösteren, kaba yünlü kumaşlar (*aba*) satımında uzmanlaşmış –bu yörenin zanaatçıları 19. yüzyıla doğru büyük miktarlarda üretim yapmışlardı– bir panayırın mevcudiyetini göstermiştir. 933/1585 yılına ait bir merkezî emir, Varna yakınlarındaki bir köyde yıllık panayır kurulmasına atıfta bulunmuştu. Bununla beraber, 18. ve 19. yüzyıllar boyunca kayda değer bir öneme sahip olan Uzuncaabad-Hasköy (Khaskovo) Panayırı'nın, 1600-1650 yılları arasındaki fermanlarda bahsi geçmemektedir.²¹

Vergi sicillerine göre Mileşe'ya'da bulunan St. Sava Manastırı keşişleri, tarlalar, bahçeler, bağlar, çayırlar ve değirmenlerden kaynaklanan önemli miktarda gelire sahiplerdi ve yıllık sabit 500 *akçe* vergi ödüyorlardı.

²⁰ MD 78, s. 459, MD 52, s. 82.

²¹ MD 55, s. 148. Karş. "Arno Mehlan, Die großen Balkanmessen in der Türkenzeit", *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXXI/1 (1938), s. 10-49.

Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri" [Some Changes in Character and Organization of Bulgarian Craftsmen During the First Half of the Nineteenth Century], *IFM*, 27, 1-2 (1967-1968), s. 2. Şimdiye kadar sayılan panayırlar dışında şunlar da kayda değerdir: MD 85, s. 193'te (1040/1630) atıfta bulunulan panayır; ne yazık ki idarî bölgenin adı okunamadı. TK 60, s. 228a/b St. Constantine'nin *bâc-ı pazar*'ına atıfta bulunuyor; 1200 *akçelik* mütevacı bir gelir ürettiği için, yerel bir faaliyet olması muhtemeldir. Halil İnalçık, daha erken bir dönemde, 15. yüzyılın ilk yarısında Arnavutluk'taki Şin Marya'daki bir panayırdan söz etmektedir: *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* [A copy of the Register of the Province of Albania dated H. 835], Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV Seri No. 1, Tahrir defterleri, Ankara 1954, s. 89.

Panayırların Anadolu'da çok nâdir olduğu görülmektedir. 16. yüzyıla ilgili olarak elimizdeki bilgiler bu türden kalabalık faaliyetlerin Seyyidgâzi, Nazilli ve muhtemelen Alaşehir'de olduğuna işaret etmektedir. Osmanlı seyyahı *Evliyâ Çelebi* 17. yüzyılda Nazilli'yi ziyaret ettiği sıralarda, burası büyük bir haftalık pazar hâlinde gelişmiş durumdaydı. *Evliyâ*, her hafta olmasa da yılda bir kez karşılaştığı halde, pazarın olduğu günlerde yapılan alış veriş hacminin Rumeli'deki büyük panayırlar kadar yüksek olduğunu dahi iddia etmiştir.²² Seyyidgâzi panayırının 1600'ler civarındaki mevcudiyeti ve bu dönemde epeyce gelişmiş olduğu bilinmektedir; ancak şu ana kadar, buranın daha sonra gösterdiği gelişimle ilgili herhangi bir bilgi bulunamamıştır. 16. yüzyılın ilk yarısında bütünüyle yeniden inşa edilen Alaşehir yakınlarındaki bir dizi dükkân ve Pazaryeri, basit bir pazar için fazlasıyla büyük geleceği için, burada bir tür panayırın kurulmuş olduğu daha muhtemel gözükmektedir. *Evliyâ*'nın, 17. yüzyıldaki mevcudiyetini kaydetmiş olması, burasının hâlâ yeterince önem taşıdığına işaret etmektedir.

Sofya, Leskofça (Leskova) ve Dubnice yöresindeki panayırların mevcudiyeti için bkz. MD 78, s. 320. Mutlaka, bu türden daha başka örnekler de bulunabilecektir.

²² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* [Account of his Travels], İstanbul 1895-96/1938, c. IX, s. 186. *Evliyâ*'ya göre, Rumeli'deki meşhur panayırılar şunlardı: Maşkölur, Dolyan, Teselya'daki Alasonya, Makedonya'daki Debre, Epirus'taki Yanya ve şimdiki Yugoslavya'da bulunan, Macaristan sınırının az ötesindeki Üsseg (Esseg). O ayrıca, Midilli-Lesbos (c. IX, s. 265) ve İstanköy-Kos (c. IX, s. 216) panayırlarından da söz etmektedir. Buna rağmen, Midilli vergi sicillerinde (TT 264) bahsi geçen panayır ile ilgili bilgi bulmak mümkün olmamıştır. *Evliyâ*'nın Nazilli açıklaması için bkz. c. IX, s. 186-187; ayrıca, panayır bilgileri için –ki yılda iki kez kurulmuş gözükmektedir: TK 144, s. 207b vd. Alaşehir için, bkz. *Evliyâ Çelebi*, c. IX, s. 54 ve TK 571, s. 163a/b.

Yalnızca Osmanlı kaynaklarından yola çıkarak pazar ve panayırları ayırt etmek, “pazar” kelimesi her ikisi için de geçerli olabildiği için, çoğu kez zordur. Halbuki, ikincisi için farklı bir kelime mevcuttur (*panayır*) ve tanımlamalarda bu kullanılabilir. İlâveten, kimi zamanlar *haftalık pazar* özel açıklaması, sözü edilen yerlerin kesinlikle panayır olmadığını çıkartmamıza izin vermektedir. Temel farklılık, kurulma sıklığıyla orantılıdır: Panayır, yılda bir, iki ya da üç kez, bir gün ile birkaç hafta arasında değişen bir sürede sona ermek üzere kurulurken; pazar, genellikle haftada bir kurulup birkaç saat ya da en fazla bir gün içinde sona ermekteydi.²³

Mehlan, Balkan panayırlarıyla ilgili çalışmasında, bunların iki türde olduğuna işaret etmiştir.²⁴ İlki karakteristik olarak daha yereldir. Bunlar genellikle yıl boyunca devam eder ve müşteriler yiyecek, ayakkabı, kap-kacak ve benzeri mallar gibi temel eşyalarını satın alırlardı. İkincisinde perakendeciler, toptancılarla buluşurdu. İlkinde müşterilere satmak üzere mal tedârik edilirken, ikincisinde yiyecek maddeleri ve hammaddeler satılırdı. Tabii, pratikte iki işlev hiçbir zaman tam olarak ayrılmazdı. Ayrıca, panayır kurulduğu yerde genellikle önemli bir sosyal faaliyet meydana getirir; o bölgede belli bir işi olmayan birçok insan tarafından da ziyaret edilirdi. 16. yüzyılla ilgili olarak, çeşitli panayırlar arasındaki işlev farklılıkları, çok az bilinmektedir.

Erken dönem modern Avrupası’nda, bu dönemde başka bir panayır türü daha meşhurdur. Medina del Campo ya da Besançon (Kuzey İtalya’da kurulurdu) gibi bazı panayırlar, büyük oranda değişik ülkelerin tüccarları ve bankerleri arasındaki takasları kolaylaştıran kurumlardı.²⁵ Çoğu kez tüccarlara bir

²³ Panayırların 18. yüzyıl Rusyası’ndaki görevleri için bkz. Gilbert Rozman, *Urban Networks in Rusya 1750–1800 and Premodern Periodization*, Princeton 1976, s. 119–121.

²⁴ Mehlan, *agm.*, s. 14.

²⁵ Bkz. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II*. Paris 1966, c. I, s. 347–348.

miktar kredi bahşedilse de, bu türden bir *foires d'échange*'ın varlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmez.

16. yüzyıl Osmanlı dış ticaretiyle ilgili verilen bilgilere göre, Balkan panayırılarının ağırlıklı olarak ithal mallarla ilişkili olduğu kuşkuludur.²⁶ Bu çalışma, panayırılarda söz konusu erken dönem boyunca, büyük oranda –her düzeydeki– bölgelerarası, şehirlerarası ve yerel iç ticarete hizmet ettiğini öne sürmektedir. İlâveten, panayırılar, ihracatı belli oranlarda yönlendiren bir kanal rolünü de üstlenmiş olabilir.

Panayırılarda, gelişme gösterdiği şehirleşme genel düzeyinin düşük olduğu bölgelerde, genellikle, doğrudan mal pazarlamasıyla ilişkili olduğu sıkça ifade edilmiştir.²⁷ Önemli tüccarlar sabit kalarak, diğer şehirlerdeki iş ortaklarıyla olan ilişkilerini, çalışanları ya da profesyonel aracılar vasıtasıyla idare etmeyi tercih etmişlerdi.²⁸ Diğer taraftan panayırılar, özellikle –Niels Steengaard tarafından da açıklandığı üzere– ‘kervan ticareti’ne kolayca uyum gösteriyordu.²⁹ Bir “kervan tüccarı”nın depolama imkânı ve pazara ilişkin bilgisi sınırlıdır; genellikle bir yerde harcayacağı zaman da belli bir dönemle sınırlanmıştır. Ona göre, bir panayırının avantajı, riskine eşitti; avantajların büyük oranda mahvedilmesi, yerel bir tüccarın ondan talep edecekleriyle diğerlerini eşitlemekteydi. İşlerin, panayır kurulu olduğu sınırlı dönem süresinde halledilmesi gerektiği için, kimse komşusundan daha fazla bekleyemez ve böyle bir yerdeki de-

²⁶ Mehlan, a.g.m., s. 12.

²⁷ Traian Stoianovich, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, *Journal of Economic History*, XX (1960), s. 261.

²⁸ Avrupa Ortaçağlarında iş pratiklerinin değişimi konusundaki tartışmalar için bkz. Jacques Bernard, “Trade and Finance in Middle Ages, The Fontana Economic History of Europe”, Yay. Carlo Cipolla, Glasgow 1972, s. 307-309.

²⁹ Niels Steengaard, *Asian Trade Revolution of Seventeenth Century. The East India Companies and Decline of Caravan Trade*, Chicago, Londra, 1974, s. 22 vd.

polama imkânlarının üzerinde kâr elde edemezdi. Pazar bilgilerine dayanarak da olsa –bu tür bilgileri daha genele uygulayarak– panayırlar, fırsatları eşitlemiş olmalıdır.

Bu şartlar altında, panayırların şehirlerde nâdiren gelişmiş olması ve bütün önemli kasabaların panayırlara sahip olmamaları garip görünmemektedir. Tam tersine, kimi zamanlar panayırlar büyük şehirlerin hâkim olduğu alanların dışında kurulurdu. Böylece, katılımcı tüccarların –aksi takdirde– bu tür yerleşimlerin talepleriyle yaratacağı baskılardan kaçmalarına izin veriliyordu. Bu nedenle, 18. yüzyıl Rusyası'ndaki en önemli panayırların bir kısmı, yılın geri kalan kısmında bir köy ya da en çok sessiz bir kır kasabası olan yerlerde kurulmuştu.³⁰ Önemli Balkan panayırlarından bazıları da benzer yerlerde kurulmuştur.

Panayırlar, Rusya, Çin ya da Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük bir bölgenin sınırları içinde uzun-mesafe ticaretine hizmet veriyor ise, aralarında bir miktar koordinasyon olmak zorundaydı. Önemli sayıdaki yol, yalnızca mevsimsel olarak açıktı: Kışları birçok gemi Akdeniz ya da Karadeniz'den uzak dururdu; kar, özellikle dağlardaki bazı yolları geçilmez hâle getirirdi.³¹ Dolayısıyla, büyük bir ticarî alanın sınırları içine ulaşan malların bir panayırdan diğerine nakledilmesi gerekmektedir. Bu suretle, bir panayırdan satılamayan ürünler, diğerinde indirim tâbi tutulabilir ve toptancılardan perakendecilere olan dağıtım da bir panayırlar silsilesi içinde yönetilen mallar vasıtasıyla başarılabiliirdi.³² Dış satım konusunda ise tamamen aksi geçerlidir. Rozman, böyle bir panayırlar düzeninin 18. yüzyıl Rusyası'nda nasıl işlediğini ortaya koyarken, Svoronos ve

³⁰ Rozman, *age.*, s. 194-195 ve diğer yerlerde.

³¹ 16. yüzyıldaki iletişimle ilgili bir değerlendirme için bkz. Braudel, *age.*, c. I, s. 326-346.

³² Rozman, *age.*, s. 127-129.

Stoianovich aynı dönemde Balkanlar'da geçerli olan durumun altını çizmiştir.³³

Rusya'da geçerli olan durumda, panayırları, ciolarına göre farklı gruplara ayırmak mümkündür: Muhtemelen en büyükleri, uluslararası ve bölgelerarası ticaret ihtiyaçlarına cevap verirken, orta-büyüklikte kurulanlar ekseriyetle şehir-içi ticarete yönelikti.³⁴ Küçük panayırlar da aynı şekilde yerel ihtiyaçlara hizmet etmekteydi. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu için geçerli olan birkaç rakam, cioları tahmin etmemize ve böylece az sayıdaki panayırın görece önemini ölçmemize izin vermektedir. Kaynaklarımızda geçen bazı panayırların büyüklüğü ve kurulma sıklığı ile getirdiği gelirlerden, çok kabaca tahminlerde bulunulabilir. Bu kıstaslara göre Teselya'daki Maşkolur ve Dolyan panayırları en önemlilerinden olmalıdır. Gene de bu kıstaslarda çok fazla ısrar edilmemelidir: Osmanlı kaynakları, büyük oranda panayırların tedirginlik yaratan güvenlik sorunuyla ilgilidir ve çoğunlukla bu kaynaklarda ancak, mahallî güvenlik sorunu olan yerlerde kurulanlardan söz edilmiştir.

Fener (Fenarion) yönetsel bölgesindeki Maşkolur, önemli bir köydü; 1569/977 yılı vergi sicillerine göre, 228 aile, 38 bekâr erkek ve hâne sahibi 37 dulu barındırıyordu.³⁵ Çarpanlı kullarıma göre, bu değerler 800 ile 1300 arasında bir nüfusa tekabül etmiş olmalıdır. Zıraî üretim büyük oranda buğday ve arpa ya dayanıyordu ek olarak az miktarda darı, çavdar, mercimek ve

³³ Svoronos, *age.*, s. 210, 395; Stoianovich, *a.g.m.*, s. 280. Ayrıca bkz. Traian Stoianovich, "Model and Mirror of Premodern Balkan City", *La ville balkanique XV^e-XIX^e ss*, *Studia Balcanica* 3, Sofia 1970, s. 109-110.

³⁴ Rozman, *age.*, s. 121-122.

³⁵ 1521-22 vergi sicilleri (TT 105, s. 501-503) ile karşılaştırıldığında, panayırın gelişmesinin kalıcı yerleşimde önemli bir genişlemeye neden olmadığı anlaşılmaktadır. Köy, 1521-22'de 2 Müslüman ve 202 Hristiyan aile, 14 bekâr erkek ve hânelerinin başındaki 37 duldan oluşuyordu.

keten tohumu da yetiştiriliyordu. Köyün iki Müslüman ailesinin 12 dönüm bağı ve bahçesi vardı; Hristiyan nüfus 245 dönüm sahıpti ve ürettikleri şaraba fazladan bir vergi ödüyorlardı. Az sayıda domuz ve koyun yetiştirilirdi; ve bu yerleşim kendi içinde bir haftalık pazara da sahıpti. Gene de, bir Balkan köyü, Bruce McGowan'ın tanımladığı yerleşimlere oldukça benzermektedir.³⁶ Köy tarlaları komşu yerlerin köylüleri tarafından da işlendiği için, yerleşimin, yılda 25.000 akçenin biraz altında bir üretim yapması beklenmiştir.

Maşkölur panayırındaki ticarî faaliyet, iki icmal defterinde belgelenmiştir. Bunlardan eski olanı, 928/1521 tarihinde, *Kânûnî Süleyman*'ın (1520-1566) gözde vezîriâzâmı *İbrahim Paşa*'nın toprakları tasarrufuna alıp panayırı yeniden düzenlemesinden hemen önce derlenmiştir. Daha sonra, *İbrahim Paşa* bu geliri vakıflarından birine devretmiştir.³⁷ Yaklaşık 19.000 akçe tutarındaki toplam gelir, hazineye gidiyordu. Ticarî işlem toplamına dair doğrudan veri olmadığından, söz konusu miktar, panayır faaliyetini ölçmeye yardım edebilir. At ticareti, önemli bir iş kolunu oluşturuyordu; pazarın bu kısmı, tek başına 2.882 akçe (yüzde 15.8) üretiyordu.³⁸ Ne yazık ki panayır resimleri, pazar vergileri, pazar müfettişi (*muhtesip*) ile onun –güvenlik görevlileri gibi çalışan– yardımcılarının ödemeleri (*resm-i asesan*) için 15.000 akçe gibi bir toplam ücret veriliyor-

³⁶ Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, I (1969), s. 75.

³⁷ Karş. Tayyib Gökbilgin, "İbrahim Paşa" makalesi, *İslâm Ansiklopedisi (IA)* içinde. Vezîriâzâmın mülkleri için aynı yazarın şu kitabına bkz. *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar, Mülkler, Mukataalar* [Edirne and the Paşa Sancak During the XV and XVI Centuries – Pious Foundations, Private Property, and Tax Farms], İstanbul 1952, s. 75.

³⁸ Sürü ticaretinin 18. ve 19. yüzyıllardaki panayırların zenginliğindeki önemi için karşı. Mehlan, *age.*, s. 34. Romanya'daki karşılaştırmalabilir durum için bkz. Penelea, *agm.*, s. 76.

du. Bu nedenle ticareti yapılan diğer mallarla ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yalnızca, şarap satışından elde edilen gelirden müstakil olarak söz edilmiştir; ancak elde edilen miktar (400 akçe), göz ardı edilebilecek kadar azdır.³⁹

İkinci kayıt, 1569'da derlenmiştir; bu dönemde panayırın yıllık geliri beş katına çıkarak 95.160 akçeye ulaşmıştı. Paranın değerindeki düşüşün neden olduğu kayıp ve diğer sebeplerden kaynaklanan fiyat artışları göz önünde bulundurulmuş olsa dahi, bu değer, önemli bir büyümeye işaret etmektedir. 1489-1490 ile 1573 yılları arasındaki fiyat endeksi yürürlükteki para üzerinden, yalnızca 100'den 179.97'ye yükselmişti. Bu nedenle, bu fiyat artışı bile, 1522 ve 1569 arasındaki dönemde gerçekleşenden daha az olmalıdır; reel ticarî işlemlerdeki artış da buna paralel olarak daha büyüktü.⁴⁰

Maşkölür Panayırı'ndan toplanan gelir kalemleri arasında – içerde ve dışarıda olan bölmeler olarak– dükkânlara ödenen kiralar yüzde 20'yi oluşturmuştur. Ardından *bâc-ı siyah* (kelime karşılığı: kara vergi) olarak bilinen önemli bir vergi geliyordu. 17. yüzyıl ortalarından itibaren bu terimin sıradan Osmanlı bürokratinca bu şekilde anlaşılmadığı görülmektedir: Rodoscuk (Tekirdağ) limanını tarif eden ekli bir bilgiyle, *bâc-ı siyah* ya

³⁹ Şarap satışı *monopolye* adı verilen bir düzene göre yapılıyordu; bu, şarap vergisi kendisine tahsis edilen kişiye aynı olarak topladığı vergileri elden çıkarabilmesi için belli bir dönem için şarap satma tekelinin de verilmesi anlamına geliyordu. Karş. Ömer Lütfi Barkan, 15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zırai Ekonominin Hukûkî ve Mâlî Esasları [The Judicial and Financial Foundations of the Ottoman Agricultural Economy in the XV and XVI Centuries], İstanbul 1943, s. 99.

⁴⁰ TK 60, s. 210-b-212a. Akçenin değer kaybetmesi ve müteakip fiyat artışı için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "16. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri" [Price Movements in Turkey During the Second Half of the Sixteenth Century], *Belleten*, XXXIV, 136 (1970), özellikle s. 569'daki tablo.

da *kara gümrük* terimi izah edilmektedir.⁴¹ Bu vergiler, yiyecek maddeleri, hammaddeler, kumaşlar ve taşınan hayvanlardan alındığı için, bunların, bir tür dâhilî gümrük vergisi olduklarını varsayabiliriz. Bu vergi Maşkolur'da 15.500 akçe üretiyor ya da panayırdan kaynaklı gelirin yüzde 16'sını oluştuyordu.

Boğa ve sığır satışı da Maşkolur'da yapılan işlerin önemli bir kısmını (15.000 akçe: yüzde 16) oluşturmuştur. Esasen, büyükbaş hayvanların ve atların satışları –beraberce– neredeyse panayırın toplam hâsılatının çeyreğine tekabül ediyordu. Buna rağmen, köle satışı, yalnızca küçük bir kalemdi; insan satışından alınan vergiler 3.200 akçe ya da yüzde 3.4 miktarındaydı. Görünüşe göre, bu kalabalık, en azından Yahudiler ve Hristiyanlar için kutlama yapıp şarap içmek için bir fırsat yaratıyordu; ilgili vergiler 7.900 akçe ya da bütün panayır gelirinin yüzde 8.3'ü kadardı. Geri kalan vergi, büyük oranda pazaryeri müfettişine, tellâl ve diğer aracılara yapılan ödemelerden ve kesilen bazı ceza harçlarından oluşuyordu.⁴²

Maşkolur'dan toplanan satış vergilerine ilişkin kısa bir bilgi, bizi, panayır alanlarına sokulan malların vergilendirme oranları hakkında bilgilendirmektedir. Bu, *kânunnâme* türünde bir belge olup, Ömer Lütfi Barkan tarafından yayımlanan diğer belgelerle de bazı paralellikler göstermektedir.⁴³ Belli bir pazara ilişkin Osmanlı kânunlarında, malların standart listesinin basitçe tekrarından ziyade, söz konusu yerde sıklıkla satılan mallardan söz etmek tercih edilmiştir. Maşkolur'da uygulanan çoğu kânun, satış miktarı ve satılan malların değerine ilişkin bir tahmine izin verecek kadar ayrıntılı olmasa da bazı önemli kalemler üzerinde tahmin yürütmek mümkündür. At, sığır ya da boğa satışı

⁴¹ TK 572, s. 13b.

⁴² İstanbul'daki tellâllık sistemi için bkz. Mantran, *age.*, s. 473 vd. Pazaryerinin müfettişi olarak görev yapan kişilerle ilgili daha geniş bilgi edinebilmek ilginç olabilirdi; ancak kaynaklar, bu tür bir bilgi vermemektedir.

⁴³ Bkz. Barkan, *Kânunlar*, a.g.e., s. 302/303, 319 ve diğer yerlerde.

üzerinden alınan vergi miktarı 5 *akçe* tutarında olduğuna göre, idarenin yalnızca bir panayır kurulumundan ortalama 1460 at ve 3000 boğa satışı beklediği gözükmektedir. Genellikle bir at 300-1000; ve büyükbaş hayvan 70-150 aralığında bir *akçeye* satıldığına göre—at için 650 *akçe*, inek ya da boğa için 110 *akçelik* ihtiyarî bir ortalama fiyat düşünülürse— hayvan ticaretinin değeri yaklaşık 1.300.000 *akçe* tutarında olmalıdır.⁴⁴

Kumaşlara gelince —muhtemelen çoğunlukla pamuklu— satış vergileri, toptancılar (at yükü ile satma) için yüzde 2.5; perakendeciler (*arşın* ya da “ell” ile satma) için yüzde 5 oranlarında sabitlenmişti. Bütün satıcıların en yüksek oranı ödediğini varsayarsak, satılan kumaşın değeri, en azından 204.000 *akçe* tutarında olmalıdır. Ancak, önemli miktarda kumaşın, toptan satış şartlarında el değiştirdiği mümkün görüldüğü için; 300.000 *akçe* ve daha üzeri —muhtemelen— daha gerçekçi bir tahmin gibi gözükmektedir.

Kölelerden satış başına alınan vergi 16 *akçeydi*; ki bunun yarısı satıcı, diğer yarısı ise alıcı tarafından karşılanmak durumundaydı. Bu, her panayırda satılan köle sayısının 200 kişiyi bulduğu anlamına gelmektedir. Eğer gene ihtiyarî bir tahminle, her köle için ortalama 2.000 *akçelik* bir fiyat varsayarsak; bu kalemin cirosu 400.000 *akçeye* ulaşmış olmalıdır. Bu gelir ile, panayırın toplam geliri en azından iki milyon *akçe* tutarında veya daha da fazla olmalıdır.⁴⁵

⁴⁴ Köle ve hayvan değerleri, Ömer Lütfi Barkan tarafından yayımlanan mülk envanterlerinde verilmiştir: “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri” (1545-1659) [Estate Registers Compiled by the Official in Charge of Dividing up Askeri Property in Edirne (1545-1659)], *Belgeler*, III, 5-6 (1966), s. 127,138,147. Bu belgeler, gerçek pazar fiyatlarını değil, resmî fiyatları yansıtsa da, toplam satışla ilgili kaba bir tahmine yardımcı olacağı muhtemeldir.

* 56-58 cm uzunluğunda eski Batı ölçüsü (ç.n.)

⁴⁵ Teselya’daki pamuk üretimi canlı bir faaliyet; yeniçerilere gönderilen pamuk burada üretiliyordu. Bkz. örneğin, MD 81, s. 174:

Değer ve miktarı belirsiz kalan kalemler arasında, koyun ve sığırdan elde edilen birçok ürün bulunmaktaydı. Bu nedenle, sepi ve sepisiz derilerle ilgili kânunların yanında, yün kumaşlar (çuha) ve keçelerin çeşitli standart büyüklükleri de söz konusuydu. Deriler, manda, sığır, koyun, keçi ve kuzulardan elde edilmiş olmalıdır.⁴⁶ Ziraî ürünlerden, pamuk, tire (pamuk ipliği ç.n.), zeytin ve zeytinyağından bahsedilmiştir; ayrıca tahıl da bulunmaktaydı. Ancak, bu yaşamsal emtiayla ilgili düzenlemelerden söz eden kısa bir cümle hesaba katıldığında, buğday, arpa ve darının Maşkolur'daki ticaretin önemli kalemlerini oluşturmadığı muhtemel gözükmemektedir. Panayırda kereste de satılıyordu; yük vagonlarıyla getirilen keresteler, çoğu kez kalas hâlinde kesilmiş olurdu. Bütün bu temel kalemler, çevre bölgelerde üretilmiş olmalıdır.

Uzaktan ulaşan mallar yalnızca Anadolu'dan gelmiş gözükmemektedir. Kuru incir ve kuru üzümün araba yüküyle satıldığını öğreniyoruz. Teselya'nın içinde bağların olduğu açıktır; yerli halkın, satın alma gücü olsa dahi, bu yönde bir talep içinde olması mümkün gözükmemektedir. Bu ürünün İstanbul'a gönderilmiyor olduğu da muhtemeldir. Burada bir dış ticaretin başlamış olduğunu, çok uzak olmayan küçük liman Platamona ve

1582'de ilân edilen resmî eşdeğerliklere göre, 33.333 altın Osmanlı sikkesine ya da 50.000 guruşa tekabül eden 2 milyon akçe. Karş. İbrahim ve Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşbirdeki İslami Sikkeler Kataloğu* [Catalogue of the Islamic Coins on Display in Archeological Museum in Istanbul], Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, III, 7, c. II, s. 555-556.

⁴⁶ Mehlan'dan anlaşıldığına göre deri ticareti, 18. ve 19. yüzyıllarda dahi canlıydı. Mehlan, *agm.*, s. 12 ve Svoronos, *age.*, s. 267. 16. yüzyılda deri ihracatı yasaktı (örneğin bkz. 1014/1605 tarihli, MD 77, s. 1.), ancak, muhtemelen, yasaklama her zaman çok sıkı takip edilmiyordu.

diğer muhtemel çıkış Selanik'ten anlıyoruz.⁴⁷ Venedik, Zante' den yaptığı kuşüzümü ihracatından önemli kârlar elde ettiğine göre, diğer bölgelerin tüccarlarının bu fırsatı paylaşmayı neden denememiş oldukları ortadadır. Kurutulmuş meyve, üzerinde büyük talep olan bir ürün olduğu için, ticareti bütünüyle daha çekici gelmiş olmalıdır.

Anadolu halıları ve kilimleri daha da fazla umut vaat ediyordu. Kânunlar yalnızca araba yükü, deve yükü ve at yükünden söz ettiğine göre, bunlar büyük miktarlarla satılmış olmalıdır. Söz konusu belgeleri düzenleyen memurlar tamamen gerçekçi ise, bu erken dönemde dahi böyle mallara yönelik bir ticarî talebin olduğunu varsayabiliriz. Bu şekilde Avrupa'ya ulaştığı bilinen halılar –zaman zaman yapılan meyve alımları ya da diplomatik hediyeler gibi olmayıp– az çok sürekliliği olan bir ticaretin parçasıydı. Gene de halı ve kilim, gerçekte, yabancı müşterilerden ziyade Osmanlılara satılırdı. Yenişehir (Larissa) gibi yüksek gelir gruplarına sahip yerlerin halılarını Anadolu'dan getirtmiş olmaları mümkündür. Balkanlar'da savaşan Osmanlı ordusunun yüksek düzeyli görevlilerinin de çadırlarında halı kullandıkları; ve Macaristan gibi bu tür ürünlerin yerel olarak satın alınamayacağı yerlerde konakladıklarında, uzak böl-

⁴⁷ Frederic Lane, *Venice, A Maritime Republic*, Baltimore 1973, s. 305. Gene de satıcıların kimler olduğunu söylemek zordur. A Wood, *A History of the Levant Company*, Londra 1964, s. 70, İngilizlerin Mora'dan yaptıkları kuşüzümü ithalatından söz ettiği halde, Teselya ya da Anadolu'yla ilgili herhangi bir referans yoktur. – 16. yüzyıl başlarında Rodos'tan İtalya'ya yapılan kuru meyve ithalatıyla ilgili olarak, bkz. Lionel Butler, *The Port of Rhodes, Les grandes escales*, Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, c. XXXII, Brussels 1974, s. 344. Mora'dan İngiltere'ye yapılan üzüm ithalatı için bkz. MD 73, s. 113 (1003/1594-95). Anadolu'daki Ege kıyılarının üzümleri, genellikle İstanbul'un ihtiyaçları için ayrılırdı. –Platamona konusunda, *Kânûnî Süleyman*'ın kızı *Mihrimah Sultan*'ın özel mülkü için bkz. TK 553, s. 110a/b.

gelerden sipariş ettikleri de düşünülebilir.⁴⁸ Ancak böyle olsa dahi dış ticaretin, Maşkolur'daki cironun bir kısmını oluşturmaması muhtemel gözükmemektedir.

Vergi sicillerinde verilen değerler bütünüyle güvenilir ise, 16. yüzyıl sonlarına doğru, Dolyan'daki panayır, Maşkolur'dakine göre çok daha küçük ve yereldi.⁴⁹ Panayırın –yaklaşık yarısını dükkân ve panayır alanındaki tezgâhlardan gelen kira ve harçların oluşturduğu– 40.000 *akçe* değerinde bir gelir üretmiş olduğu düşünülmüştür. Toplam gelirin yaklaşık üçte biri, hayvan satışını ifade eden *bâc-ı pay*'dan ('ayak vergisi') geliyordu. Kalan miktar, satışlardan genel olarak toplanan vergilerden (*ih-tisab: 3.000 akçe*) pazar müfettişine ödenen miktarı oluşturuyordu. Diğer malların ticaretine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Esasen, anlaşıldığı kadarıyla, dükkânlardaki satış, mütevâzı genel satış vergilerinden daha önemli olmalıdır; aksi takdirde, tüccarlar, dükkânlarının kira masraflarını ödeyemezlerdi.

Elimizde gelirlerden kaynaklanan iki kayıt olmasına rağmen, Alasonya (Elason) Panayırı ile ilgili daha az bilgi vardır. 928/1521-22 yılında, düzenli pazar harçları, diğer bazı vergiler ve panayır vergileri 6.500 *akçe* tutarındaydı.⁵⁰ İlâveten, şarap satışlarından elde edilen 500 *akçe* yerel idarî memura veriliyordu. Bu kişiye, topladığı verginin bir kısmı biçiminde ta-

⁴⁸ Macaristan'da konaklayan Osmanlı memurlarından kaynaklanan talepler için bkz. Lajos Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1699" [The Ottoman Turks and Hungarians, 1366-1699], *Belleten*, XIII, 52 (1949), özellikle s. 700-705. İyi gelirli bir Osmanlı ailesinin tüketim düzeyi için de aynı yazarın: "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi" [The House of a Turkish Provincial Gentleman in Sixteenth Century], *Belleten*, XXIX, 116 (1965), s. 615-638. Maşkolur kânunları, Anadolu halıları dışında –panayıra, muhtemelen, hamalların sırtlarında getirilen– Rumeli kilimlerinden de söz etmektedir.

⁴⁹ TK 89, s. 424b; TK 90, s. 176b.

⁵⁰ TT 105, s. 656.

hakkuk eden şarabı satma hakkı tanınmıştı. Bu uygulamaya rağmen şarap, –Maşkölür'daki kânunların aksine– diğer gelir kaynaklarından ayrı tutulmamıştır.

Alasonya'daki ticaret, 1522 ile 1569 arasındaki yıllarda, *İbrahim Paşa'nın* vakıf sahipliği dönemine göre daha hızlı bir oranda genişlemiş gözükmektedir. Sonraki tarihte, bu küçük yarı-kırsal kasabanın panayır geliri 40.000 *akçenin* üzerindeydi.⁵¹ Bu da yine, pazar harçları (*mahsul-ı pazar*), pazar müfettişi ödemeleri ve dükkân kiralalarını içeriyordu; ancak, iştirak eden tüccarların sayısına ilişkin herhangi bir sayı verilmemiştir. Muhtemelen, panayırının iyi koşulları nedeniyle, Sultan I. Ahmed (1603-1617), buranın gelirini İstanbul'daki ünlü câmisine bağışlamıştı. Bu bağlamda, söz konusu transferle gerçekleşen herhangi bir inşâ faaliyeti ya da başka gelişmelere ilişkin hiçbir kayıt bulunamamıştır.

Panayırların dış görünüşleri hakkında bilinenler de çok azdır. Yenişehir (Larissa) *kadısına* gönderilen bir tebliğden, *İbrahim Paşa'nın*, Maşkölür'daki vakıf tesisi etrafına bir duvar ördürdüğünü ve emriyle, yaklaşık bin kadar dükkân inşâ edildiğini öğreniyoruz.⁵² Bunun mâkul bir sayı olduğunu, Dolyan Panayırı'na ilişkin vergi sicillerinde dükkân sayısını yedi yüz olarak belirten kayıt desteklemektedir.⁵³ Duvar –büyük ihtimalle– panayır alanına girerken ve ayrılırken ödenecek vergilerin toplanmasını kolaylaştırma anlamına geliyordu.

Genellikle, çevrili alana giriş üzerinden toplanan harçlar, ayrılırken toplananın iki katı kadardı. Dolyan'da da uygulanan bu düzenlemenin ardındaki düşünce, harçları alıcı ve satıcılar arasında bölüştürmek olmalıdır. Uygulamada –daha yüksek fi-

⁵¹ TK 60, s. 146b-149a. Bir kenar notu, Sultan I Ahmed'in câmisine bağışı belgelemektedir; ancak vakfın mevcut çeşitli gelir kayıtlarında, panayırdan alınan gelire ilişkin herhangi bir gelir kaydı bulunamamıştır.

⁵² MD 80, s. 559.

⁵³ TK 89, s. 424b.

yatlarda olduğu gözüken– giriş tutarları, sıkça satıcıdan karşılanmış olmalıdır. Diğer taraftan, tüccarlar, ödemedi kaçmanın yollarını ve çarelerini bulmuşlardı. Diğer yerlerde de yaygın olan bir uygulamayla, Dolyan’daki tüccarlar, denklemleri açıp mallarını parça parça sokuyorlardı.⁵⁴ Maşkolur’da, toptan satış ve alışlara muhalif ufak miktarlı işlemleri cezalandıran kânunlar, muhtemelen, bu türden yolsuzlukları engellemek için düzenlenmişti. Denklemlerin panayır alanı dışında açılması, başka bir soruna daha neden olabiliyordu. Maşkolur Köyü, panayır ile aynı vakıfa bağlı olduğu halde, diğerleri için bu geçerli değildi. Bu nedenle, çevre bölgelerin vergilerini toplayan görevliler, tüccarların harçları üzerinde hak talep edebiliyordu; bu yolla çıkarları zarara uğrayan kişi ya da kurumların, panayır alanı vergilerinin bağışlanması düşünülmüştür.

Önemli panayırların hayır ve hibe kurumlarıyla olan yakın ilişkisi oldukça dikkat çekicidir. Maşkolur ve Alasonya’nın sırasıyla, *İbrahim Paşa* ve *I. Ahmed* vakıflarının parçaları olmaları haricinde, Dolyan Panayırı’nın da Mimar *Sinan* tarafından inşa edilen bir câmiye finansal katkısı olmuştu. *Kânûnî Süleyman*’ın kızının kocası olan, vezîri âzâm *Rüstem Paşa*, Rodos’uk’ta (Tekirdağ) bir tesis kurmuştu.⁵⁵ Usturuga ve Doçin panayırlarının her ikisi de *Ahmed Paşa* isimli birinin vakıflarını destekliyordu.⁵⁶ Anadolu’daki Seyyidgâzi panayırı da aynı

⁵⁴ MD 85, s. 112. Benzer bir uygulama, İran’daki ticaretten sonra Bursa ve İstanbul’a giden tüccarlar arasında da geçerliydi.

⁵⁵ Panayır, *Rüstem Paşa*’nın eline geçmeden önce 934 akçelik düşük bir gelir üretiyordu. 963/1555-56 yılında, panayır alanları özel mülk olarak kendisine bağışlandı. Tekirdağ’daki *Rüstem Paşa Camii*, kasabanın en önemli kamu binasıydı; karşılaştırınız; *LA*, “Tekirdağ” makalesi.

⁵⁶ Bu kimlikle kurulmuş olması mümkün değildir. Buna rağmen, TT 70’de, Doçin Panayırı’ndan, 925/1518-19 yılına ait bir *tımar* kaydıyla ilgili olarak –çevresindeki bölge gibi– bu bölgedeki Rumeli Paşa sancağından bahsedilmektedir (s. 243). Normalde, pazar mü-

isimle anılan vakıfla bağlantılıydı. Görünüşe göre, panayır, bu rayı ünlendiren heterodoks dervişlerin sundukları dinî törenlere katılan birçok kişi tarafından da ziyaret ediliyordu.⁵⁷ Aynı şekilde, Alaşehir yakınlarındaki 400-500 dükkânlık tesis de İstanbul'daki *Atik Ali Paşa* câmiinin bakımına, kayda değer miktarda katkıda bulunuyordu.⁵⁸

Vakıf ve hibe kurumu kurucularının, kendi mülkleri olan yörenin ticarî potansiyelinin gelişimiyle, özellikle ilgilendiklerine dair bazı örnekler vardır. Kaynaklarımız, *Rüstem Paşa*'nın küçük bir köy panayırını –üzerinde gerekli binaları inşa ederek– nasıl, kendi özel mülkü olan boş bir alana taşıdığını nakletmektedir. Alaşehir'deki iş merkezinin de aynı şekilde oluştuğunu öğreniyoruz: *Ali Paşa* idaresi altında olan küçük pazar tesisini, özel mülkü üzerinde yer alan yeni ve daha geniş bir alana taşımıştı. Böylece iki olayda da söz konusu vezirler, resmî görevleri nedeniyle ticarî vergileri doğrudan toplamayıp, işyerlerini kiraya veren mülk sahipleri gibi davranabilmişlerdi. Resmî görev süreleri boyunca bu kapsamda mülkleri zoraki bir araya getire-

fettişine (*ihtisab*), ödenen vergiler, burada, *tımar* olarak verilmişti. Panayır, yılın iki ayı boyunca kurulurdu. Küçük çaptaki işler, Azar ayında görülürken, çoğu işin Temmuz ayı boyunca hâledildiği anlaşılmaktadır. Azar ayı terimi, Arapçada Mart ayına; Farsçada ise *Julian stile* göre güneş yılının Kasım-Aralık aylarına karşılık gelmektedir. Karş. Wüstenfeld-Mahlersche Vergleichungstabellen, ed. J. Mayr, B. Spuler. Wiesbaden 1961, s. 85. – Vergi sicilinde *Ahmed Paşa* vakfına ilişkin hiçbir bilgi olmadığı için, bu vakfın henüz mevcut olmadığını ya da ihtisab vergilerinin bunun bir parçası olmadığını düşünmeliyiz.

⁵⁷ Md 73, s. 302, Topkapı Sarayı Arşivi D 493.

⁵⁸ TK 571, s. 163a/b dışında, karş. Ömer Lütfi Barkan – Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)* [A Register of Istanbul Pious Foundations, Dated 953/1546], İstanbul 1970, s. 69.

bilecekleri için –elbette– onların, Osmanlı güç yapısındaki konumlarının, meseleyle dolaylı olarak ilgisi vardır.

Buna rağmen tüccarlar, kiraladıkları dükkânlar üzerinde, oldukça kalıcı haklara sahipti.⁵⁹ Dolyan Panayırı'ndaki –en azından– bazı tüccarlar, paralarıyla dükkân sahibi olmayı ya da bunları bizzat kendileri inşâ etmeyi talep edebilmişlerdir. Önceki durumun, fiilî bir satın alma yerine, pek çok vakıf tarafından tüccarlara verilen kalıcı kiracılık vasıtasıyla gerçekleşmesi mümkündü.⁶⁰ Böyle bir mukâvelede kiracı, kirasının büyük bir kısmını katılım payı şeklinde ödüyordu. Bu yolla, kiracılık hakkının –sırasıyla, elinde miraslarına dâhil edecek katılım payı bulunan– çocuklarına geçmesini sağlamış oluyordu. Tüccarların, birkaç yıl panayıra iştirak etmeyi bırakmaları hâlinde vakıf idarecisinin dükkânı bir başkasına vermesiyle ilgili şikâyetler bundan kaynaklanmış olmalıdır: İdareciler bunu, dükkânlar tüccarların özel mülkü olduğu takdirde güçlükle yapabilişlerdir.

Tüccarların kiracılıkları ile ilgili olarak Dolyan ve Maşkolor panayırlarından bazı bilgiler ediniyoruz. Maşkolor'da bulunan bin dükkân, 19.500 *akçelik* bir gelir üretmişse, ortalama kira ücreti 20 *akçe* civarında olmalıdır. Dolyan'da üç çeşit dükkân mevcuttu: Büyük, orta ve küçük. Orta ve küçükleri birim başına 30 ile 25 *akçe* iken, en büyükleri 40 *akçe* tutarında kiraya veriliyordu. Tekirdağ gibi canlı bir liman kasabasındaki dükkânlar bütün bir yıl boyunca 10-30 *akçe* ödenmesi karşılığında kiraya verilebildiğine göre bu, epeyce büyük bir yekûndü.⁶¹ Diğer yandan, panayırların, yalnızca on-onbeş gün içinde sona erdiği anlaşılmaktadır. Bu durumda birçok tüccarın, böyle bir yerde, yıl içinde bir taşra liman kasabasında yapabileceği iş kadar

⁵⁹ MD 78, s. 310, 314.

⁶⁰ Bkz. Barkan, Askerî Kassam, *agm.*, s. 56-57.

⁶¹ TK 572, s. 11af. İstanbul'daki büyük bir dükkân kompleksinde (*han*) bir dükkân yıllık 100 *akçe*ye kiraya verilebiliyordu; karşı. *Encyclopediâ of İslam*, 2. baskı, "İstanbul" makalesi, Halil İnalçık.

iş çıkarabilmesi riskli olmalıdır. Ancak, bireysel kârlar kira ve nakliye giderlerini karşılamaya yetecek yükseklikte gerçekleşmiş olmalıdır.

Hayır kurumları mallarını, doğrudan ya da aracılar vasıtasıyla yönetebilmişlerdir. Devletin, sıkça, sıcak para elde etmek için tarım vergilerini iltizama vermeye yönelmesinde olduğu gibi, benzer nedenlerle vakıf yöneticileri de böyle yapmışlardır. Tüccarların, mültezime fazladan yüklü miktarda para ödemek zorunda bırakıldığı olayda olduğu gibi: Dolyan'daki tüccarlar, doğrudan merkezî idareye şikâyetle bulunarak bu durumdan kurtulmayı denediler. Gönderilen ferman, fazladan para talebini yasaklamışsa da vakıf idarecilerinin vergileri iltizama vermesini yasaklamıyordu.⁶²

Panayırların güvenliği, yerel yöneticinin sorumluluğundaydı. Bununla birlikte merkezî idare de bir yeniçeri görevlendirerek (*yayabaşı*) doğrudan müdahalede bulunuyordu. Diğer yandan, bu görevlinin kendisinin fiilî olarak panayırda bulunup bulunmadığını söyleyebilmek güçtür. Tamamen farklı sorumlulukları olduğu gibi, bu görevliler, vefat eden yeniçerilerin miraslarını müsâdere gibi diğer yeniçerilerin işleriyle de uğraşıyordu.⁶³ Kimi zaman, tüccarların panayıra gidiş ve gelişlerine yeniçeriler eşlik ederdi. Bununla beraber, 1026/1617 yılında yürütülen bir tahkikattan anlaşıldığı üzere bu tedbir onları saldırıdan korumayı amaçlamıyordu. Esasen bu belge, çoğu haydutun askerî vergi temlikli (*sipahi*) ve yeniçeri mallarıyla ilişkisi olan önemli adamlar (*ekâbir*) olduklarını ifade etmektedir.⁶⁴ Meselenin daha da karmaşık yanı, çoğu kez haydutlar *serbest tımar* adı verilen –vergilerin bütünüyle bazı yüksek idarî görevlilere devredildiği ve bu nedenle sıradan görev-

⁶² MD 78, s. 310.

⁶³ MD 76, s. 48.

⁶⁴ MD 82, s. 95.

lilerin kolayca giremedikleri- yerlerde güvenli bir sığınak bulabileceklerine inanıyorlardı.⁶⁵

Diğer belgeler, çoğu zaman haydutların; muşamba, yakalı cüppe ve astardan oluşan karakteristik yeniçeri kıyafetiyle dolaşan düzensiz askerler (*levend*) olduklarını ortaya koymaktadır. Bunlar, savaş-bıçağı (*kürde, varsak*) hattâ tüfekle silahlanırlardı.⁶⁶ Fiiiliyatta, yeniçeri görüntüsündeki haydutla, hayduta dönüşmüş yeniçeriye ayırt etmek muhtemelen imkânsızdı. Bu durumdan yalnızca tüccarlar şikâyetçi değillerdi; panayır vergilerini toplayan vakıf idarecileri de protesto seslerini yükseltiyorlardı. 1024/1615 yılında, Maşkölur'un idarecisi yüzün üzerinde yeniçerinin panayır alanlarına saldırıp, yaklaşık 150.000 akçeyi çaldıklarını ifade eden bir ferman yayımlamıştı.⁶⁷ Dahası, vakıf, gelire aç olan bir kısım diğer görevlilerin sorumlulukları altında bulunan yerlerden vergi toplamaktan kaçınmıştır: yayımlanan bir ferman, bu tür olaylara sınırlı bir önem atfetmiştir.⁶⁸

Merkezî idarenin ilgili olduğu ölçüde bu duruma çare bulunmuştur: 1615 yılına ait çeşitli fermanlarla, yeniçeri askerlerinin (*yasakçı*) azledildikleri ilân edilmiştir. Kadılarına, bunlara -göreve iade edildiklerine dair belgeler getirselere dahi- hiçbir şekilde panayırda ya da onun çevresinde görev vermemeleri

⁶⁵ Örneğin bkz. MD 5, s. 446; MD 6, s. 195.

⁶⁶ MD 76, s. 48.

⁶⁷ MD 80, s. 559, (1. belge) Bu dönemde akçe devalüe edilmiş ve fiyat indeksi 1573'te 630.66'ya; 1605-6'da 179.97'ye ve 1623-25'te 593.43'e yükselmiş olmasına rağmen, söz konusu para önemli bir tutardadır. Bkz. Barkan, Fiyat Hareketleri, a.g.m., s. 569. Benzer türden Dolyan'la ilgili daha eski bir şikâyet için bkz. MD 73, s. 15 (1003/1594-95).

⁶⁸ Maşkölur panayırını bu türden müdahalelerden koruyan bir belge için bkz. MD 80, s. 559 (2. belge).

emredilmiştir.⁶⁹ Buna rağmen, tüccarların korunmasına ilişkin hiçbir etkili seçenek bulunmadığı için, bu düzenleme güvenlik meselesini halledememişti. Daha sonraki senelerde, başka çarelere de başvurulmuştur: Bazı panayırların geniş kırlardan, sıkışık merkezlere taşındığını öğreniyoruz.⁷⁰ Tüccarlar silahlanmış kervanlarla seyâhat ediyorlardı.⁷¹ Yabancı tüccarlar –özellikle Fransızlar– panayırları toplu olarak ziyaret etmekten sakınıyor ve işlerini Selanik’ten ya da yerel aracı kurumlar aracılığıyla yürütüyorlardı.⁷² Bu şartlar altında vakıf yöneticilerinin tahsilatların azalmasından şikâyet etmeleri şaşırtıcı değildir.

Bazı durumlarda, yerli halk, kendisini korumak için etkili adımlar atmıştı. 17. yüzyılın ilk yarısında, köylüler, dervişler ya da diğer ilgili kesimler sık sık, yaşadıkları yerde bulunan pazar ya da panayırın lağvı için dilekçe vermişlerdir. Bu tür olaylarda ileri sürülen gerekçeler az çok belliydi: Panayırlar genellikle sarhoş kavgalarına vesile oluşturmuyordu. Bunlar, sâkinleri, doğrudan olduğu kadar –kolluk görevleri üzerinden sürekli olarak kâr etmeyi deneyen yerel yöneticilerin talepleri nedeniyle– dolaylı olarak da rahatsız ediyordu. Haydutlardan etkilenen topluluklar da vardı; bunların arasında Arnavutların kötü ün saldıkları anlaşılmaktadır. Bütün olaylarda, merkezi idare, talepler karşısında çaresiz kalarak söz konusu pazar ya da panayırları lağvetmiş, böylece zımnen de olsa toplulukları korumanın imkânsız olduğunu teslim etmiştir.⁷³

⁶⁹ MD 80, s. 439, MD 81, s. 135. 18. yüzyıl Walachia’sında geçerli olan benzer bir düzenleme için bkz. Penelea, *agm.*, s. 36.

⁷⁰ Svoronos, *age.*, s. 39.

⁷¹ Mehlan, *agm.*, s. 39.

⁷² Svoronos, *age.*, s. 211-212.

⁷³ Karş. MD 78, s. 408, 459; MD 85, s. 193; Bir pazarla ilgili benzer bir olay için bkz. MD 78, s. 65. –Walachia’daki paralel bir durum için bkz. Penelea, *agm.*, s. 36-37. Zaman zaman, idareci kendi inisiyatifıyla de davranabilmiştir: örneğin, Preboj (Hersek) idari bölgesindeki bir panayır 991/1583 yılında kapatılmıştır (MD 52, s. 82).

Balkan panayırılarıyla ilgili Osmanlı belgelerinin yaklaşık 1650 yılından itibaren kıt olması ile güvenlik sorunu nedeniyle yaşanan geçici karanlık arasında bir ilişki kurabilmemiz mümkün olabilir. Böylece, şu genel fotoğraf ortaya çıkar: Bazı önemli Teselya panayırları, küçük ölçekli panayırlara (Alasonya, Dolyan) ya da en iyi koşullarda bölgesel bir panayıra (Maşkolur) dönüşmeye başlamıştı. Sultanın kendisi ya da sarayın önemli şahsiyetlerince tesis edilen hayır kurumlarının korunmasının, bazı panayırların bölgesel ya da bölgelerarası bir düzeye yükselmesinde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Asayişsizliğin, en azından 16. yüzyılın son çeyreğinde –ve muhtemelen bu tarihten itibaren– yayılmasına kadar, haydutlar ve askerler bu tür vakıfların etkisiyle, bir ölçüde kontrol altında tutulabilmiştir. İlâveten, vakıflar, iş idaresi için gerekli olan büyümeyi ve –muhtemelen– donanım geliştirmeyi de sağlamıştır.

İşlerin bu durumu, bir kere daha, tüccarların merkezî idareye bağlılığını sergilemektedir. Aynı zamanda, 16. yüzyıl boyunca, ticaretin korunmasının Osmanlı devlet siyasetinin önemli bir parçası olduğu da açıktır.⁷⁴ Ancak, merkezî idarenin askerleri ve memurlarının çoğunluğu üzerindeki kontrolünü kaybettiğinde durum tüccarlar aleyhine dönmüştür. Ticarileşmenin, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın sonlarına doğru maruz kaldığı gelir krizi nedeniyle felce uğratılmaya başladığını iddia etmek için çok erken olabilir. Ancak, bazı göstergeler bu yönde seyretmektedir.

16. yüzyılın son çeyreğinde ve sonlarına yakın dönemlerinde ziraî gelişmeyle orantısız büyüyen nüfus ile Avrupa fiyat ihtilalinin etkisi birleşerek hazinenin talepleri karşılayamamasına neden olmuştu.⁷⁵ Neticede, özellikle Anadolu'daki yerel idare-

⁷⁴ Halil İnalcık, "Capital Formation in the Otoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX (1969), s. 102.

⁷⁵ Bu meseleyle ilgili bir çalışma için bkz. Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları, (1550-1603)* [Celâli Uprisings, 1550-1603], Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 144., Ankara

reciler kendilerini, köylüleri ve küçük kasabaları yağmalayan özel ordularla kuşatmaya başladılar. Balkanlar'daki şartlar genel olarak daha az rahatsız edici olsa da temel durum çok farklı değildi.

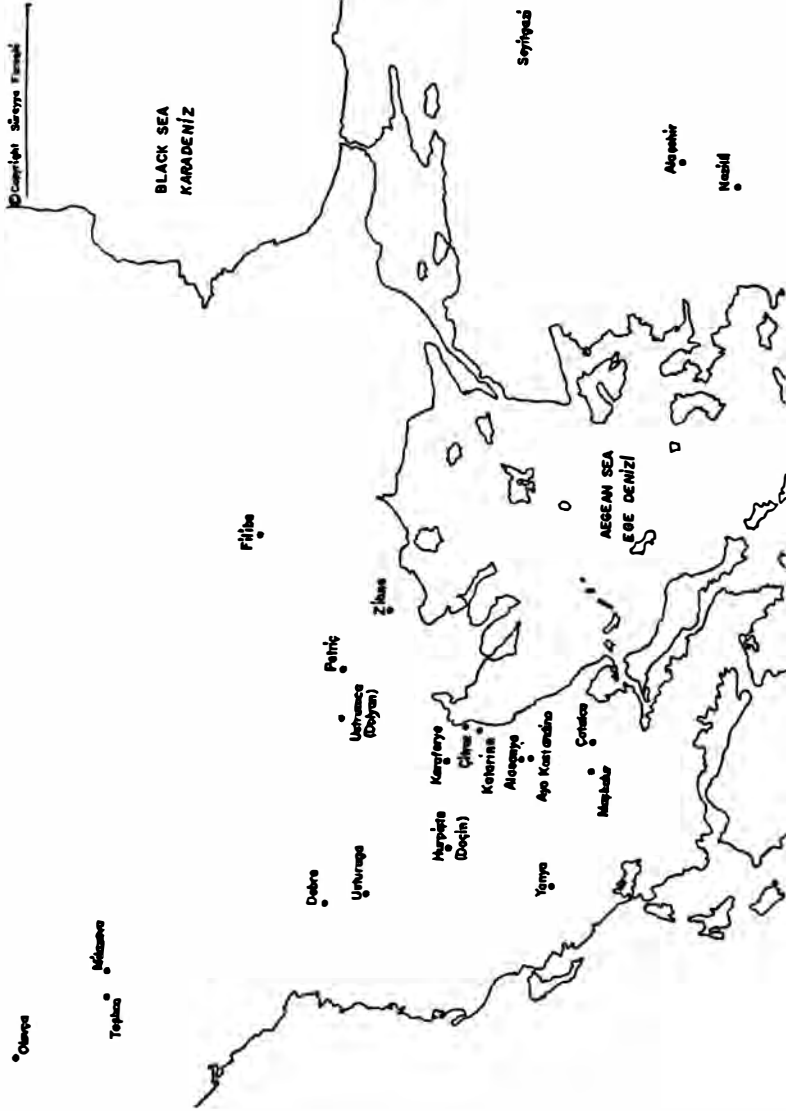
Gene de, ticarî gelişim tamamen kesilmemişti. Esasen, iltizam usulünün yaygınlaşmasıyla belli dönemlerde nakdî ödemeler ile sorumlu tutulan mültezimlerin pazara daha fazla mal sürmeleri nedeniyle, kimi zamanlar aksine bir gelişim dahi gözleyebiliriz. Aynı anlamda, özellikle İstanbul'a yakın yörelerde ziraî tarımın yayılması da pazar işlemlerinin faaliyet alanını artırmış olmalıdır. Merkezî idare gelir toplamak için mültezimlere ihtiyaç duyduğu için, bu şahısların malî işlemlerini kontrol altında tutabilmesi çok güçtü.

Bu durum, mültezim, devlet memuru ve eski memurların ticaretteki hâkim rolünden kaynaklanıyordu. Bunlar, Avrupa'nın tahıl talebinden –gerektiğinde kaçakçılık yoluyla– kâr eden bir pozisyonda idiler. Bu şartlar altında, tüccarlar hiçbir zaman merkezî idareyle yüz yüze bir toplu birlik meydana getiremiyorlardı. Gene de siyasi alanda, ekonomik sahaya göre daha fazla olan merkezkaç eğilimler önemsizdi. Mülk ve siyasi güç elde etmede yoğunlaşmış olan yerel ekâbirin bunları ellerinde tutmaları gerekiyordu. Pazarlama, az çok mülk sahibi iş adamlarına muhtaç olan tüccarlara kalmıştı. Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'na tâbi olan tüccarlar da yaşadıkları ve ticaret yaptıkları İmparatorluk bölgesinde siyasi güç elde edecek pozisyonda değillerdi. Avrupalı tüccarlar tarafından artırılan ticarî faaliyetler ise, yalnızca mevcut durumu sürdürmeye hizmet ediyordu.

Bütün bu etmenler, Avrupalıların, Osmanlı ticaretini tedricî bir tutum değişikliğine yöneltme talebini açıklamaktadır. 16. yüzyıl boyunca, İmparatorluğun pek çok kısmında büyük

gelişme göstermiş olan dâhilî ticaret, ağır ağır –en azından görece öneme– gerilemişti. İthalat ve ihracatın Osmanlı İmparatorluğu’nun ulaşılabilir bölgelerinin ekonomik yapısı üzerinde daha da derin bir etkisi oldu; ve Balkan panayırları, büyük oranda ithal Avrupa mallarını dağıtan bir mekanizmaya dönüştü.⁷⁶

⁷⁶ Stoianovich, a.g.m., s. 280’de yayımlanan ve bu makaleye eklenen harita, yükselen ve gerileyen müstakil panayırları göstermektedir; ancak iki ana yol boyunca kurulanlar sabit kalmıştır. Preboj ve Varna panayırları, yerleri ancak bu makale baskıya girdikten sonra tespit edilebildiği için haritaya dahil edilememiştir. 19. yüzyıl ortalarındaki Balkan panayırlarıyla ilgili olarak Rifat Önsöy’un yeni çalışmasına bkz. “Balkanmessen und ihre Bedeutung im Handel des Osmanischen Reiches mit den mitteleuropäischen Staaten” Türk Tarih Kurumu VII. Kongresi bildirileri, Ankara, arasında basılacaktır.



Harita 4: 16. ve 17. Yüzyıllarda Anadolu ve Balkan Panayırıları

KISALTMALAR

*AÜDTCF = Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Dergisi*

Annales ESC = Annales, Economies, Societes, Civilisations

B = Başvekâlet Arşivi, İstanbul

EI = Encyclopedia of Islam

İA = İslâm Ansiklopedisi

İFM = İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

JESHO = Journal of Economic and Social History of the Orient

MD = Mühimme Defterleri

MM = Mâliyeden Müdevver

*TK = Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, Kuyûdu
Kadîme Bölümü*

TT = Tapu Tahrir

BİBLİYOGRAFYA

Anhegger, *Geschichte der Bergbaus*

= Robert Anhegger, Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, I Europäische Türkei 3 cilt. İstanbuler Schriften no. 2, 141 (İstanbul, Zürich, New York, 1943-54).

Bakırer, Faroqhi, "Dediği Dede"

= Ömür Bakırer, S. Faroqhi "Dediği Dede ve Tekkeleri", Belleten, XXXIX, 155 (1975), s. 447-467. Barkan, "Edirne"

= Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerine ait Yıllık Muhasebe Bilânçoları", Belgeler, I, 2 (1964), s. 235-377.

Barkan, "İmâret Siteleri"

= Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1-2 (1962-1963), s. 239-296.

Barkan, *Süleymaniye*

= Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmâreti İnşaatı 1550-1557* (Ankara, 1972).

Braudel, *Méditerranée*

= Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. 2 cilt. (Paris, 1966).

Chevalier, *Hacienda*

= François Chevalier, *Land and Society in Colonial Mexico, the Great Hacienda* (Berkeley, Los Angeles, 1970).

Ergenç, "Ankara"

= Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar* (içinde), yay. Osman Okyar (Ankara, 1975), s. 145-163.

Hodgson, *Venture*

= Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, 3 cilt. (Chicago, Londra, 1974).

Fekete, *Die Siyâqat-Schrift*

= Lajos Fekete, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. 2 cilt. (Budapest, 1955).

Gökbilgin, "Trabzon"

Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI, 102 (1962), s. 293-337.

İnalçık, "Suleiman the Lawgiver"

= Halil İnalçık "Suleiman the Lawgiver and Otoman Law", *Archivum Ottomanicum*, I (1969), s. 105-138.

Jennings "Loans and Credit"

= Ronald Jennings "Loans and Credit in Early 17th Century Otoman Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Keyseri", *JESHO*, XVI, 2-3 (1973), s. 168-216.

Jennings, "Women"

= Ronald Jennings, "Women in Early 17th Century Otoman Judicial Records - The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, XVIII, I (1975), s. 53-114.

Konyalı, *Konya*.

= İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Konya Tarihi*, (Konya, 1964).

Koşay, "Bektaşilik"

= Hamit Zübeyr Koşay, "Bektaşilik ve Hacıbektaş Türbesi", *Türk Etnografya Dergisi*, X (1967), s. 19-26.

Mantran, *Istanbul*

= Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVII siècle, Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Bibliothèque archéo-

logique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, c. XII (Paris, 1962).

Orhonlu, Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı"

= Cengiz Orhonlu, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar : Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XIII, 17-18 (1962-1963), s. 79-102.

Patlagean, "Hagiographie"

= E. Patlagean, "A Byzance : Ancienne hagiographie et histoire sociale", *Annales ESC*, 23, 1 (1968), s. 106-126.

Rural Politics

= *Rural Politics and Social Change in the Middle East*, ed. Richard Antoun and İliya Harik (Bloomington, Londra, 1972).

Svoronos, *Le commerce de Salonique*

= N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII siècle* (Paris, 1956).

Uluçay, "Karaosmanoğulları"

= M. Çağatay Uluçay, "Karaosmanoğullarına Ait Düşünceler", *III Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, (Ankara, 1948), s. 243-259.

Vansina, *Oral Tradition*

= Jan Vansina, *Oral Tradition, A Study in Historical Methodology* (Harmonds-worth, 1973).

Literatür Listesi

Yıldızla işaretlenen yayınlar 3. bölümle; diğerlerinin tümü ise 1. ve 2. bölümlerle ilgilidir.

Abd al Raheim A. Abd al Raheim, "Hazz al-Qubûf: A new source for the study of the Fallâhin of Egypt in the XVIIth and XVIIIth centuries". *JESHO*, XVIII. III (1975), s. 245-270.

Ahmet Refik, *Anadolû'da Türk Aşiretleri (966-1200)* (İstanbul, 1930).

*Ahmet Refik, *16. Asırda Rafizilik ve Bektaşilik, 16. Asırda Türkiye'de Rafizilik ve Bektaşiliğe dair Hazine-i Evrak Vesikalarını Hâvidir* (İstanbul, 1932).

Mustafa Akdağ, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", *AÜDTCFD*, 4 (1945), s. 419-431.

Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları (1550-1603). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 144* (Ankara, 1963).

- Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III (1965), s. 139-156.
- Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. II 1453-1559, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*, No. 131 (Ankara, 1971).
- * Mahmut Akok, "Hacıbektaş Veli Mimari Manzumesi", *Etnografya Dergisi*, X (1967), s. 27-58.
- Yılmaz Altuğ, "Legal rules concerning land tenure in the Ottoman Empire", *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul*, 18 (1968), s. 153-169.
- Hélène Antoniadis-Bibicou, "Villages désertés en Grèce, un bilan provisoire" : *Villages désertés et histoire économique, XV-XVIII siècle, École pratique des hautes études, VI section, Les hommes et la terre*, XI (içinde), (Paris, 1966), s. 343-417.
- *G.G. Arnakis, "Futuvva traditions in the Ottoman Empire : Akhis, Bektashis, Dervishes and Craftsmen", *Journal of Near Eastern Studies*, XII, 4 (1953), s. 234-247.
- Sp. I. Asdrachas, "Aux Balkans du XV siècle : producteurs directs et marché", *Études Balkaniques*, 6, 3 (1970) s. 36-69.
- *Filiz Aydın, "Seyitgazi Aslanbey Köyünde "Şeyh Şücaeddin" Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, IX, s. 201-226.
- Maurice Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVI siècle. École pratique des hautes études, VI section, Ports, routes, trafics*. XX (Paris, 1966).
- Gabriel Bear, "Fellah and townsman in Ottoman Egypt", *Asian and African Studies*, VIII, 3 (1972), s. 221-256.
- Gustav Bayerle, *Ottoman Tributes in Hungary, According to Sixteenth Century Tapu Registers of Navigrad* (The Hague, Paris, 1973).
- Ömer Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuk Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller, I Mâlikâne-divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II (1932-39), s. 119-184.
- Ömer Lütfi Barkan, "15 ve 16. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri" *İFM*, I, 1 (1939), s. 29-74, I, 2 (1940), s. 198-245, I, 4 (1940), s. 397-447.
- Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İFM* II, 1 (1940), s. 20-59, II, 2 (1941), s. 214-247.

- *Ömür Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 279-386.
- Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c. I *Kanunlar* (İstanbul, 1943).
- Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler" *İFM* II, 1-4 (1949-1950), s. 524-569; 13, 1-4 (1951-52), s. 56-78; 15, 1-4 (1953-1954), s. 209-237.
- Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de 'Servaj' Var mı idi", *Belleten*, XX 78 (1956), s. 237-246.
- Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)"[^], *Belgeler*, III, 5-6 (1966), s. 1-479.
- Ömer Lütfi Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", : *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar*, (içinde), (Ankara, 1975), s. 1-24.
- N. Beldiceanu "Recherches sur la Rèforme foncière de Mehmed II", *Acta Historica*, IV (Munich, 1966), s. 25-39.
- Nicoară Beldiceanu and Irène Beldiceanu-Steinherr, "Recherche sur la province de Qaraman au XVI siècle, étude et actes", *JESHO* XI, (1968), s. 1-129.
- *Irène Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans osman, Orkhan, et Murad I, Societas Academica Dacoromana, Acta Historica*, c. VII (Munich, 1967).
- *Irène Beliceanu-Steinherr, "Le règne de Selim I : "Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire ottoman" *Turcica*, VI (1975). s. 34-48.
- Irène Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre arabe dans l'Anatolie pre-ottomane", *JESHO*, XIX, 3 (1976), s. 233-313.
- Niyazi Berkes, *100 soruda Türkiye İktisat Tarihi*, 2 cilt. (İstanbul, 1969, 1970).
- *John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (Londra, 1965).
- W.C. Brice, "The Turkish Colonization of Anatolia", *Bulletin of the John Rylands Library*, 38 (1955-6), s. 18-45.

- *Pertev Naili Boratav, "Vestiges oghouz dans la tradition bektâşi", in : *Proceedings of the 24. International Congress of Orientalists (1957)*., s. 382-385.
- Richard Bulliet, *The Camel and the Wheel*, (Cambridge, Mass., 1975).
- Claude Cahen, "Les tribus turques d'Asie occidentale pendant la période seldjoukide", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. 51 (1948-52), s. 178-187.
- Claude Cahen, "Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie", *Chaiers d'histoire mondiale*, II (1954-1955), s. 556-580.
- Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey, A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, ca 1071-1330* (Londra, 1968).
- *Claude Cahen, "Baba Ishaq, baba Ilyas, Hadjdji Bektash et quelques autres", *Turcica*. I (1969), s. 53-64.
- Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları*, No 28 (İstanbul, 1965).
- Yavuz Cezar, "Bir Âyânın Muhallefatı : Havza ve Köprü Kazaları Âyânı Kör İsmailoğlu Hüseyin. Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi", *Belleten*, 41, 161 (1977), s. 41-78.
- M.A. Cook, *population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London Oriental Series c. 27 (Londra, 1972).
- Bistra Cvetkova, "Contribution à l'étude des impôts extraordinaires en Bulgarie sous la domination turque", *Rocznik Orientalistyczny*. XXIII (1959), s. 57-65.
- Bistra Cvetkova, "L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVI jusqu'au milieu du XVIII siècle", in : *Études historiques à l'occasion du XI congrès international des sciences historiques, Stockholm-août 1960* (Sofya, 1960), s. 171-206.
- Bistra Cvetkova, "Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Âge sur le système féodal otoman", *Byzantinobulgarica*. I (Sofya, 1962), s. 237-257.
- Bistra Cvetkova. "Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Mehmed II", *JESHO*, VI (1963), s. 104-120.
- Bistra Cvetkova, "Changements intervenus dans la condition de la population des terres bulgares (depuis la fin du XVI jusqu'au milieu du XVIII siècle)", in *Études historiques, c. V à l'occasion du XIII Congrès international des sciences historiques, Moscou-août 1970*, (Sofya, 1970), s. 291-318.

- Bistra Cvetkova, "Les registres des celep keşan en tant que sources pour l'histoire de la Bulgarie et des pays balkaniques", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh* (Budapeşte, 1970), s. 325-335.
- Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reâyâ Kânun-nâmelerinde İlhak Edilen Memleketlerin Adet ve Kanunları İstılahlarının İzleri", *III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, (Ankara 1948), s. 489-504.
- Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ'nın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları", *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, (Ankara, 1952), s. 426-433.
- Salâhaddin Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yürük Sınıfı ve Hukuki Statüleri", *AÜDTCFD*, II, 1 (1943), s. 107-116.
- Geza David, "Some Aspects of 16th Century Depopulation in the Sanjaq of Simontornya", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVIII. 1 (1974), s. 63-74.
- Geza David, "The Age of Unmarried Children in the *tabrir-defters* (Notes on the Coefficient)". *Acta Orientalia Hungarica*. XXI, 3 (1977), s. 347-357.
- M. Ertuğrul Düzdâğ, *Şeyhülislam Ebusûud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul, 1952).
- Wolfram Eberhard, "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey", *Oriens*. VI (1953), s. 32-49.
- F. Eppenstein, "Orta Anadolu Köylüsünde Gıda Vaziyeti", *İFM*, 1. 2 (1940) s. 246-262.
- Leila Erder, "The Measurement of Preindustrial Population changes : The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies* 11. 3 (1975), s. 284-301.
- *Sadettin Nüzhet Ergun, *Bektaşî Şairleri* (İstanbul, 1930).
- Sırrı Erinç, Necdet Tunçdilek, "The agricultural regions of Turkey" *Geographical Review*, 42 (1952), s. 179-203.
- *Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimâî bir Müessesesi, Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", *İFM*, XXIII, 1-2 (1962-63), s. 3-80.
- *Semavi Eyice, "Varna ile Balçık arasında Akyazılı Sultan Tekkesi", *Belleten*, XXXI, 124 (1967), s. 552-600.

- *Semavi Eyice, "Çorum'un Mecidözü'nde Aşık Paşa oğlu Elvan Çelebi Zâviyesi", *Türkiyat Mecmuası*, XV (1968), s. 211-246.
- Suraiya Faroqhi, "Vakıf administration in sixteenth-century Konya, The *zaviye* of Sadreddin-i Konevi", *JESHO*, XVII. 2 (1974), s. 145-172.
- Suraiya Faroqhi, "Agricultural Activities in a Bektashi Center: the *tekke* of Kızıl Deli, 1750-1830", *Südosı-Forschungen*, XXXV (1976), s. 69-96.
- Suraiya Faroqhi, "The Early History of the Balkan Fairs", *Südosı-Forschungen*, XXXVII (1978), s. 50-68.
- Suraiya Faroqhi, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian *sancaks* : İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe", *JESHO*, XXII, 1 (1979), s. 32-79.
- *Lajos Fekete, "Gül-Baba et le *bektâşi derk'âh* de Buda", *Acta Orientalia Hungarica*, 4, 1-3 (1955), s. 1-18.
- Nedim Filipoviç, "Bosna-Hersek Timar Sisteminin İnkişafı", *İFM*, 15. 1-4 (1963), s. 155-188.
- *Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Psidien und Lykien im Spätmittelalter, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, no. XXXV, 1 (Wiesbaden, 1964).
- Fontes turcici historiae bulgaricae series XV-XVI*, ed. Bistra A. Cvetkova et Vera P. Mutafova (Sofya, 1964).
- Galab D. Galabov, Herbert W. Duda, *Die Protokollbücher des Kadamtes Sofia, Südost-europäische Arbeiten* No. 55 (Münih, 1960).
- Christo Gandev, "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie de nord-ouest au cours du XVIII s.", in : *Études historiques à l'occasion du XI Congrès international des sciences historiques* (Stockholm, 1960), s. 207-221.
- M. Tayyib Gökbilgin, *Rumelîde Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları*, No. 748, (İstanbul, 1957).
- M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları*, No. 508 (İstanbul, 1952).
- İbrahim Gökçen, *Saruhan'da Yürük ve Türkmenler, CHP Manisa Halkevi Yayınlarından*, No. XVI (İstanbul, 1946).
- *İbrahim Gökçen, *Sicillere göre XVI ve XVII. Asırlarda Saruhan Zâviye ve Yatırları* (İstanbul, 1946).

İbrahim Gökçen, *Tarihîte Saruhan Köyleri* (İstanbul, 1950).

*Abdülbâki [Gölpınarlı], *Melâmilik ve Melâmiler* (İstanbul, 1931)

*Abdülbâki Gölpınarlı, Pertev N. Boratav, *Pir Sultan Abdal, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü*, No. 5 (Ankara, 1943).

*Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik* (İstanbul, 1953).

**Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Veli "Vilâyet-Nâme"*, yay. Abdülbâki Gölpınarlı (İstanbul, 1958).

*Abdülbâki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf* (İstanbul, 1961)

*Abdülbâki Gölpınarlı, *Alevi-Bektâşi Nefesleri* (İstanbul, 1963) (a).

*Abdülbâki Gölpınarlı, *Kaygusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet* (İstanbul, 1963) (b).

William Griswold, "Political Unrest and Rebellion in Anatolia 1605-1609", unpubl. Ph. D. thesis, UCLA, 1966.

El. Grozdanova, "Les fondements écomoniques de la commune rurale dans les régions bulgares (XV-XVIII siècle)", *Études balkaniques*, X, I (1974), s. 30-45.

Lütfi Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", *İFM*, 13, 1-4 (1951-1952), s. 79-98.

Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 1075, İktisat Fakültesi No. 152* (İstanbul, 1964).

Huri İslamoğlu, Suraiya Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Review*, II, 3 (1978).

Tibor Halasi-Kun, "Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary", *Belleken*, XXVIII, 109 (1964), s. 1-72.

F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, ed. Margaret M. Masluck, 2 cilt (Oxford, 1929).

Walter Hinz, "Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jh.", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, XXV (1951), s. 177-201.

Anna Horvath, "The cattle trade of a Hungarian town (Szolnok) in the period of Turkish domination", *Studia Turcia*, (içinde), yay. L. Ligeti (1971), s. 241-248.

- Wolf-Dieter Hütteroth, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren*, Göttinger Geographische Abhandlungen (Göttingen, 1968).
- Wolf-Dieter Hütteroth, Kemal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlanger Geographische Arbeiten (Erlangen, 1977).
- Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Türk Tarih Kurumu Yayınları'ndan*, XIV, Seri No. I Tabir Defterleri (Ankara, 1954).
- Halil İnalçık, "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World*, XLV, 3 (1955), s. 221-228.
- Halil İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, I (1959), s. 29-46 (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları No. 1).
- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", *Belleten*, XXIII (1959), s. 575-608.
- Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II, 3-4 (1965), s. 49-145.
- Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX (1969), s. 97-140.
- Halil İnalçık, "The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya", in: *Aspects of the Balkans, Continuity and Change, Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23-28, 1969*, ed. Henrik Birnbaum and Speros Vryonis, Jr. (The Hague, Paris, 1972) s. 338-354.
- Halil İnalçık, *The Ottoman Empire : The Classical Age 1300-1600* (Londra, 1973).
- Gyula Kaldy-Nagy, "The effect of the *timâr*-system on agricultural production in Hungary", *Studia Turcica* (içinde), yay. L. Ligeti (1971), s. 241-248.
- *M. Kiel, "Bulgaristan'da eski Osmanlı Mimarisinin bir Yapıtı, Kalugerevo-Nova Zagora'da Kıdemli Baba Sultan Bektaşî Tekkesi", *Belleten*, XXXV, 137 (1971), s. 45-60.
- *Hans Jochim Kissling, "Das Menâqyb-nâme Scheich Bedred-Din's, des Sohnes des Richters von Samâvnâ" *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 100 (NF 25, 1950), s. 112-176.

- *Hans Joachim Kissling, "Sa'bān Veli und die Sa'bānīje", *Serta Monacensia* (içinde), (Munich, 1952), s. 86-109.
- *Hans Joachim Kissling, "Aus der Geschichte des Chalvetijje-Ordens", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 103 (Nf 28, 1953), s. 233-289.
- *Hans Joachim Kissling "Zur Geschichte des Derwishordens der Bajrāmīje", *Südost-Forschungen*, XV (1956), s. 237-268.
- *Hans Joachim Kissling, "Einiges über den Zejnīje-Orden im Osmanischen Reiche", *Der Islam*, 39 (1964), s. 143-179.
- N. Kondov, "Über den wahrscheinlichen Weizenenertrag auf der Balkanhalbinsel im Mittelalter", *Études Balkaniques*, 10, 1 (1974), s. 97-109.
- İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, 3 cilt. (İstanbul, 1974).
- Hamit Zübeyr Koşay, "Türkiye Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar : Yapı ile ilgili sözler", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, II (1957), s. 199-234.
- *Mehmed Fuad Köprülü, "Les origines du Bektachisme, essai sur le développement historique de l'hétérodoxie musulmane en Asie Mineure", in : *Actes du congrès international d'histoire des religions tenu à Paris en octobre 1923* (n.p. 1926).
- *Köprülüzaade Mehmed Fuad [Fuad Köprülü], *Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulmans*, İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü Muhtıraları, N.S. I (İstanbul, 1929).
- Mehmed Fuad Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri hakkında Bâzı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), s. 165-298.
- *M. Fuat Köprülüzaade, "Abū Ishāq Kāzerūni und die Ishāqī Derwische in Anatolien", tr. with a note by Paul Wittek, *Der Islam*, 19 (1931), s. 18-26, note by Werner Caskel, s. 284-285, Turkish version in *Belleten*, XXXIII, 130 (1969), s. 225-236.
- *Fuad Köprülü, "Mısır'da Bektaşilik", *Türkiyat Mecmuası*, VI (1936-1939), s. 13-29.
- *Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII (1943), s. 379-521.
- *Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kültürü*, *Türk Tarih Kurumu Yayınlarından* VIII. Seri No. 8 (Ankara, 1959).

- *Fuad Köprülü *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 2. Baskı, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları* (Ankara, 1966).
- *Fuad Köprülü, "Abdal Musa", *Türk Kültürü*, XI, 4, No. 124, (February, 1973), s. 198-207.
- *Orhan Köprülü, "Velâyet-nâme-i Sultan Şücaeddin", *Türkiyat Mecmuası*, XVII (1972), s. 177-184.
- Klaus Kreiser, "Osmanische Grenzbechreibungen", in *Studi Preotomani e Ottomani* (Naples, 1976), s. 165-172.
- Halil Kutluk, *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar, Tarım Bakanlığı, Orman Genel Müdürlüğü Yayınlarından*, No 56 (İstanbul, 1948).
- Michel Leo, *La Bulgarie et son peuple sous la domination ottomane tels que les ont vus les voyageurs anglo-saxons (1586-1878)*, (Sofia, 1949).
- Bernard Lewis, "Nazareth in the Sixteenth Century, According to the Ottoman Tapu Registers", in : *Arabic and Islamic Studies in Honour of H.A.R. Gibb*, yay. George Makdisi (Leiden, 1965). s. 416-425.
- Bernard Lewis "Jaffa in the Sixteenth Century, According to the Ottoman Tahrir Registers", *Necati Lugal Armağanı* (içinde), *Türk Tarih Kurumu Yayınları'ndan*, VII Seri, No. 50 (Ankara, 1968), s. 435-446.
- F. Maksay, "Ungarns Landwirtschaft zur Zeit der Türkenherrschaft", *Agrartörteni Szemle, Historia rerum rusticarum*, IX (Budapeşte, 1967) Supplementum.
- Bruce Mc Gowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum* I (1969), s. 139-196.
- *Louis Massignon, "La légende de Hallâce Mansûr en pays turc". *Revue des études islamiques*, (1941-1946), s. 67-115.
- *Irène Mèlikoff, *Abu-Muslim, la "porte-hache" du Khorassan dans la tradition épique turco-iranienne* (Paris, 1962).
- *Irène Mèlikoff, *Abu-Muslim le "porte-hache" du Khorassan dans la tradition épique turco-iranienne* (Paris, 1962).
- *Irène Mèlikoff, "Le problème kızılbaş", *Turcica*, VI (1975), s. 49-67.
- F.G. Milkova, "Sur la tenaur et le caractère de la propriété d'État des terres miriye dans l'Empire ottoman du XV au XIX s.", *Études balkaniques*, 5 (1966), s. 155-176.

- İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı* (İstanbul, 1975).
- Vera P. Mutaſcieva, "De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare sous la domination turque aux XV et XVI siècles", in : *Études historiques à l'occasion du XI congrès international des sciences historiques – Stockholm, août 1960* (Sofya, 1960).
- Vera P. Mutaſcieva, "De la politique intérieure de Mahomet II le Conquérant", *Studia et acta orientalia*, V-VI (1967), s. 253-265.
- Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", *Belleten*, VIII (1944). s. 559-652.
- Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'ıye Sicili...*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 125 (Ankara, 1958).
- Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'ıye Sicili...*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV. Dizi, Sa. 4 (Ankara, 1974).
- Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 998, (İstanbul, 1963).
- Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 209*, (İstanbul, 1967).
- Yüzel Ozkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık, AÜ Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No 273* (Ankara, 1977).
- G.P. Pach, "Über Einige Probleme der Gutswirtschaft in Ungarn in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts", *Actes de la II Conférence d'Histoire Économique, Aix-en-Provence 1962*, c. II (1965), s. 223-235.
- Charles Parain, "The Evolution of Agricultural Technique", in: *The Cambridge Economic History of Europe* 2nd ed. (Cambridge, İng., 1966), C. I. *The Agricultural Life of the Middle Ages*, s. 126-179.
- Xavier de Planhol, *De la plaine pomphylienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, c. III (Paris, 1958).
- Xavier de Planhol, "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia", *International Social Science Journal*, II (1959), s. 525-531.
- Xavier de Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam* (Paris. 1968).

- Xavier de Planhol, "Le beuf porteur dans le Proche Orient et l'Afrique du Nord", *JESHO*, XII, 3 (1969), s. 298-321.
- *Jean-Paul Roux, K. Özbayrı, *Les traditions des nomades de la Turquie méridionale, Contribution à l'étude des représentations religieuses chez les Yörük et les Tahtacı*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, (Paris, 1970).
- Ivan Sakazov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte* (Berlin, Leipzig. 1929).
- Ferruh Sanır, *Sultan Dağlarından Sakarya'ya ve Akşehir* (Ankara 1948).
- Muammer Sencer. *Türkiyede Toprak Ağalığının Kökeni* (İstanbul, 1971).
- Stanford J. Shaw. *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1789* (Princeton, N.J., 1962).
- *Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert". *Der Islam*. 41 (1965), s. 95-223.
- Mustafa Soysal, *Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurova, Erlanger Geographische Arbeiten* (Erlangen, 1976).
- Traian Stoianovich, "Le maïs arrive dans les Balkans", *Annales ESC*, 17 (1962), s. 84-87.
- Traian Stoianovich, "Le maïs dans les Balkans", *Annales ESC*, 21 (1966), s. 1026-1040.
- Traia Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *Journal of Economic History*, 13 (1953), s. 398-411.
- Kâmil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler, Balıkesir Halkevi Yayınlarından*, No. 20 (İstanbul, 1938).
- Faruk Demirtaş [Sümer], "Bozulus Hakkında", *AÜ DTCFD*, VII, (1949), s. 29-60.
- Faruk Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İFM*, II, 1-4 (1949-1950), s. 437-508.
- Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi bir Bakış", *İFM*, 11, 1-4 (1949-1950), s. 509-523.

- Faruk Sümer, "Avşarlara Dair", *Fuad Köprülü Armağanı* (içinde) (İstanbul, 1953), s. 453-78.
- Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", *Belleten*, XXIV (1960), s. 567-594.
- Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I, I (1963), s. 1-112.
- Faruk Sümer, *Oğuzlar, (Türmenler), Tarihleri – Boy Teşkilâtı – Destanları*. 2. Baskı, *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*, 170, (Ankara, 1972).
- *Hikmet Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları LXXVIII* (Ankara, 1967).
- *Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, LXXXI (Ankara, 1968).
- *Zeki Velidi Togan, "Yesevîliğe Dair Bazı Yeni Malûmat", *Fuad Köprülü Armağanı* (İstanbul, 1953), s. 523-529.
- *J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam* (Oxford, 1971).
- *Das *Vilâyet-nâme des Hâdschim Sultan, eine türkische Heiligenlegende*, ed., tr. Rudolf Tschudi, *Türkische Bibliothek* no. 17 (Berlin, 1914).
- Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İFM*, 15. 1-4 (1953-54), s. 189-208.
- Hadiye Tunçer. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, *Tarım Bakanlığı Mesleki Mevzuat Serisi*, H 5 (Ankara, 1962).
- *Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair bir Kaynak", *Fuad Köprülü Armağanı* (içinde), (İstanbul, 1953), s. 531-564.
- Çağatay Uluçay, *XVII yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, (İstanbul, 1942).
- M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, *CHP Manisa Halkevi Yayınları'ndan No. XI* (İstanbul, 1944).
- *Çağatay Uluçay, "Makâlât-ı Seyyid Harun", *Belleten* X (1946), s. 749-778.
- *A. Saim Ülgen, "Kırşehir'de Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 253-262.
- Apostolos E. Vacalopoulos, "Traits communs du développement économique et social des peuples balkaniques et du Sud-Est eu-

ropéen à l'époque ottomane", *Balkan Studies*, 16, 1 (1975), s. 154-175.

E. Vass, "Quatre documents ottomans concernant la contribution d'une puzta hongroise au XVII. siècle" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVIII, 2 (1974), s. 253-262.

Gilles Veinstein, "Âyân'de la région d'Izmir et commerce du Levant (Deuxième moitié du XVIII. siècle)", *Études Balkaniques*, 12, 3 (1976), s. 71-83.

DİZİN

A

adâletnâme 63, 127, 142, 143

Adana 25, 66, 68, 72, 75

Afrika 26

Afyon 136, 141

Afyonkarahisar 46

Agras (Atabey) 33, 34

Ağrıboz 145

ahkâm defterleri 64

Ahmed, I. 171, 172

akçe 72, 75, 76, 77, 79, 85, 87, 88,
89, 114, 145, 157, 158, 164,
166, 167, 168, 170, 174, 176

Akdağ Mustafa 58, 92, 99, 127,
130, 138, 139, 140, 141, 178

Akdeniz 26, 27, 33, 41, 58, 68,
88, 138, 162

Akkerman 74

Aksaray 32, 34, 195

Akşehir 25, 32, 34, 37, 74, 100,
141

Akşehir Gölü 37

Alanya 26, 103

Alasonya (Elason) 136, 156, 159,
170, 171, 172, 178

Alaşehir 33, 34, 137, 159, 173

Ali Paşa 173

Almanca 56

Amasra 28

Amasya 10, 29, 51

Anadolu 5, 9, 10, 12-29, 31-39,
41, 43-47, 53-56, 58, 59, 61,
66-78, 81, 82, 87-90, 92, 94,
95, 97-113, 115, 122, 123,
124, 127, 131, 132, 136, 138,
140, 141, 146-149, 159, 168-
170, 172, 178

Ankara (Angora) 4, 10, 11, 14,
18, 21-24, 29, -31, 37, 40, 46,
49, 52, 64, 66-68, 77, 78, 93,
95, 106, 109, 140, 141, 155,
158, 178, 180

Antakya 18, 66

Antalya 26, 34, 36, 78, 111
 Antik Milet 74
 Arabgir 18
 Arabistan 56
 Arap 131
 Arapça 23, 40, 173
 Aratrum (eski Yunan sabanı) 82
 Arnavutluk 100, 106, 158
 Arpa 61, 66, 168
 Atçeken 81, 114
 Atik Ali Paşa 173
 Avrupa 28, 40, 52, 72, 78, 80,
 131, 143, 144, 148, 150, 161,
 169, 178, 179, 180
 Âyân 49, 200
 Ayas Limanı 75
 Ayasoluğ (Efes) 27
 Aydın 32, 70, 75, 76, 78, 87, 111,
 137, 141, 188, 192
 Aydınoğulları 22, 27, 66
 Ayntab 18, 20, 21
 Azerbaycan 77

B

Baba 24, 65, 81
 Bafra 28
 Balat 22, 27, 74, 105
 Balkanlar 40, 43, 44, 54, 56, 58,
 66, 82, 99, 126, 131, 136, 137,
 144, 153, 163, 169, 179
 Balkan Yarımadası 82, 102, 148
 Barkan, Ömer Lütü 10, 11, 13,
 18, 20, 29, 32, 40, 45, 52, 55,
 57, 60, 62, 63, 67-69, 78, 81,
 82, 84, 92, 94, 95, 96, 101,
 102, 104, 105, 110, 112, 117,
 118-126, 128, 129, 132, 133,

138, 144, 148, 154, 155, 165-
 167, 173, 174, 176
 Barla 33
 Batı Avrupa 150
 Bayburt 71, 90
 Bayezid, II. 101
 Bedevî 113
 Bektâşî 81, 193
 Beldiceanu 41, 74, 81, 89, 104,
 111, 114, 121
 Berkes, Niyazi 116, 129
 Besançon 160
 Beypazarı 24, 31, 67
 Beyşehir 21, 32, 36
 Beyşehir Gölü 21, 36
 Bilecik 92
 Birecik 11, 17, 18, 20
 Bizans 32, 40, 41, 104
 Bolu 93, 137
 Bolvadin 33
 Bor 25, 31, 34
 Bosna ve Hersek 152, 157, 177
 Boyabat 24, 67
 boyahâne 85, 86
 Bozok 103, 109
 Braudel, Fernand 33, 58, 160,
 162
 Buda 71
 Bulgar 104
 Bulgaristan 92, 102, 110, 152,
 158
 Burdur 36, 39, 74
 Burdur Gölü 36
 Bursa 10, 14, 18, 21, 26, 29, 30,
 38, 43, 44, 46, 65, 72, 77, 78,
 120, 153, 172
 Büyük Menderes Deltası 111

C

- Caca, Nureddin b. 23
 Celâli İsyancıları 58, 93, 94, 138,
 142, 179
 Cenova 27, 28
 Ceyhan 18, 25

Ç

- Çarşamba 21
 Catalca 136, 156
 Çavdar 66
 Çavuşçu Gölü 37
 Çeşme 27
 çiftlik 66, 107, 108, 122, 142, 144,
 145, 146, 147
 Çin 50, 150, 162
 Çitroz 156
 Çorum 24, 81, 192

D

- Danişmend 23, 24
 Danube 71, 73, 96, 164
 Darüssaade Ağası Gazanfer 91
 Demirci 22, 31, 34
 Denizli 22, 31, 88
 Dicle 17, 20, 78
 Dimitri Obolenskyi 157
 Divriği 18, 103
 Diyarbakır 113, 141
 Doçin 136, 156, 172
 Doğanhisar 33
 Doğu Anadolu 18, 32, 71, 90, 99,
 109, 113
 Dolyan 136, 155, 159, 163, 170,
 171, 172, 174, 175, 176, 178
 D'ula 71, 97

E

- Eber Gölü 37
 Edincik 91
 Edirne 44, 52, 57, 67, 122, 132,
 144, 156, 164, 167
 Ege 17, 22, 27, 68, 149, 169
 Eğirdir 25, 36, 39
 Eğirdir Gölü 36
 Elbistan 25
 Elmadağ 21
 Ereğli 28, 31, 34, 127, 137
 Ergenç, Özer 30, 77
 Erim 76
 Ermenek 34, 75, 109
 Erzincan 17, 18
 Eskişehir 73, 92, 109
 Evliyâ Çelebi 21, 22, 39, 51, 53,
 137, 140, 159

F

- Fâtiḥ Sultan Mehmed 40
 Fener (Fenarion) 156, 163
ferman 72, 93, 135, 145, 147,
 154, 175, 176
 Fırat Nehri 78
 Filibe 67, 158
 Fırat 17, 18, 20, 21, 78
 Foça 27, 33
 Fransızca 56, 153
 Fransızlar 177
 Fransız tüccarlar 79

G

- Gaferiyat 33, 94
 Gaziantep 20
 Gediz 22, 33, 36
 Gediz Çayı 22, 36

Gemerek 23, 109
 Gemlik 79, 93, 146
 Gezen 109
 Gezende 33, 109
 Gökbilgin, Tayyib 17, 28, 69, 84,
 110, 112, 114, 134, 155, 164
 Göksu 109, 111
 Göller Bölgesi 25
 Gölpınarlı, Abdülbaki 136
 Gönen 25, 33
 Göynük 78
 Griswold 140, 193
 Güçer 94, 116, 125, 126, 137,
 146, 147, 149
 Gümölcine 110
 Gümüş 31
 Güneybatı Anadolu 21, 35, 78
 Güney Bulgaristan 102, 110, 152
 Güneydoğu Anadolu 78, 112
 Güney Fransa 68
 Güzelhisar 87

H

Hacıbektaş 23, 133
 Halep 18, 20, 26, 44, 113, 127
 Hamid 11, 32, 68, 89, 136
 Hamidoğulları 25
 Harput 18, 103
has 60, 80, 124
 Hasköy 158
 Hayrabolu 89, 110
 Hemşin 69
 Hindistan 26
 Hristiyan 28, 60, 79, 94, 107,
 118, 126, 163, 164
 Honaz 36
 Horpeşte 136
 Hüdavenfigar 10, 18, 90

I

Irak 20
 Ilgın 33, 100
 Irak 56, 112
 Isparta 25, 37, 136
 Issawi 45

İ

İbrahim Paşa 121, 164, 171, 172
 İç Anadolu 111, 127, 140
 İçel 32, 76, 109, 136
 iltizam 128, 130, 134, 179
 İmparatorluk Darphanesi 79
 İncalık, Halil 30, 42, 100, 124,
 129
 İran 17, 30, 59, 77, 82, 111, 127,
 172
 İshaklı 33
 İskenderun 26
 İslâm 10, 59, 164, 183, 188, 194
 İstanbul 10, 11, 13, 21, 22, 27,
 28, 29, 39-44, 49, 51, 57, 58,
 64, 70, 72, 74, 77, 79, 80, 83,
 92, 109, 111, 116, 118, 120,
 121, 127, 133, 143, 146, 153,
 154, 155, 159, 164-169, 171-
 174, 179
 İtalyan 143
 İvrindi 87
 İzmit (Kocaeli) 27, 29, 78, 80,
 83, 84, 141, 143
 İznikmid 27

J

Japonya 50, 150
 Jennings 10, 18, 28, 30, 34, 93,
 119, 121, 132, 153

K

kadı 30, 31, 36, 49, 63, 72, 78, 86,
106, 120, 149
Kânûnî Sultan Süleyman 155
Kapadokya 14
Karacabey 90
Karadeniz 28, 69, 76, 78, 137,
162
Karaferiye (Veroia) 156, 157
kara gümrük 166
Kara Hamza 11, 33
Karahisar-ı Develi 33
Karahisar-ı Sahib 25, 32, 34, 136
Karahisar-ı Şarkî 18, 100, 141
Karaman 10, 17, 31, 32, 34, 37,
89, 104, 109, 114, 120, 122,
133
Karayazıcı 139
Karesi 87
Kars-ı Maraş 25
Kaşgarlı Mahmut 110
Kastamonu 20, 67
Katarini 156
Kayseri 10, 18, 21, 30, 32, 33, 37,
93, 113, 119, 121, 132, 153
Kaza 137
Keçiborlu 25, 33
Kefe 69
Kelkit Çayı 23
Kırklareli 147
Kızıl Deli 70
Kıbrıs 26, 30, 69, 138
Kırım 69
Kırkkilise 147
Kırmastı 90
Kırşehir 23, 93, 132
Kızılırmak 17, 21, 23, 24, 51
Kiğı 92

Kili 74
Kilis 18, 134
Kite 78
Kitros 156
Knez 108
Konar-göçer 23, 25, 102, 109,
110, 111, 112, 113, 114, 115,
116, 136, 138, 141, 145
Kondrov 66
Konya 14, 18, 21, 29, 30, 32, 34,
37, 46, 73, 82, 86, 87, 89, 94,
105, 106, 107, 121, 122, 124,
127, 129, 130, 141
Koyun Baba 24, 81
Köprülü 110, 118
Köstendil 155
Koyun 24, 81
Kuşadası 141
Kuzey Anadolu 82
Kütahya 32, 34, 120, 141

L

Ladurie, Le Roy 58
Larende (Karaman)
Lazkiye 22, 31, 33, 34, 88
Leipzig 26, 152
levend 139, 176
Limasol 69
Londra 26, 32, 40, 41, 42, 45, 48,
58, 59, 79, 97, 113, 118, 123,
127, 131, 141, 144, 145, 147,
155, 161, 169, 179

M

Macaristan 50, 70, 71, 102, 148,
159, 169, 170
Mahona 80

Makedonya 110, 136, 152, 155,
159
Malatya 18
mâlikâne 124
Mandalar 73
Manisa 22, 29, 34
Maraş 20, 21, 78
Marmara 27, 28, 146
Marmara Denizi 27, 146
Maşkolur 156, 159, 163, 164,
165, 166, 168, 170, 171, 172,
174, 176, 178
Mc Gowan, Bruce 71, 73, 96,
98, 149
Medina del Campo 160
Megri 103
Mehlan 158, 160, 161, 164, 168,
177
Mehmed, II. 37
Meksika 150
Menderes Çayı 20, 22, 36, 75,
111
Menteşe 11, 32, 39, 70, 74, 87,
106, 109, 136
Merzifon 24, 31
mevhâne 72
meyve 66, 70, 107, 169
Mezopotamya 78, 113
Mısır 26, 28, 56, 69, 78, 80, 131
Mihaliç 90
Milas 33, 106
Milâşeva 157
Mimar Sinan 172
Mora 41, 169
Mudanya 72
Muhteşem Süleyman 29
mukataa 67, 80, 85, 87, 88, 134
Murad, III. 10, 61, 92
Mustafakemalpaşa 90

mücerred 11, 96, 124
mühimme defterleri 63, 64, 78, 80,
81, 99, 119, 149
Mülk 82, 83, 86, 90, 91, 119, 122,
123, 142, 167, 172, 173, 179
Mültezim 89, 117, 130, 179
müsellem 128

N

Nazilli 20, 135, 159
Niğde 25, 32, 34, 94
Niksar 23
Nil 89
Novigrad 71
nüzul 127

O

Ohri 157
Olofca 157
Oniki İmam Şiiliği 111
Orhonlu, Cengiz 20, 21, 78, 104,
112, 113, 115, 116, 128
Orta Anadolu 17, 23, 70, 95, 108
Orta Asya 110, 115
Orta Avrupa 148
Ortaçağ 26, 27, 59, 66, 105, 129,
150, 157
Ortaköy 25, 33
Osmancık kalesi 24
Osmanlı Devleti 29, 93, 178
Osmanlı İmparatorluğu 10, 13,
17, 20, 21, 40, 45-49, 56-59,
100, 118, 131, 148, 149, 154,
155, 161, 162-165, 179, 180

P

Paris 14, 24, 25, 27, 33, 41, 42,
48, 58, 74, 136, 152, 153, 160

Paşa Livası 156, 164
 Pavlı 33
 Payas 26, 27
 Pazaryeri 159
 Peçin 105, 106
 Pırnaz 33
 Planhol 25, 26, 70, 82, 83, 98, 99,
 109, 110, 111, 115, 116, 131,
 141
 Platamona 168, 169
 Preboj 158, 177, 180
 Prepolye 157

R

reâyâ 75, 81, 128, 129, 134, 143
 Reis 67
 Rodoscuk 165, 172
 Roma 104
 Romanya 74, 152, 164
 Rozman 15, 50, 150, 160, 162,
 163
 Ruha 18
 Rum 23, 94, 133
 Rumeli 40, 54, 67, 69, 71, 80, 81,
 89, 96, 98, 99, 102, 110, 112,
 114, 118, 122, 123, 128, 143,
 155, 159, 170, 172
 Rumelili Hayrabolu 89
 Rusya 150, 160, 162, 163
 Rüstem Paşa 172, 173

S

Sadreddin-i Konevî 130
 Safavî İmparatorluğu 59
 Sahillioğlu, Halil 21, 69
 Saideli 97, 98, 105, 106
 Saint Sava 157
 Sakarya 20, 21

Sakız Adası 80
 Samsun 28, 76
 Sanlı 11, 33
 Sapanca 84
 Sarıoğlu 23
 Saruhan 32, 49, 87
 Sava Manastırı 157, 158
 Seferihisar 33
 Segedin 71, 97
 Selanik 152, 156, 169, 177
 Selçuklu 17, 25, 29, 32
 Selim, I. 137
 Semendere 97
 Semendire 71
 Seydişehir 25, 31, 34
 Seyhan 25
 Seyyidgâzi 159, 172
 Sırp 104
 Siciller 63, 67, 76
 Silifke 26, 88
 Simav 33
 Sinop 26, 28, 29
sipahi 84, 87, 118, 120, 123, 130,
 145, 175
 Sirem 71, 96
 Sivas 20, 21, 23, 31, 46, 82, 124,
 140
 Sivrihisar 31
sof 77
 St. Catherine 156
 Steengaard, Niels 161
 Stoianovich 41, 49, 54, 66, 144,
 149, 161, 163, 180
 Suğla Gölü 21
subte 138, 139
 Suriye 18, 56, 113, 123, 131, 140
 Süleymaniye 29, 57, 84, 92, 112
 Svoronos 136, 147, 152, 156,
 162, 163, 168, 177

Ş

Şah İsmail 111
Şarkışla 23, 109
Şeyhli 87

T

Taeschner 11, 21, 23, 37
tabir 10, 11, 71, 75, 86, 88, 95,
101, 122, 129, 154
Tarsus 72, 75
Taşlıca 157
Teke 26, 109
Terme 76
Teselya 136, 152, 156, 159, 163,
167, 168, 169, 178
tımar 49, 89, 98, 106, 117-120,
125, 128-130, 135, 142, 145,
172-174
Tibor Halasi-Kun 102
Tire 22, 34, 68
Todorov 158
Tokat 21, 24, 30, 51, 85, 146
Toros 25, 115
Toros Dağları 115
Tosya 24, 31, 85
Tov yokoli 69
Trabzon 10, 18, 26, 28, 46, 69,
84, 109
Trakya 44, 70, 102, 110, 147
Türkmen 23, 113
Türkiye 11, 18, 39, 45, 49, 63, 77,
92, 95, 113, 165

U-Ü

Ula 33, 70, 150
Uluborlu 25, 31, 34
Umurlu 87

Urfa 18, 21, 140
Urla 22, 27, 33, 34
Uşak 136, 155
Usturuga 157, 172
Uzuncaabad 158
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 29, 93
Ünye 28
Ürgüp 23, 33
Üsküdar 27

V

Vakıf Köyü 76
Valide Sultan 80
Varna 78, 158, 180
Venedik 134, 137, 144, 169
Viyana 152

W

Wallerstein, Immanuel 145, 150

Y

Yassıviran 33
Yenice-i Karasu 110
Yenişehir 65, 76, 169, 171
Yerkesiği 33
Yeşilirmak 17, 23
Yugoslavya 134, 157, 159
Yunanistan 102, 104, 145
yürük 114, 128

Z

Zante 169
zâviye 24, 62, 104
Zihne 156
Zile 13, 31



Son yıllarda yapılan Osmanlı tarih çalışmaları belli bir düzeye ulaşmış olsa da sosyo-ekonomik tarih incelemelerinin, Osmanlı tarihçiliğinin zayıf halkalarından birini oluşturmaya devam ettiği söylenebilir.

Geçmişin kaybolmaya yüz tutmuş haritası içinde saklı kalan, keşfedilmesi zor ayrıntıları gün yüzüne çıkarmak artık daha bir ustalık gerektirmektedir. Suraiya Faroqhi, bütüncül bir tarih resmini algılamamıza yardımcı olacak makaleleri ile titiz bir çalışma örneği sunuyor.

Faroqhi, tahrir defterleri, şeriyye sicilleri, mühimme defterleri vb. birincil kaynaklar ile Osmanlı tarihçilerinin eserleri ışığında –özellikle 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Osmanlı şehirlerini ve kırsal toplumunu inceliyor.

Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı’nda hemen herkes kendi yöresel tarihi bağlamında da ilginç ipuçları bulabilecektir.



ISBN: 978-605-2133-55-2



T A R I H